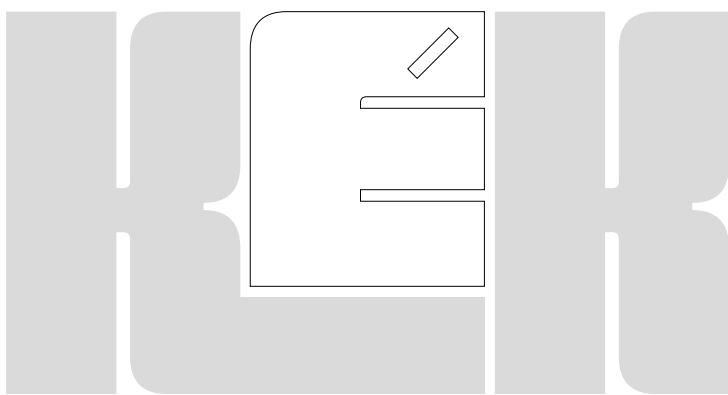

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Édenek és harmóniák

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogató: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium

Számunk összeállítása Paksi Veronika és A.Gergely András munkája.

Számunk képanyagához köszönettel használtuk a Heti Fortepan válogatását. <https://hetifortepan.capacenter.hu/>

Címlap: Fortepan / Magyar Nemzeti Galéria/Adattári Gyűjtemény, / Magyarország, Budapest V. Kossuth Lajos tér, Igazságügyi Palota (ekkor Magyar Nemzeti Galéria), könyvtárterem (korábban tárgyalóterem).

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A.Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Köszöntő sorok, ölelő karokkal (AgA)</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.1	5
Boga Bálint: <i>Orvoslás és esztétika</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.2	7
Csáji László Koppány: <i>Génbank: palackposta</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.3	15
A.Gergely András: <i>Az érvényesség érvényéről</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.4	19
Géczi János: <i>A központi jelenet</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.5	35
Handó Péter: <i>Az Éden elhagyása</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.6	37
Izsák Éva: <i>Városföldrajzi energiák Budapesten</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.7	39
Kamarás István OJD: <i>Józsa Péter nyomában</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.8	45
Losonczy Ágnes: <i>A kortárs avantgard zene fogadása és fogadásának indítékai</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.9	49
Maróti Andor: <i>A kultúra-közvetítés zsákutcai</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.10	53
Németh Krisztina: <i>Mit jelent lakni?</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.11	59
Szász Antónia: <i>Differenciálás és együttműködés e-learning képzésekben</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.12	71
Papp Richárd: <i>„Anyá, nem akarok a zsinagógába menni!”</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.13	79
S. Nagy Katalin: <i>Közterek vizualitásának változása</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.14	89
Szilágyi Erzsébet: <i>A filmklubtagok filmízlésének, filmműveltségének jellegzetességei az 1990-es évek első felében</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.15	97
Lányi Gusztáv: <i>CANTATA PROFANA – értelmezések</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.16	109
Csepeli György: <i>Szabadság és közösség Interjú Tibori Timeával</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.17	115
Turóczy Ildikó: <i>Tiszta helyek</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.18	129
Berta Gergely: <i>A közvetlenség felmutatásának példái a fenomenológiában</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.19	131

SZEMLE

A.Gergely András: <i>Milliók élménye, kultúra tanítása, tudástudomány</i>	
DOI 10.35402/kek.2020.5.20	151
Szerzőink.....	165

Fortepan / A R
Balaton, Fonyód
látkép Fonyódliget felől Ábrahámhegy és Révfülöp felé.

KÖSZÖNTŐ SOROK, ÖLELŐ KAROKKAL

(AgA)

[DOI 10.35402/kek.2020.5.1](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.1)

ELŐ-előhang

A lehetetlenség és a mégiség áttetsző üveg-hang-határán kell magunkra ébrednünk, amikor az idő lenyomatai között rálelünk a születésnap adatra. A lehetőségesség ugyanakkor az életmű felől hitelesít, a képtelenség meg az időt szorongatja...: „hát, ez van”...! De épp a „hogyan van ez?” kapja meg háttér-tónusát abban a válogatásban is, melyet TTT üdvözlése alkalmával kínál a KéK aktuális évfolyamtól független különszáma. Fesztivitások olyan hangjai kerültek itt egybe, melyeknél nem szükségképpen kell minden cikk és hang és kép aláírásába beemelni az emelkedett üdvözlő sorokat. Tónusok, szinte monologikus képversek, egyperces élelmények, esszé-tónusok, édeni hanghatások harmonikus elemei kapnak itt összhangzatot, hogy átfogják, átöleljék, beburkolják, szóba öltöztessék Timeát – aki, mert kompozicionális véletlenek nemigen vannak – részint főszerkesztője is e folyóiratnak...

Nem hivatása, nem is lehet mersze egy előhangnak, hogy egészében lássa, teljességgel egybefogja a kollégák fohászait, a szakmai társak emlékezeti élményeit vagy a folyamatos továbbgondolás új opuszainak széles körét. Látható ugyanakkor, hogy több költői felfogásban az értékeszmények motíválta hang szólal meg, akár poétikai síkon, akár a kultúra kutatásának legkülönb dimenzióit fókuszba véve. Ezek is hol alkalmiak, hol örök érvényűek, de jobbára vállalt feladatuk az újjáteremtés, a cselekvő megőrzés, az értékszempontokhoz kapcsolódó pozitív viszonyulás, aminek hol tartalom-erősítő, hol jelentésgazdagító szándéka van, elegyest a költői szubjektív önértékkel, az eszményit sűrítő metaforákkal, a szimbólumok erdejével és erejével. S mert még többen is hittet hiszik, hogy valamely érték örök és egyetemes, sokszor abszolút is, ettől a maga konkrét terében az időn kívüli transzcendens entitás kap hangot segítségükkel. Ám lehetséges aktualizálni, hogy fennáll-e a komplex értéképtmények hatása akkor is, ha megszólított és érintett a befogadói oldal – de kötve hiszem, hogy ez lenne az eszménykeresés legfőbb és kizárólagos útja. A lírai alany, ez esetben Timea hivatott erről majd dönteni

– itt most pusztán az volt a cél, hogy a folyóirat folyása, évtizedek óta biztos sodra a mindig sajátos és a lényegét közvetítve, a tárgyak és a jelenségek önnön értékével szavatolva találja meg önképét, no meg azt is, aki képpé lenni segít nekik. Timea értékmegőrző és értékteremtő vállalásában, a folyóirat vitelében az eszménykereső és egyetemes értékekre odafigyelő szándék folytonossága a meghatározó – ezért is lett a különszám a Főszerkesztőnek címetten egyszerre hordozója tudástörténeti esszének, a város, a képek, az összhatások egyvelegét szintézisbe emelő tanulmányoknak, a lakás és élet Édenjeit fenyegető hatások elutasításának, s egy új békességesség megteremtésének kerete, melynek térbeli mélylén a harmóniák összhangzattana a meghatározó.

Nem szólunk évtizedekről, sem kimerevített pillanatképekről, sem időlegességről, sem korbéli háttárolásokról. Szólunk viszont a folytatás, az érdemi gazdagítás és gazdagodás lehetséges jövőiről. Nem egyről, melyet a kényszerek, „a körülmények” szabnak korlátossá, hanem többről, amit a perspektívák mindig is kínálnak. Maradjon hozzájuk, a válaszhoz, a választáshoz, a töretlen lendülethez további erő és kedv, társak és remények köre, az eredmények halk, de biztos teremtésének időszaka olyan, amit nem kell kívánni, nem kell forszírozni – mert csak van, csak marad, csak folytatása lesz valaminek.

Derút és kedvet hozzá – ennyit kívánunk, nem kevesebbet...!

*Fortepan / Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich / Agnes Hirschi
Magyarország, Budapest, Margitsziget
a túlparton Óbuda, szemben a Szent Péter és Pál-templom, tőle balra a fától részben takarva az Óbudai
zsinagóga.*

ORVOSLÁS ÉS ESZTÉTIKA
(esszé-vázlat példákkal)

[DOI 10.35402/kek.2020.5.2](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.2)

Absztrakt

Az esztétika az emberi érzéki megismerés tudománya. Minden tevékenységnek van esztétikai oldala, így az orvoslásnak is, a művészeteknek ebben kiemelt szerepe lehet. A kapcsolat mindkét irányból megközelíthető: a.) hogyan jelenik meg az esztétikai tényező a gyógyítás folyamatában, hogyan segíti azt elő; b.) hogyan jelenik meg a beteg ember és az orvosi hivatás a különböző művészetekben. Jelen esszében áttekintem az orvoslás és az esztétika találkozási területeit.

Abstract

Medical profession and esthetics

The esthetics is the knowledge of human perceptualized cognition. Each activity has its esthetic facet, so the medicine as well, In this the arts can have an accentuated role. This relationship can be approached from both directions: a.) how the esthetic component appears in the process of healing activity, how it promotes the recovery to healthy status, b.) how the sick human being and the medical profession are present in the different arts. In this essay I survey the contact fields between the medicine and esthetics.

Minden emberi tevékenység konkrét, egységes folyamatként zajlik le, azonban az elemző gondolkodás több aspektusból, több megközelítésben képes megítélni, vonulatokra bontani. A megközelítés főbb területei a következők: a logika, a technika/technológia, a szociológia, az etika, az axiológia és az esztétika. Fontos előre bocsátani, hogy ezek nem csak vizsgálati területek, hanem a tevékenység valódi összetevői. Lényeges kiemelni azt a tény is, hogy az egyes tevékenységi területeken más és más az említett összetevők jelentősége, például a vasiparban a technika, a gondozásban az etika, a festészetben az esztétika a domináns. Az esztétikát ebben az összefüggésben az eredeti, Baumgarten által megfogalmazott jelentésben kell értelmezni, azaz az emberre

kifejtett észleleti hatás szempontjából: „az esztétika az érzéki megismerés tudománya”. Mindezt Tibori Timea így fogalmazza meg: „...az embert körülvevő világ valamennyi látható vagy hallható jelensége tartalmaz esztétikai minőségeket, s ezért ezek tudati tükröződése egyszersmind szükségképpen esztétikai tükröződés, esztétikai befogadás is”. Ez azt jelenti, hogy az esztétikát nem a művészetek számára fenntartott kategóriaként értelmezzük, ahogy több gondolkozó foglalkozott vele, így például Pierre Francastel is. Az újkor előtt a szent és a profán összefonódva jelent meg (Marc Bloch), a művészi a mindennapok tevékenységében nyilvánult meg, mint annak elválaszthatatlan része, hol kisebb, hol nagyobb mértékben. A trecento-ban születik meg a művészet autonómiája és némely síkon egészen eltérő úton jár, más szférát teremt, mint a mindennapi élet, de mindig tükrözi a valóságnak. A különböző korokban különböző mértékben és formában ismét penetrálja, átjárja a mindennapi életet, másrészt a mindennapi tevékenység a maga terepében is teremt tágabb értelemben esztétikailag értékelhető, sőt művészinek tartható elemeket. Ebben az értelemben szándékozom tárgyalni az orvoslás és az esztétikum kapcsolatát, barangolni a találkozási területeken, egyes kérdésekre példákat említeni.

A hatás elemzésénél nem csak a pszichológiai, érzelmi reakciót érdemes figyelembe venni, hanem egyrészt a kognitív értelmezést is, másrészt – és különösen tárgyunk szempontjából – a vegetatív idegrendszer reakcióját. Az esztétikát tehát nem csak a szép fogalma felől közelítem meg, vagy akár más esztétikai kategóriák (pl. fenséges) felől, hanem az észlelés hatásának szélesebb megítélésében, azaz baumgarteni értelemben. Természetesen a művészet mint olyan és a szép érzete beletartozik – nagyon is – ebbe a megközelítésbe, mert benne koncentráltan van jelen, de megközelítésünk annál lényegesen tágabb. Tehát a szépség megjelenik ezekben a gondolati megvilágításokban mint fő elem. Itt egyrészt Platónat kell felidézni, akinél a szépség a harmónia, benne az arány és a mérték, másrészt Hegelt, aki szerint a szép eszméjében a fogalom és a jelenség összhangban van, ugyanúgy, mint az igaz eszméjében. Többen próbálták az esztétika mértékét

meghatározni, így például Birkhoff (1928), aki képletbe is állította: $M = O/C$, ahol az M: az esztétika mértéke, az O: a rendezettség mértéke, a C: a komplexitás foka, tehát az összetettség és a rendezettség viszonyában látja az esztétikai hatást.

Az orvoslás lényegét tekintve nem más, mint az orvos és a beteg találkozása a beteg bajának gyógyítása céljából. Ebben a találkozásban mindig jelen van a képszerűség és ez mind a két szereplő részéről az aktus ható tényezője, így az orvos oldaláról a diagnosztika, a beteg oldaláról a beavatkozás effektusa, hatékonysága szempontjából.

Az esztétika szélesebb értelmezésének szakirodalmából idézek néhány művet, így Fukász Györgynek a foglalkozásokhoz köthető esztétikumról szóló könyvét (A munka esztétikája), Szerdahelyi István A mindennapi élet esztétikája című művét. Érdekességként említek az enyémtől eltérő területről példát, három, a politika esztétikumáról publikált dolgozatot: Denis Diderot-ét, Apponyi Albertét és Jacques Rancière-ét.

A medicina és az esztétikum kapcsolatának kibontása előtt fontos tisztázni, hogy mind az orvoslás, mint tevékenység, mind pedig az orvostudomány, mint tételekbe foglalt tudás esztétikai elemzését vettem górcső alá. Mint tevékenység az ősidőktől visszakövethető, pár ezer éves leírások már ismertek, de a mai értelemben vett tudományosság a 18. században alakult ki. Az elemzéseimnél néhol a gyógyítás, mint tevékenység és a tudományos jellegű leírás áttekintése összefonódik. Az esztétikához köthető kapcsolat több szálon tetten érhető, mind a mindennapi észlelet megjelenési formája, mind pedig a művészetekkel való találkozás területén.

Kiinduló pontom: az orvoslás és az esztétika genetikai rokonsága. A primitív ember (az őskorban, sok helyen még a múlt században, sőt törzsi társadalomban ma is) a természeti csapásokat, mind környezetében, mind testében, tehát a betegségeknel, rosszindulatú szellemek ártó, vagy büntető hatásának tudta be. Ezért igyekeztek kiengesztelni őket, illetve jóindulatukat megnyerni. Betegség esetén az is szóba jött, hogy a démon a testbe telepedett és ez okozza a bajt. A közvetítő az ember és a szellem között a varázsló, a sámán volt mindkét esetben. Az ember varázsló által vezérelt díszes ceremóniákon igyekezett a vihart távol tartani, vagy a betegből a démont kiűzni, ezeken felfedezhetjük a későbbi művészetek primitív formáinak megjelenését, test kifestése, ruhák, eszközök kialakítása, szövegek elmondása, ének, tánc és mindennek szcenikus

bemutatása. A kutatások szerint valóban ezek továbbfejlődéséből alakultak ki a művészetek és az orvoslás primitív formái, a varázsló volt a művész, az orvos előfutára. Benedek István több művében érzékletesen írja le ezeket a szertartásokat.

Emellett a két területnek belső, szellemi rokonsága is van. Az orvoslást, mint tudományt a reprodukálhatóság jellemzi – írja Schultheisz Emil, a neves orvostörténész –, de sok „egyedi, szubjektív, nem mérhető eleme” is van és ezzel a művészethez közelít, amely „egyszeri, egyedi, intuitív, inspiratív, szubjektív és soha nem mérhető”. A másik gondolati rokon vonás: mindkettő a valóságból absztrahál, majd az absztrakcióból visszatér a valóságba és valóst produkál (Bárdosi A. gondolata alapján).

Az orvoslás és a művészetek testvériségének gondolata a későbbi korokban is tovább élt. „Vatibus et medicis unus Apollo favet” (költőknek és orvosoknak egy a pártfogója: Apolló) – írja Girolamo Balbi a 16. században.

Az emberi kultúra egyetemes fejlődésének végig szerves része volt a korábbi értelemben vett orvostudomány, saját fejlődése segítette az egész kultúra haladását, olykor vezérhajója volt annak, a kultúra fejlődése pedig visszahatott a medicina fejlődésére. A művészetekhez legközelebb talán a reneszánsz idején volt (lásd Leonardo da Vinci példáját), de később is egyes kiváló személyekben és az általuk képviselt szellemben jelen volt az elválaszthatatlan kapcsolat (lásd például Christopher Wren esetét, aki a 17. században orvosi kísérleteket folytatott: intravénás injekciót, transzfúziót adott állatoknak, majd ő tervezte a londoni Szent Pál katedrális). Nietzsche pedig úgy tartotta, hogy az esztétika „nem más, mint alkalmazott élettan”. Charcot idejében Párizsban az orvosi tanulmányokat „medico-artistikus studiumnak” tartották. Egy modern vélemény: „mi az orvostudomány dolga a művészettel? A válasz: minden” (M. Th. Southgate, Schultheisz Emil említi).

A racionális, kauzális, természettudományos orvoslás kifejlődésével háttérbe szorult a mágikus elem, de mind a mai napig tetten érhető a beteg embernek az orvosi transzcendentális hatékonyság iránti igénye: többet akar, mint amennyi laikusként is várható.

Az orvoslás/orvostudomány és esztétika/művészetek találkozási területeit természetszerűleg két nagy csoportra oszthatjuk: a gyógyítás tudományában és gyakorlatában hogyan jelenik vagy jelenhet meg az esztétikai, a művészi elem, illetve a művészi

tevékenységben és alkotásban hogyan jelenik meg az egészség-betegség, mint emberi állapot.

Az elsőhöz tartozik: az egészséges és beteg test küllemének esztétikuma, a betegség jeleinek észlelése, leírása, ebben művészeti alkotások felhasználása, a gyógyítás helyének (kórház, helyiségek), eszközeinek, a gyógyító személyek esztétikuma, művészetterápiák, a paciensek esztétikai befogadó képessége, esztétikai célú orvosi beavatkozás, a szellemi szép az orvoslásban, az orvosi szakma művészi szintű művelése, az orvos-művészek, orvosok fokozott művészi érdeklődése.

A második csoportot a következők képezik: beteg emberek művészi megjelenítése, az orvosi tevékenység megörökítése, a művész betegségének hatása művészetére, a művészi tevékenység megbetegítő hatása, a művészi alkotás betegséget kiváltó hatása, a betegség, mint metafora (főleg az irodalomban).

A két irányú megközelítés egyes esetekben közelít egymáshoz. Nézzük az első csoport egyes területeit külön! (aesthetica, artes in medicina)

Az emberi test, az ép, egészséges emberi test, mint a szépség hordozója, megjelenítője. Ebben az értelemben is érvényes Szophoklész állítása: „Sok van, ami csodálatos, de az embernél semmi sem csodálatosabb”. A szépség az esztétikum fő kategóriája, amely érzékelési ítélet és amely ennek alapján szubjektív. A szépség hordozói a természet, amelynek része az emberi test mint a szépség legfőbb megjelenítője, valamint az emberi alkotások. A természeti jelenségek megítélésében a szubjektivitás mellett az emberek többsége megegyezik, így a szép emberi testről alkotott elképzelés is nagyrészt azonos. Az egyértelműen pozitív esztétikai érzést kiváltó test az egészséget, azaz annak morfológiai jeleit, a teljes funkcióképességet kell sugallja, sugározza. A betegség, a belszervi kór is, ebből a teljességből vesz el, külső jelei vannak, és amikor az orvos gyógyít, a működések harmóniáját visszaadva az esztétikai képzetet is helyreállítja.

Az orvos diagnosztikus tevékenységében az észlelés esztétikai elemeinek szerepe. Az orvosi látásmód a tapasztalat folyamán alakul ki („das ärztliche Sehen”), amely részben a tudásban megszerzett jelet keresi, részben a gyakorlati tapasztalatnak főleg a tudatalattiban összegyűjtött észlelési készségből tör elő. Mindkettőben van szerepe a Baumgarten-i értelemben vett esztétikai érzékelésnek, talán az utóbbinál nagyobb mértékben. „Minden vizuális észleleti kép tapasztalása...’alkotó’ tapasztalat, ... rendezési folyamat eredménye” (Kepes György).

A hasonlóság és különbözőség (Rudolf Arnhem) kategóriái jelentenek kiindulási pontot: mennyiben tér el a beteg aspektusa, adott megnyilvánulása az átlagos normálistól, vagy az ő előző állapotától, illetve mennyiben hasonlít a megtanult, esetleg már máshol észlelt kórképhez. Ezzel magyarázható az a jelenség, hogy a tapasztalt orvos a rendelőbe belépő páciensnél nem egyszer annak megszólalása előtt tudja, hogy milyen típusú bajban szenved. Ha ez a vélemény teljesen igazolódik, „Blick-diagnosis”-ról beszélünk. Paracelsus mondta: „szemeid legyenek professzoraid”.

A test kóros eltéréseinek esztétikai megközelítése, leírása. Az orvosi leírások, főleg az alaktani leírások gyakran használnak plasztikus észleltre utaló hasonlatot. Minden tudomány, ismertető alkalmazza ezt a módszert: az új jelenséget egy már ismerthez, szerencsés esetben jól ismerthez hasonlítja. Úgy tartják, hogy „minden hasonlat sántít”, de egy ismert jelenséget kifejező szó önmagában ad már valamilyen elképzelést a leírandó új jelenségről, amit azután lehet finomítani. Példa erre az ún. pillangóarc, amely egy collagenosisnál (lupus erythematosus) gyakran jelentkezik és az orrgyökre, valamint a két orcára kiterjedő vörös bőrelváltozás jelzésére szolgál, mert ez alakjával egy kiterjesztett szárnyú pillangóra hasonlít.

Az orvosi nomenklatúrában ismert művészeti alkotásokból analógiák felhasználása. Minden tudomány jelenségei, fogalmi megnevezésére igyekszik frappáns kifejezéseket használni. Talán az orvostudomány veszi igénybe a legszélesebb mértékben a hétköznapi élet vagy akár speciális más területek elnevezéseit vagy tartalmi, történeti kapcsolatteremtés eszközével jut a megnevezéshez. Ezeket nevezi a szaknyelv eponymnek (görögül epi=rajta, felette, onymos=név, tehát magyarul talán fedőnévként fordítható). Eredetük szerint öt csoportja különíthető el a betegségek megnevezésének (T. Canzani), ebből kettő érinti a művészeti-esztétikai szférát: az irodalmi és a képzőművészeti eredetű nevek. Utóbbi csoportoknál a tudomány, mint „speciális” találkozik a művészetrel, mint „általánossal” (bárki átélheti, Jánosi J.). Ezekben az esetekben szimbólumnak fogható fel az elnevezés, mert tartalmi kapcsolat (Hegel) van a kóros jelenség és a megidézett művészi alkotás között, mint például a Pickwick-szindrómában a regényben szereplő aluszékony, fulladozó kövér fiú és a kórképben szenvedők között, vagy mint a Rubens típusú elhízásban a festő nőalakjai és bizonyos jellegű női elhízás között. Ezekben az esetekben fontos, hogy

a művészeti alkotás, amire utal a név, lehetőleg a képiség szintjén is kapcsolatba hozható legyen a kórképpel, másrészt intellektuális körben közismert műről legyen szó, amely mintegy mitologizálódott (Roland Barthes, pl. Mona Lisa szindróma). Ahol nincs tartalmi kapcsolat, az eponym csak jelként funkcionál, például ha a kórképet személyről nevezték el (pl. Basedow-kór).

Az orvos, asszisztens, nővér külső személyes tulajdonságai. A külső megjelenés a gyógyító hatás egyik összetevője. Első sorban az arc szerepe emelendő ki. Az orvos arca, arcvonásai, mimikája, tekintete, kezeivel mutatott gesztusok metakommunikatív formában közlik a beteg számára legfontosabb elvárását: az odafordulás mértékét és a szakmai tudás birtoklását. Ahogy Szerdahelyi István írja: az élettapasztalat berakódik az arcvonásokba. Bálint Mihály, a neves pszichoanalitikus orvos szerint az orvos önmagát is „felírja” a betegnek, magát is adagolja, ez az „orvos-gyógyszer”, és ebben – véleményem szerint – ennek az arcáról sugárzó információnak jelentős szerepe van. Ehhez hozzájárul testtartása, öltözéke, hangjának intonációja. A 19. században még utcai ruhában gyógyított az orvos, sőt így végzett műtétet is. A 20. században alakult ki a ma szokásos, a tisztaságot megjelenítő fehér köpeny, illetve később a műtőkben bevezetett pasztell kék és zöld szín. Hippokratész már részletesen ír az orvos megfelelő öltözködésének jelentőségéről. Mindezek a tényezők fontosak a gyógyító szakma többi képviselőjénél is. Említendő ebben a vonatkozásban a kórházi vizit, főleg a főorvosi vizit rítusa, ceremónia jellege, a nagy „slepp”, a kórteremben tovább haladó vonulás, a részvevők térbeli elhelyezkedése, a beszéd, gesztusok jellege, egymásutánja a kísérő figyelemmel és csenddel sajátos, szinte fensőséges benyomást kelthet, amelynek esztétikai hatása sem mellőzhető.

A gyógyítás környezetének esztétikai tényezői. Ebben a tárgykörben a kórház építészeti adottságainak esztétikai tulajdonságait és ezek hatásait kell számba venni (kisebb mértékben a rendelő felépítését). A kórház – bár átmeneti hely a beteg számára – tudatos, illetve tudat alatti érzéki hatásaival megalapozza, elősegíti beilleszkedésünket ebbe a környezetbe és a gyógyító eljárások hatékonyságára is befolyással lehet. A környezetnek meg kell erősítenie bizalmunkat, hitünket abban, hogy itt meg fognak gyógyítani bennünket; másrészt oldani kell a feszültséget, melyet a várható beavatkozások, az otthontól való távollét és az idegen környezet vált ki. A tájba helyezés az ógörög gyógyító helyeknél

lényeges szempont volt. Az erdős környezet nem csak a biológiai hatás (lásd tüdőszanatóriumok, pl. Davos), hanem esztétikai szempontból is kívánatos. A környezet esztétikuma a kórházban tartózkodó betegre hat: nem elhanyagolható, hogy mit lát az ablakon keresztül. Egy amerikai kórházban figyelték meg, hogy egy kórteremben – hosszabb ideig vizsgálva – a szép panorámát nyújtó ablak melletti ágyon hamarabb gyógyultak a betegek. A kórház-épület esztétikai hatása jelentős lehet. Az adott kor építészeti stílusában épülnek, lásd Szent István kórház a 19. század végén eklektikus stílusban, a neves építész Hauszmann Alajos tervezte. A modern kórházak a „fenséges” esztétikai minőség érzetét kelthetik (pl. Jahn Ferenc Dél-pesti kórház). Ezek kettőséget fejezhetnek ki: egyrészt az ellátás biztonságát adó magas fokú technikájára utalhatnak, másrészt az elidegenedett, elgépiesedett orvoslás érzetét kelthetik, melyben elvész az egyén. A belső terek kialakítása döntő fontosságú lehet: lényeges az a benyomás, amely a beteget a főbejáraton való belépés után fogadja. A téralakítás, ezen belül az előcsarnokhoz kapcsolódó további helyiségek bejáratai, az előcsarnokban elhelyezett szobrok, freskók nagy jelentőséggel bírnak. Kórtermekben gyakran még az „aszepikus fehér” az elfogadott, de a pasztell színek már itt is megjelentek a múlt század harmincas éveitől. Johannes Itten, a Bauhaus neves építészetpedagógusa írja: „...látó érzékünk apparátusában a harmónia az egyensúly pszichofizikai állapotát jelenti”. Túróci Mária vizsgálat-sorozatával a kérdést más oldalról közelítette meg: az egyes betegségekben szenvedők más-más színt tartanak kedvencüknek, pl. a tbc-ben szenvedők a vöröset, a szívbetegék a rózsaszínt. A színek pszicho-biológiai hatása is különböző. Mindezt is figyelembe véve érdemes megválasztani a falak színét. Freskókon kívül festmény-reprodukciók elhelyezése is szóba jön kórházi osztályokon, például nyugalmat sugárzó tájképek (Markó Károly, Canaletto), természetesen az osztály jellegétől függően, gyermek- és rehabilitációs osztályon a milióterápia része lehet. Lewis vizsgálata szerint a műtő előterének festményekkel díszítése (pillangók, virágok) szubjektíve szorongást oldó hatású volt a műtetre váró betegnél.

A gyógyítás eszközeinek esztétikai tulajdonságai. Plasztikus, nem érdes, gömbölyű, szép ívű, esetleg pasztell színű eszköz a betegre nyugtató hatású lehet, az orvos is szívesebben veszi kézbe, pszichés hatása révén még konkrét tevékenysége minőségére is kihathat, például műtési eszközök esetén. Ebben a tárgykörbe tartozik a gyógyszerek színének, esetleg

alakjának placebo-effektusa is. A kék nyugtató hatású, a sárga depressziót csökkent, a piros stimuláló. Szívbetegségnél próbálkoztak szív-alakú gyógyszer alkalmazásával, úgy tűnik, hogy az előny csak átmeneti hatású volt.

A művészetek felhasználása kezelési formaként (art as healing). A művészetek az ember teljes személyiségét, elsősorban belső magját, a self-et vonhatják hatásuk alá, és ebben a folyamatban gyógyító, kiegyensúlyozó befolyást gyakorolhatnak a betegségben szenvedő egyénre. Az elmondottakból következik, hogy ez az irányított hatás elsődlegesen a pszichés és pszichoszomatikus betegségekben jöhet létre, de némelykor a szervi megbetegedést is javítja a motiváció elősegítése révén (pl. bénulások), a szomatopszichés hatások mérsékelhetők (pl. az agraváció). Mind a passzív, tehát befogadó, mind pedig az aktív, tehát kreatív alkalmazás szóba jöhet különböző állapotokban. A befogadó élményterápiánál elsősorban a zeneterápiát, a biblioterápiát kell említeni, az aktív terápiáknál a festés, a kézimunka-készítés a legismertebb. Néhány konkrét példa említendő: Alzheimer-kór bizonyos stádiumában festményekkel (múzeumgerontológia), versekkel (költészetterápia) a maradék kognitív kapacitás mobilizálható, vagy rákos betegség előrehaladott fázisában zeneterápiával közérzet, életminőség is javítható. Mindegyik területnek hatalmas szakirodalma van a tapasztalatok sokirányú elemzése alapján.

A sebész műtéti tevékenységének esztétikai céljai. Minden műtéti beavatkozásnál cél az eredeti testfelépítés helyreállítása, akár valaminek az eltávolításáról, akár trauma következményeinek funkcionális rendezéséről van szó, tehát a test esztétikumának tiszteletben tartása a gyógyító beavatkozás mellett sebészi követelmény. Talán legközelebb áll a képzőművészeti tevékenységhez. Paul Valéry szerint a sebészi aktus a tudomány és a művészet összefonódása. A műtét végrehajtásának virtuozitása, a manuális készség formai elemei, valamint a test morfológiájának megbontása utáni helyreállító remeklés esztétikai jelentőséggel bír. A sebészet történetét ebből a szempontból is végigkövethetjük a *Die Chirurgie in der Kunst* című könyvben (Carstensen, Schadewaldt, Vogt). Brínzeu, román professzor pedig elméleti oldalról fejtegeti ezt a sebészi vonalat. Természetesen a sebészetben belül az esztétikához legközelebb áll a kozmetikai sebészet, amelynek egyetlen célja a test esztétikai hatásának befolyásolása. Ez akár azért történhet, mert betegségek, traumák, fejlődési rendellenességek torzító hatását kell csökkenteni, megszüntetni, akár a

természetes adottságot, esetleg a korosodás következményét kell előnyösebb formába átalakítani. Itt a sebész munkája szinte a képzőművész, a szobrász alkotó munkájához hasonlítható.

Az emberek (páciensek) között többféle típus különíthető el az esztétikai hatás befogadása tekintetében. Ezt a kérdést abból a szempontból érdemes megközelíteni, hogy a gyógyító aktus esztétikai (főleg vizuális) tulajdonsággal rendelkező tényezői mennyire hathatnak egy adott személyre, legtöbb esetben másodlagosnak kell tekintenünk ezt, de nem elhanyagolhatónak. Lehet a milőterápia része. Ebből a szempontból a Jung-féle felosztást kell számitásba venni: mind az extrovertált, mind az introvertált típusokban találunk olyan alcsoportokat, akikre az esztétikai hatások nagyobb befolyással bírnak (homo aestheticus) és így ez – feltételezhetően – a gyógyulás folyamatában szerepet játszhat. Mátrai László elkülöníti az élményeket közvetlenül illetve közvetve érzékelő személyiség típusokat, amely elkülönítés többé-kevésbé megfelel mások által is megnevezett típusoknak (pl. Spengler: homo faber – homo divinans). Ezeknél különbségek mutathatók ki a művészeti élvezet és befogadás területén, de ezek nem vihetők át egyszerűen a jelentős más elfoglaltságot, vagy gondot kísérő (pl. kórházi kezelés közben észlelt) esztétikai hatásra. Ebben az összefüggésben említendő Tibori Timea kettős-befogadás elmélete: az esztétikai hatás vagy konkrétan megjelenik az egyén tudatában, gyakorlatában, vagy csak lappang benne, e két hatás között kapcsolat áll fenn. A kezelés alatt álló beteg egyénnél a lappangó hatás jelentősége lehet jelentős. Tibori *személyiség – mű – világkép* interakcióin alapuló befogadási koncepciójából kiindulva pedig itt is lehetne típusokat elkülöníteni. Véleményem szerint a mindennapi életben az esztétikumra, akár belső művészi igénye kielégítésekor nagyobb és gyakrabban figyelmet szánó egyén a nem szokványos területen észlelt érzéki behatásra (pl. kórházban) is jobban reagál. Bizonyító vizsgálatok még hiányoznak ebben a tekintetben.

Az orvosi szakma művészi szintű művelése (medicine as art). Az orvoslás alapja egy bizonyos tudás, ismeretanyag alkalmazása, tehát kognitív ismeretek gyakorlati felhasználása, azonban – ahogy már több tárgypontban utaltunk rá – alkalmazása közben belső személyes készségek, intuíció is megjelenik, ami fölé emeli az egyszerű megtanult sémákat használó mesterségnek. Aki nagyobb mértékben birtokolja ezt a képességet és ezáltal az átlagnál eredményesebb lesz, a szakma művészeinek

nevezhető. Valóban ez a szellemi működés közel áll a művészi alkotó tevékenységhez.

A szellemi „szép” az orvostudományban. Régóta vita és elemzés tárgya, hogy azok a gondolati vonulatok, konstrukciók, amelyeket a látható és hallható szférán kívül szépnek nevezünk, tárgyai-e az esztétikának. Még ennek felvetése előtt arról is kell szót ejteni, hogy vajon a klasszikus esztétikának valóban csak ennek a két érzékszervi észlelésnek terrénumában van-e létjogosultsága. Az orvos észlelési körébe tartozik a tapintás is (palpáció), de ennél meggyőzőbb lehet a fogalom kiterjesztése mellett a vakok szép formák érzékelési készsége és ennek élvezete. Ugyancsak kérdéses, hogy vajon a gasztronómia és parfüm-ipar érzékeket megmozgató termékei nem sorolhatók-e a szélesebb esztétikai körbe. Visszatérve a szellemi szép kérdésre, azt érezzük ebben a vonatkozásban szépnek, ami logikai gondolatmenetünket követi, az összefüggések érthető, mélyebb okokat feltáró kapcsolatait tartalmazza, felismerésre, ráismerésre vezet, tehát egy kognitív konstrukció kap esztétikai minősítést. Az orvosok használják a „szép eset” kifejezést, ami önmagában paradoxon, mivel a betegség, mint ártó folyamat semmilyen összefüggésben nem lehet szép. Olyan esetre alkalmazzák általában, amelyik megfelel a klasszikus leírás egészének, megtaláltuk ezek alapján a diagnózist és kezelésünk eredményes volt, tehát benne van a személyünkhöz kapcsolódás és a pozitív kimenetel.

Az orvosok kiemelkedő művészeti érdeklődése. Első sorban a zenei érdeklődésük tartható átlagon felülnek. Ez régóta köztudott, ebben nem csak passzív zeneélvezetük említendő, hanem többen maguk is zenélnek (pl. Semmelweis vonósnégyes). A passzív élvezet a szellemi rekreáció eszköze, mintegy zeneterápiaként hat. Magyar Imre, belgyógyász professzor úgy tette a művészet hatásának megértését plasztikussá, hogy a fürdő testet frissítő hatásához hasonlította, az orvosi hivatás szellemi terhelését, mások bajainak nyomasztó hatását mintegy „lemossa”, szellemi felüdülést okoz. Szó szerint így írja: „...a művészet kárpótol a betegség és a halál igazságtalan aratásáért. Az orvos a szenvedések és az élet sötétségéből menekülve, mint egy tiszta fürdőben, úgy fürdik a művészetben”.

Orvosok, akik magas szinten művelnek egy művészeti területet. Sok esetben a művészi tevékenység annyira domináns és kiváló, hogy az orvosi képzettség nem is közismert, vagy elfeledett (pl. Schiller katonaeorvos volt). Elsősorban az irodalom területén találunk több orvost, de más művészi ágban

is vannak jeles képviselői a medicinának. Claude Perrault építész is volt (17. század), a Louvre kolonnádját ő tervezte. Medgyesi Ferenc (20. század) kiváló szobrász volt. Mindemellett azonban elsősorban az orvosírókról és orvosköltőkről kell részletesebben szólnunk. Az ókorban és középkorban az orvosi szöveget is szépirodalmi stílusban fogalmazták meg (pl. Salerno). Lényegében szépirodalmat is teremtő orvosról az újkorban beszélhetünk csak (egy-két kivétel van, pl. Rabelais), ezek többsége prózai művet hozott létre. Két magyarázattal közelíthetjük meg ezt a már modernkori jelenséget. Az egyik: sok irányú érdeklődést megélt személy hivatást kell válasszon, az orvoslásban találja meg az őt kielégítő területet, de közben mintegy „kitör” rajta az írás utáni vágy és írásműveket is teremt. Csehov mondta, hogy „az orvoslás a feleségem, az irodalom a szeretőm, ha megunom az egyiket, a másikkal töltöm az időmet”. Vannak, akik – mint Csehov – a két hivatást párhuzamosan művelik, de van, aki elmerülvén az írásban, az orvosi munkát elhagyja. A másik megközelítés: az orvosi hivatás rengeteg emberi sorssal hozza össze művelőjét, az ember az orvosnak lelkileg is kitárulkozik, és ez a sok összegyűjtött tapasztalat, vagy csak néhány, de felforgató élményt nyújtó, az orvost gondolatok vagy a hallott események inspirálta történetek megírására ösztönzi. Persze ekkor is szükségeltetik tehetség, hogy az alkotás minősége alapján írónak legyen mondható a doktor. Nehéz a széles választékból néhány példát kiemelni, még három csepp a tengerből: Somerset Maugham, Bulgakov és Németh László. A modern orvosköltők elemzésére térve a fő különbség a prózaírókkal való összehasonlításnál abban állhat, hogy a költőknek eleve erős, önkifejezésre törekvő személyiségük van. Weöres Sándor szerint a képzelő-erő nagy mozgékonyasága és verselő+fogalmazó készség megléte kell a költői személyiséghez, de – szerinte – jellemző költői lelkület nem létezik. Tizenéves korban mindenkiben vannak romantikus érzések, sokan verset is írnak, de csak néhányan folytatják pár évvel később is. Az orvosá lett költőben az erős megjelenítési vágy a domináns és háttérbe szorítja – a legtöbb esetben – az orvosi hivatást (John Keats), igaz, némely ilyen esetben nem saját elhatározás vezette a költőt az orvosi tanulmányok választásához (Schiller), de tudnunk kell, hogy a pszichológia ismeri a tudományos és művészi motívum közötti kicserélhetőségi elvet.

Nézzük a következőkben, hogyan találkozzunk a betegségekkel, tehát az orvosláshoz

tartozó jelenségekkel a művészetekben! (pathologia in artibus)

A betegségek, a beteg emberek megjelenítése a művészi alkotásokban. Az esztétikai szakirodalomban korábban, főleg az elmúlt 150 évben felmerült az a kérdés, hogy helyes-e a szépséget alkotó művészetben a testet torzító betegség bemutatása, maga a híres patológus (Rudolf Virchow) is feltette a kérdést. A modern esztétika egyértelműen vallja, hogy a megjelenítés módja, az emberi megélés kifejezése határozza meg az alkotás művészethez tartozását. Maquet, neves esztéta írja: „egy mű esztétikai minősége nem függ attól, hogy a téma vagy az ábrázolt dolgok mennyire vonzó”. A szenvedés megjelenítése pedig a művészet területére tartozik. Már ókori műveken találunk betegábrázolást, illetve középkori festményeken megjelent az akkor gyakori pestisben szenvedő emberek ábrázolása. Reneszánszkor szép példa Caravaggio *Beteg Bacchus* című képe, amelyről a légszomjtól szenvedő, cianotikus bőrű fiatal férfi néz ránk. Ugyancsak említendő Breughel két képe: a rokkant, láb nélküli embereket, illetve a vakokat bemutató, igen megkapó, reális festményei. Irodalmi példaként Gottfried Benn destruktív betegségeket (mellrák) leíró naturalisztikus verseit említtem (alapfoglalkozása orvos volt). Különösen igen impresszív alkotások azok, amelyben a művész saját betegségét jeleníti meg. Ismert példák: festészet területén Frida Kahlo művei, irodalomban Karinthy Frigyes *Utazás a koponyám körül* című kisregénye. A magyar líra területén sok költemény sorolható fel ezzel a témával, így Rónay György *Infarctus félálmai*, Szabó Lőrinc *Sokizületi gyulladás* című költeménye. Igazi művészeknél a tünetek leírása és az emberi létezés mélyebb dimenziójához kapcsolódásuk ad többletet az átlagos megfogalmazáshoz képest: „fájok: vagyok!” – írja Illyés Gyula.

Az orvosi tevékenység művészi megjelenítése. A képzőművészet és a szépirodalom sok példát nyújt erre. Vannak már az ókori civilizációk idejéből megmaradt domborművek (asszír korból), festmények (Egyiptom), amelyeken orvosi beavatkozások (sebkezelés, foghúzás) aktusa fedezhető fel. Az orvosi hivatás, az elkötelezett személy bemutatása hálás téma a művész, az író számára. A németalföldi festészet remekei említhetők itt elsősorban (pl. Jan Steen beteget vizsgáló orvosa, Rembrandt boncoló orvosa). Az utóbbi 150 évben kedvelt téma sebészeti műtétek bemutatása (pl. Otto Dix műve említendő). A műtét mint esemény jobban kívánczok festői megörökítésre, de szép művek mutatják be az elmélyült, gondterhelt orvos arcát is, mint amilyen

Luke Fildes gyermekorvosáé (1891). A szépirodalomban külön mélységet ad a műnek, ha orvosiró ábrázolja a hivatás mindennapjait, a hozzáértés és a művészi leírás kettős vonzereje teszi értékesé és műveket, (pl. Axel Munthe: *San Michele regénye*), de más iskolázottságú nagy írók is kiváló leírásokat adnak erről a hivatásról (pl. Louis-Ferdinand Céline regénye *Semmelweisről*). Puder Sándor a két háború között az Orvosi Hetilap hasábjain elemezte, hogy az orvostudomány különböző területei hogyan termékenyítették meg a szépirodalmat. Szálasi Árpád pedig összegyűjtötte az orvosalakokat a magyar szépirodalomból.

A betegség hatása a művész alkotó tevékenységére. A testi, mentális és pszichés betegségek jelentős hatással lehetnek egy alkotó fázisban levő művész tevékenységére és ezen keresztül művei minőségére. Sokszor életrajzot követő nyomelemzés szükséges az összefüggés felkutatására, példaként említem Dürrenmatt és Cézanne cukorbetegségét. A legplasztikusabb példákat a festőknél találhatjuk. Az Alzheimer-kór kifejlődésének stádiumait figyelhetjük meg Willem de Kooning és William Utermohlen festményeinek elemzése által („művészet-tudomány”). Renoir művészetét kézizületeinek krónikus gyulladással kapcsolatos folyamata korlátozta idősebb korában. Több festő tevékenységét szembetegség befolyásolta, ami nemcsak nehézséget jelentett számára, hanem művén is nyomot hagyott, így például Claude Monet hályogja vagy John Constable vörös-zöld színvak-sága. A depresszió sok művész, író életében megjelent, e periódusokban készült művekben megtalálhatók ennek nyomai (még Petőfinél is).

A művészet művelése mint betegséget okozó hatás. Festőknél a festékek és az oldószerek kiváltotta testi rendellenességek jönnek szóba ebben témában. Festőművészeknél viszonylag ritkán vannak erről adatok, Paul Klee betegsége (scleroderma: kötőszöveti elmerevedés) kapcsán merült fel ez az összefüggés. A nagy mennyiségű anyagokkal dolgozó szobafestőknél jól ismert a különböző idegrendszeri és májbetegségek jelentkezése. A zenészeknél viszont a zeneszerszám fajtájától függően gyakran jelentkeznek következményes testi betegségek, így: izmok, inak fájdalma, gyulladása a hosszú gyakorlások miatt (overuse syndrome), bőrterületek irritációja, halláskárosodás, hegedűsöknél állkapocs, arcizület nyomási tünetei, fúvósoknál gége-, garat-, tüdőrendellenességek, szemnyomás változása.

A művészeti alkotás betegséget okozó hatása. Az impresszív hatású, legtöbbször nagy méretű művészeti remekművek (főleg festmények) egyes

személyeknél akut pszichoszomatikus tüneteket válthatnak ki, így szorongást, szívdobogást, ájulásérzést, szédülést, hányingert, pánik-reakciót, néha pszichotikus jellegű tüneteket: zavartságot, téves eszmék jelentkezését, amnéziát, hallucinációt. Főleg Firenzében találtak az orvosok ilyen jelenségekkel, ahol koncentráltan található a rendkívüli hatású alkotások. Graziella Magherini pszichiáter 106 ilyen esetet észlelve írta le ezt a tünetcsoportot mint Stendhal szindrómát, ugyanis a neves író – ahogy megtalálható naplójában – 1817-ben a Santa Croce katedrálisban Giotto freskóit nézve egyszer csak azt érezte, hogy a fenséges szépség égi szenzációkat vált ki, szívdobogás, idegesség, eleséstől való félelem lepi meg, mintha az élet elhagyta volna (Firenze szindróma, hyperculturaemia, művészet-betegség = art disease néven is szerepel a szakirodalomban). Magherini szerint elsősorban azoknál jelentkeznek ilyen tünetek, akikben rejtett pszichés, pszichoszomatikus rendellenesség lakozik. Hasonló tünetekkel jár az ún. Dávid szindróma, amelyet Michelangelo *Dávid*-szobra vált ki, itt a férfi test tökéletessége a kiváltó ok, ezért főleg férfiak az érintettek. Az irodalom pszichés hatásának következményéről is találhatunk példát, Goethe *Werther keservei* című művét említhetjük. A mű megjelenése után megsaporodtak az öngyilkosságok, a depressziósak vagy arra hajlamosak körében mintegy lökést adott a végrehajtás irányába. Azóta is gyakran tapasztaljuk ezt a jelenséget, öngyilkosságról szóló híradás, különösen irodalmi feldolgozás statisztikailag növeli az előfordulási arányt, sőt a végrehajtás módjára is adhat mintát. Ezt a hatást ma is Werther-effektusnak nevezzük.

A betegség mint metafora művészeti alkotásokban. Susan Sontag két esszéjében is rámutatott, hogy gyakran a betegség az irodalmi művekben nem egyszerűen az életjelenségek egyik megjelenő megnyilvánulása, amely realista műben időnként szerepel, hanem adott esetben központi, szimbolikus szerepet visz, az ember, a sors, a küzdelem tipikus és az életben is elmúlással fenyegető, lényünket megrendítő történése. A betegség itt az esztétikai közegben különleges feladatot teljesít. Főleg két betegség ilyen megjelenítését tárgyalja: a 20. század közepe előtt a tuberkulózist, majd a rákbetegséget, mint az adott időszakok domináns megbetegedését. Később az AIDS-ről is írt ilyen értelemben egy esszét.

A görög filozófiában a szép és a jó egymást feltételező, egymást kiteljesítő kategóriák, ez a kalokagathia fogalma, tehát az erkölcsileg jó

formájában is tetszetősen jelenik meg, vagy kell, hogy megjelenjék (Platón). A tudomány alkalmazása a kognitív oldalt mint alapvető összetevőt foglalja magába, az „igaz” kategóriája elsődlegessé válik. Az orvoslás az igaz és a jó terepuma, a tudás és az etika játssza a fő szerepet, de a szép, azaz az esztétika is több területen kiegészíti, teljesebbé teszi hivatássá válását. A művészetben pedig megjelenik az emberi élet minden oldala, így természetes, hogy a testi-lelki bajok, azok gyógyítása is helyet követel benne.

Csáji László Koppány

GÉNBANK: PALACKPOSTA

[DOI 10.35402/kek.2020.5.3](#)

A láthatáron túlra siklik a hajóraj,
Amerre már az ismeretlen part van.
Palack pottyán a tengerbe dobva,
Papírtekercs táncol az üvegfalban;
Utasa egy sóhaj.
Üvegcsé, vagy egy apró emlék.
A génbankban nemrég
Pár apró sejtet akartam
Lefagyasztatni, s ehhez egy részemet
Palackba zárni kellett.
Remélem, vagy talán csak sejtem,
Hogy valamelyik pöttöm sejtem
Ezernyi év után egy új életre kelhet.
És benne én is. Csizmát virágzik a lábnyom!
Mi kell még? Éljen! Éljek.
De milyen lesz a klónom?
Fiacskámként ébred – vagy ha anyát is kap,
Lehet akár lányom?
Csupán embercsíra lesz, gyógyszerészeti kellék,
Öntudatlan kísérleti alany?
Tudósok – szendvicsüket eszegetve –
Tanakodnak, fogadnak majd felette,
Hogy ez vagy az a szer, eljárási próba,
Meddig fáj neki: kimúlik vagy kibírja
Ez az aprócska? Hogy vonaglik! Mint a bolha...
Kíntól remegve tűnik el némán, megvakulva?
S ha mégis emberré születik (minő szerencse),
Ki lesz az anyja? Gyöngéd vagy durva nő?
Vagy nem is lesz anyja? Mit bánom én!
Ezer év múlva a szunnyadó sejteimből
Végre életté bonyolódva fölsír valaki.
Benne újjászületek én – túl az idő
Átúszhatatlan, dögsgagú tengerén.
Milyen lesz a világ ott, ahol majd ő él?
Fogja-e kínozni a többség, mint durva főnövér?
Kítaszító vagy kítaszított lesz-e? Mi lesz a veszte?
Nyelvtörvények, ellenségképek, agyonhallgatások,
Verések, fenyegetések és intézkedések sokasága
Béklyózza? Hadban áll-e majd a drága,
Unokáim dédunokáival – szemüket kivájva?
S megbosszulja-e sérelmeit másokon,
Ha azt éppen senki se látja?
Elvesz, vagy ad-e lehetőséget, hitet, autonómiát
Idegen népekké lett ezredévnvi féltestvéreinek?
Vagy felettük ő is a győztesek táncát járja,
Az eltiportak torát üli meg?

Együgyűn röhécsel, mint hízott gyermek
A pillanat-libikókán?
Vágya mi lesz: pénzzel, ármánnyal, harccal bár,
De: győzni? Vagy csak nagy vagyont szeretne,
És sokat örülni? Hevülni? Sikerben megdicsőülni?
Mi lesz a célja, értéke és álma? Küzd az igazáért
Bátran kiállva, vagy csak elsunnyog a gyáva?
Az lesz-e neki is az érték, ami nekem?
És ha nem – hát pusztuljon elfajzott gyermekem?
Szeretném átsegíteni őt a döntéseken,
De tehetetlen vagyok, s ez megizzaszt cefetül.
Az idő átfúrhatatlan cellája tébolyít, ami itt van,
Legbelül. Tétlenségem kárhozata – én, ostoba!
Nem hallja tanácsom, nem érzi ölelésem!
Segítség, tanács, simogatás – minden hiába.
Nem érezhetem sóhaját, bánatát és örömét sem.
De azért büszke lesz őseire, ugye?
Lenne rá oka? Mi lennénk a Mérték? Vérünk zöld
És feketeskék. Tőlünk a majdani világ mit tanulna?
Jobbak vagyunk, mint bármelyik másik?
Mit gondolnának rólunk ükanyáink és ősapáink?
Az a fontos, hogy kiből lett hős, szent, zseni?
Nehéz a világot versenyünktől megmenteni.
Adunk-e milliányi ősanánkknak büszkeségre okot?
Egyikünk, lám, ez a szín – másikunk meg az lett.
Háborúzunk? Vagy megbékítjük testvéreinket?
Szeretetet virágzunk vagy önfelmentő okot?
Indok-csimbokot?
Nem tudom, Pénelopé-vászoként hány ezer éve
Fonódunk szüleink aggódó reményébe,
Remény-szövetébe. Naponta vissza-visszafejtve.
Hány ezer éve halnak meg anyák és apák
Éjjelente, félve bújnak végleg a mesékbe.
Távoli ük-ük-ükönokákként majd minket is követnek
Mások, akik szintén megkérdik: eljött hát a földi éden?
Lesütjük szemünk: még nem.
Vajon betöltöttük-e szülőink ezernyi vágját, sóhaját?
Vagy lettünk mi is: csalások, csalódások –
Csupa odaát? Nem látjuk, hogy mi vagyunk a Másik?
Utcáinkon egyre új és új sereg vonul át.
A jövő jobb lesz? Én kérdelem, az ükapád.
Az üvegcsében tükörképem ásít.
Nyelvek, vallások és határok közé zárva
Tanultok-e tőlünk egy szívdobbanásnyit?
Mi mást tanulátok? Oktatják-e majd még neked,
Pici belőlem lett lárva, hogy miért kell és hogyan
Fröcsögve anyáznod, másokat meggyaláznod?
Tűz! Hiszen az már a szemközti lövészárak!
Rád majd abban is, ott is, én várok.
Vagy egyszínű, szép és új lesz az a világ?
Egység szívüket kalapáltok? Kicsi drágám!
Beteljesedik-e az eltűnés: az átok?

Nálatok majd csak az egyenlőség lesz szabad?
És a tolerancia nevében a türelmetleneket
Főbelövítek? Ez vár tirátok?
Vagy folytatjátok a balraát-jobbraátot?
Ellenséget nemzünk – vagy barátot? Kétség diderget.
Raksz-e majd fészket szívedben Istennek?
Mi lesz majd a hited? Ami bizonyos belőled:
Csak a talánok. Kis utódcskám, lehet, hogy épp te
Veszejted el a mából feléd sorjázó gyermekeimet?
Magára hagyott kölkömtől féltem a jövőt.
Tőled, palackpostaként kidobott sejtemtől.
Elmélázok. Vagy majd éppen ő védi meg?
Míntha tűzbe néznék. Arcom forró, hátam jéghideg.
Talán egy őszám is így töprengett hajdanában.
Testvéreinket jog s okoskodás labirintusában
Nem akarjuk-e mi is kipörölni, átnevezett sírba tenni,
Szabályok közé szorított Fair Tusában megölni?
Mentségünk van ezernyi, de minek is a mentesség,
Ha a legerősebbel szövetségbe tesszük ezt meg?
Hajdani kérdés – mi felötlött bennem nemrég –
Elásott harangja kondul meg, mint korgó emlék:
Nem jobb-e a győzelemnél a vereség?
Hiszen az áldozat jut a mennybe – nemde?
Vagy a győztes a gyalázatot erénnyé farigcsálhatja,
És bűnössé azt, aki meggyaláztatott? A bolond
Világ emlékezetében bemocskolódva élne,
Kívánná a felejtést, de hiába. Rácsap az idő ostora.
Csak Istent nem lehet becsapni soha.
Hiába tűnik tisztának kezünk, mindig fordul a kocka:
M megbüntetni, egyéni vagy közös vágyától,
Nyelvétől, hitétől megfosztva borotvanyelvvel
Szidni bárkit lehet – anyát, Istent, gyermeket.
Ki kell majd röhögnöd neked is a szomszédodat?
Tovább kutatunk-e vélt okokat? Álmodunk-e múltat,
Ős-indokokat, s remélünk-e, mint hiú apáink,
Anyáink – valami jobbat, valami szépet?
Mint én most: drága, csöppnyi sejtem!
Ki leszel, kiskomám,
Magyar, szerb, olasz, osztrák vagy román?
Addigra sírköveink is elenyésznek.
Talán azt se tudják, mit jelentenek
Ezek a szavak, melyekért most
Halni vagy ölni tudnánk – hevítenek
És megfagyasztanak.
Pedig mennyi szép és mennyi érték!
Mennyi igaz tett és aggódás rohad humusszá!
Hol lesz már addigra ez a vágy, e harag?
Volt egyszer, valaha, tán igaz se volt,
Őseink álmvilága vagy átka:
Jász, mánta, hucul, ruszin és magyar –
Mese, mese, mátká.
Veszteség-e ha a történelemlétkönyvekben

Sem lesz rá sehol egy jel?
Sehol egy kérdőívbe tett rovátka?
Kincseink végleg elásva.
De talán épp így lehetsz szabad, pici sejtem!
Mi vész el velünk, mi fogy el általunk,
Kik tőletek ma jövőt koldulunk?
Álmodtok majd magatoknak ti is új, dicső ősapákat:
Kik népeket tiportak, űztek és gyaláztak?
Licitálva, még hősebb őstre vágyva teremtetek
Ti is új vigasz-takarókat – helyettünk? Lám csak,
Az izzó Nap felé száll, ki teher nélkül röppen.
Jöjjön hát el a te világod, kicsi csöppem!
Mi értelme is lenne emlékezni ránk,
Akik utódainkban is csak önmagunkért küzdünk?
Szivacsként mérget szipogunk, és tovább mérgezzünk.
Önzésem lüktet tetten ért vágyaimban,
Hiszen semmit sem tudok rólad, és nem is fogok.
Lehet, hogy a jövőnek tőlem egyetlen sejt kell.
A tavasz észrevétlenül átlép felettünk. Mi, ostobák,
Mint a dió fagyott burkai száradunk a fán.
Lehullunk – fújja a szél rostjainkat minél tovább!
Hullám lebben, a palackpostát kihalásszák
Ezer év után, és rámerednek: régi nyelven írták,
Számukra ismeretlen. Üzenhettünk volna szebben.

A. Gergely András

AZ ÉRVÉNYESSÉG ÉRVÉNYÉRŐL /avagy mi végre az irodalom értelmezése?/

[DOI 10.35402/kek.2020.5.4](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.4)

Absztrakt

Az első alapkérdésem: érdemes-e egyáltalán a tudományos állítások érvényességével foglalkozni – s a válaszom *igen*, mert fölöttébb fontos és érvényes kérdés ez, ugyanakkor számtalan válasz és feltétel között is régóta foglalkoznak már e tépelődéssel, s miért is ne kellene akkor ma is érdemi válaszok között kutakodni. A második maga a tudás-testvériség kérdése: találkozik-e, s ha igen hol és hogyan az irodalom a maga tudományával, a rokon bölcséleti vagy társ-tudományi érdeklődéssel – s erre írásomban keresgélek majd kézenfekvőnek látszó válaszokat. A harmadik maga az irodalom, az irodalomtudományon túli (vagy inneni?), rokon tudásokkal találkozó, s korántsem egyetlen vagy örök válaszra méltó kérdés: van-e irodalom társadalom nélkül, van-e társadalom irodalmi hatások nélkül – (a válaszom persze egyértelmű *nem!*) –, s ha ezek mégis kölcsönhatásban állnak valamiképpen, az hogyan zajlik hétköznapi esetekben és egyes korszakokban, s milyen érvényességgel lehet jelen az irodalom értelmezése a tudásminőségek tudásának eseteiben, korszakaiban.

Abstract

On the relevance of validity /else, what is the interpretation of literature for?/

My first basic question is whether it is worth dealing with the validity of scientific claims at all – and my answer is *yes*, because this is an extremely important and valid question, even though among numerous answers and conditions they have been dealing with this contemplation for a long time, why not look for meaningful answers even today. Second is the question of the knowledge-fraternity itself: where and how does literature meet its own science, the related philosophical or scientific interest – and so I will look for seemingly *obvious answers* in this writing. Third is the literature itself, beyond literary science (or within?), meeting related knowledges, and by no means is a single or eternal answer worthy question: is there literature without

society, is there society without literary influences – (of course, my answer is clearly *no!*), and if they do interact in some way, how does that interaction take place in ordinary cases and in certain eras, and with what validity the interpretation of literature can be present in cases and epoch of knowledge of knowledge-qualities.

Két vagy három értelmező dilemmát kellene érdemben eldöntenem, mielőtt az alábbiakban az irodalom mint elbeszélte életvilág, a társadalmi közlésmódok (értsd: kommunikáció) többfélesége, és az irodalomtudomány szociológiába oltott műfaja, valamint az irodalomantropológia lehetséges nézőpontjainak kérdését itt most az Olvasó elé tálalom. Az első az alcímbe emelt kérdés lenne: érdemes-e egyáltalán ilyesmivel foglalkozni – s a válaszom *igen*, mert fölöttébb fontos és érvényes kérdés ez, de számtalan válasz és feltétel közül is kitetszik az, hogy régóta foglalkoznak már e tépelődéssel, s miért is ne kellene akkor ma is érdemi válaszok között kutakodni, régi válaszokat újragondolni, saját feleletet kimódolni. A második maga a tudás-testvériség kérdése: találkozik-e, s ha igen hol és hogyan tud találkozni az irodalom a maga tudományával, a rokon bölcséleti vagy társ-tudományi érdeklődéssel, kételyekkel vagy talányokkal – s erre alább keresgélek, részben találok is majd kézenfekvőnek látszó válaszokat... A harmadik maga az irodalom, az irodalomtudományon túli (vagy inneni?), rokon tudásokkal találkozó, s korántsem egyetlen vagy örök válaszra méltó kérdés: van-e irodalom társadalom nélkül, van-e társadalom irodalmi hatások nélkül – (a válaszom persze egyértelmű *nem!*) –, s ha ezek mégis kölcsönhatásban állnak valamiképpen (mert szerintem állnak és sokféleképpen), akkor az hogyan zajlik hétköznapi esetekben és egyes korszakokban, alkalmasint csak elbeszélő módokban, narratívákban. De ez már, lehet, visszavezet a második kérdéshez.

Nem akar persze elrettentően szakszerű lenni mindez. Valójában inkább a dilemmázást rejti, amit a legközvetlenebbül tegnapi-mai olvasmányok ébresztettek. Az éppen most megjelenő *Kultúra és*

Közösség tematikus 3. számában több írás is a történetmesélés, az evolúció-elméletekbe illeszkedő kortárs értelmezések, a biográfiai életút-elemzések és a kritikai kultúrakutatás körül hangzik fel – ide értve a paraszti polgárosodás székelyföldi folyamatát (Laczkó-Albert Elemér életút-portréjában), a biográfia paradigmáinak nemzetközi vitáit (az elmúlt húsz év legkardosabb megütkezéseivel, Bögre Zsuzsanna elmélettörténeti dolgozatában), az új típusú archívumok interaktív és digitális kihívásaival összefüggő emlékezet-szelekciós mechanizmusokat (Pósa Fanni tanulmányában), valamint az önéletírás mint vallomás mikrokérdéseinek alapos szemlélését (Bánlaky Pál saját könyvének részleteivel)... végül említve egy recenziót Hévízi Ottó újabb kötetéről (Lovász Ádám *Beavatás a filozófiai pluralizmusba* címen összegzett áttekintésével, melyben e lehetséges pluralizmus számomra az írás és olvasás terében ugyanilyen masszív episztemológiai alapkérdésként kandikál elő). S nem mert mindezek olvasása előírásos feladata lehetne bárkinek, csak mert az írárok tónusában rejtőzködik egy „érvényes-e a világ efféle olvasata?” kérdőjel, ezért osztom meg további dilemmáimat.

Olvasmányairól persze mindenki maga tehet – talán. Ám mégsem egészen. A KéK aktuális folyóirat-száma nem „mindennaposan” taglalja az ilyen volumenű kérdéseket, de most itt valamiképpen szinte megsűrűsödött a „biográfia, mintakészlet, elbeszélés” kérdéskörbe illő írások sora. Mintegy ráadásként – ez most sem nem sajtószemle, sem nem direkt könyvismertetés... – a napi „rendes” irodalom-olvasás kötelező polcán megjelent a szemem előtt több olyan kötet, melyek az olvasás, az Olvasó, az olvasat aktualitásait nem a hatvanas évek befogadás-kutatásaival körvonalazzák csupán, hanem a mai kihívásokra keresnek részválaszokat. Ezek (úgy látszik) azóta sem haltak el. S bár vannak, akik nemzetközi hírnévre is szert tettek azzal, hogy eszeten következetességgel terjesztik az irodalmi művek, írói sorsok, olvasókkal közös események mindennapos fontosságát (ilyen példaképpen a francia „nemzeti” televízió egyik leghíresebb közszereplője, Bernard Pivot, aki a „Kultúrgulyás” műsorában a legkiválóbb szaktektentélyek vendéglátója, összehangolója, ráadásképpen a francia „olvasó-mozgalom” első számú élharcosa...),¹ mégis látható, hogy a „fogyasztásra” rábeszélő „kultúrharc” folytonossága

1 Pivo, Bernard 2001 *Le métier de lire. Réponses à Pierre Nora. D'Apostrophes à Bouillon de culture*. Gallimard, Paris, 353 oldal.

nemcsak az olvasó típusú emberek megerősítését szolgálja, de egyúttal szándékolt ellenpélda is a nemolvasók táborával szembeni attraktivitásában. Erre persze talán szükség is van – ezt nem tudhatjuk biztosan... Tény, hogy egyre fogynak az olvasni hajlamosak, sőt erre képesek is. Magyarországon még a nyolcvanas évek elején a népesség kb. 5-7%-a volt a „sem nem ír, sem nem olvas” analfabéta (minden közoktatási reformtervek dacára), ma ennek aránya 11-13% a teljes népességben... Ezzel szemben például Edmund Burke a francia forradalom idején a brit „írástudók” (azaz nevüket leírni, pár szót kiolvasni képesek) arányát 1,5%-ra becsüli, a franciák ugyanekkor (még az „olvasás forradalma” előtt) szinte teljesen ugyanilyen arányban voltak írástudatlanok, a németek szintűgy, de a svédek vagy oroszok sem maradtak el az írástudatlanság terén, s ez a huszadik század elején sem lett sokkal biztatóbb, Magyarország sem kivétel... egyes térségekben a mai állapotok is sajátlagosak maradtak a „paraszti-iratok” vagy a szóbeli emlékezet rögzített funkciói terén (lásd Wittman 2000; Pogány 2013; Vajda 2013:81-237; Keszeg A. 2006; Keszeg V. 2013).²

Az olvasóvá lét mindenestre konstans eleme a kultúrának, oktatásnak, életképességnek, alkalmazkodásnak, munkapiacnak, időháztartásnak – jószerevével évszázadok óta. Sőt magának az irodalomnak még régebb óta is, melyet maguk a kritikusok és alkotók taglálnak érdemdús vitaanyagként *Az olvasó lázadása?* kötetben.³ Ebben már mintegy „kalligrafálva” is megvan a kulcskérdések sora (Dunajcsik Máttyás tanulmányának címében) *Az olvasó lázadása, avagy túléli-e a kortárs irodalmi élet arcvésztes nélkül az online nyilvánosság robbanását?* (123-134. old.),

2 Pogány György 2013 *„Honleányok” és a könyvek – Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban*. EPA01245_konyv_es_neveles_2013_1_06; Vajda András 2013 *Az írás és az írott szó hatalma. Az írás a mindennapokban egy Maros menti településen*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 300+mell. oldal; Wittmann, Reinhard 2000 *Az olvasás forradalma a 18. század végén?* In Guglielmo Cavallo – Roger Chartier szerk. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Könyvkiadó, Budapest, 321-347; Keszeg Anna 2006 *Könyvek, filmek, polémiák*. In *Párizs-rekonstrukciók*, KOMP-PRESS, Kolozsvár, 45-116; Keszeg Vilmos 2002 *Homo narrans*. Ariadné Könyvek, Korunk Baráti Társaság, KOMP-PRESS, Kolozsvár; Keszeg Vilmos 2013 *A 20. század történetei. Néprajzi Látóhatár*, 4:6-11.

3 Bárány Tibor – Rónai András szerk. 2008 *Az olvasó lázadása? – Kritika, vita, internet*. Kalligram – JAK, Budapest, 295 oldal

ekként fogalmazódik meg fájlalóan exponálva: elsőként a „blogszféra” elleni megszólalások sodra, majd a kapcsolati tőke visszaszorulása, az olvasás-életvezet elsatnyulása, a kritikai közélet és a „gyávaság hálójának” nehéz kapcsolata, az irodalomértés mintegy „cultural studies”-zá válásának problematikája, a közéleti bíráló és az „agóra-hiány” sántaságai, a vitakultúra satnyulása, a funkcionális analfabéták gyarapodása és a reflexió-szintek soványodása egyaránt. A jelek nem kevesebbről vallanak, mint „a kritikus mint olvasó” lassú elnémulásáról, a reflektálatlanul maradó olvasói beszűkülés a fogyasztási kitétséggel kapcsolatban, s további kihívásokról is – vagyis mintegy valaminő visszatérésről tanúskodik (ez már saját analógiám, nem Dunajcsiké) ama korszakhoz, amikor az olvasásszociológia, a befogadáskutatás vagy az irodalom-értelmezés még valamely „új felvilágosodás” reményének adhatott hangot. Nem is említve itt a korai hazai strukturalista vitákat, melyek Józsa Péter jóvoltából már idejekorán exponálták az alapkérdést és feltételrendszert: a Lévi-Strauss elemzte struktúrák és szimbólumok gazdag rendszerében a társadalmi valóság annyiban az, ami, amennyiben „szimbolizálja magát” és megjeleníti a társadalmi struktúra megfelelő színterein, de „nem a rendszerelmélet holisztikus értelemben vett objektív, dinamikus feladatmegoldó rendszere” szerint, hanem „annak a rendszere, ahogyan az embercsoport a maga viselkedési problematikáját éppen e viselkedés alakjában *rendezi*” el, vagyis „a társadalom mint szituáció ’formalizálásának’ szubjektív-objektív logikája” szerint (lásd Józsa 1980:26).⁴ Nem alapvetően tér el ettől sem Goldmann, sem Löwenthal, sem Bourdieu vagy Escarpit tapasztalata, de még talán Arnold Hauser e tárgyra vonatkozó néhány utalása sem.

Igen, ezen a ponton mintha kezdene a fennebb elindított gondolatmenet követhetetlenül széttartani. Pedig ez nem szándékom, egyszerűen csak a kortárs narratívák kívánják meg az emlékezet kontrolljaként az újraolvasás szükségességét, ez pedig a további ráakodások velejáróit idézi meg. „Mindennek, ami körülöttünk van, története is van” – fogalmaz lakonikusan Keszeg Vilmos (2002:7). Ön-reflexióképpen visszafelé is görgetve most az érvelés metódusát: az látnivaló, hogy egy-egy kiválasztott érv, meggyőzően hangzó tézis csakis akkor áll össze rendezett „struktúrába”, akkor tanúsít érvényességet, vagyis afféle módon kínál szubjektív rálátást

⁴ Józsa Péter 1980 *Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

az objektív rendszerezéssel társító belátás alakjába, ha megengedődik közben ez a jelentés-értelmezés mint megoldás. A Józsa „esztétikai élmény nyomában” indított értelmezői megoldása nem magában való, s nem tisztán a hatvanas évek közepén már erőteljesen dúló strukturalista nyelvfilozófia, kultúraelmélet, irodalombefogadás irányát és kérdéseire adható válaszait egyértelműsíti, hanem előzményeire is utal. Így például a „struktúra vagy kultúra” vitakérdésre, a „szemiotika vagy interpretáció” kihívásra, közelebből a korszak irodalompolitikájának meghatározó „főirányára” adott válaszok éppúgy benne rejlenek már, mint a saját élményalakzatokra vonatkozó tapasztalati tudás, kortársainak hasonló tematikájú elemzéseire adott reflexiók, vagy akár csak a rendszerkritikai logikai igény, mely a kulturális főirány (v.ö. marxista irodalomelmélet, haladó irodalom, munkásirodalom, életvezetési mintákat kínáló olvasmányélmények, „szocialista emberideált” és progresszív lelkeséget elváró pragmatikus-ság) ellenében szólal meg mindez, mégpedig sokszor az érdemi alternatívák megfogalmazásával kiegészülve.⁵

Józsa nem járt egyedül. Habár a strukturalizmus és főképpen a szakrális vagy funkcionális változatai, melyek akár a művészi önkifejezésben, akár az életvitel, értékrend és életvilág-szemponatok között már földerengtek egyes komponensek alakjában, sőt jelen voltak a korai szemiotikai kutatásokban, részben

⁵ Talán nem kell túl sok forrásmű ide, elegendő beleolvasni Gondos Ernő: *Mű és valóság* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965) munkájába; vagy az egy-egy mű valódi és teljes életrajzáról áttekintő elemzést nyújtó Fogarassy Miklós – Kamarás István: *Olvasó a labirintusban* (Tankönyvkiadó, Budapest, 1981) monográfiájába; Veres András elemzéseibe, a marxizmus hatását keresve Lukács György vagy József Attila életművében, esetleg a Nyíró Lajossal közösen szerkesztett *A marxista irodalomelmélet története – A kezdetektől 1945-ig* (tanulmányok) (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1981) vidékén; Kamarás István: *Az olvasó munkások és az irodalom* (Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1981); Gondos Ernő: *Olvasói ízléstípusok* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975); Józsa Péter: *Kulturális blokkok Budapesten* (Népművelési Intézet, Budapest, 1972); vagy az „elit-kultúra”, a „közép” kultúrája és az „alsó” néprétegek kultúrája közötti átmeneteket érdemben kimutató Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor tanulmányba: *Józsa Péter és a kulturális blokkok kutatása. Hommage a Józsa Péter* (2003) <http://www.vasiszemle.hu/2003/02/kapitany.htm>; vagy további Józsa-művekbe – lásd <http://www.szemiotika.hu/2019/02/19/vi-jozsa-peter-muevelodesszemiotikai-szimposium/>

meg is előzték ezeket – de ha a kulturális befogadás, alkotói kreativitás és történeti életmód-mo-
dellek komplex kutatási irányait tekintjük, ebben
Józsa csupán egyik volt a sok közül.⁶ A korszakban
meghatározó ideákat szorgalmazó Löwenthal még
utal is erre: „Az irodalom – és pedig a tömegeknek
szánt irodalom – szociológiai értelmezése olyan
terület, amelynek a társadalomtudomány nem
sok figyelmet szentelt” (1964).⁷ /Érdemes annyiban
árnyalni ezt, hogy a „társadalommal foglalkozó
tudomány” a maga marxista dialektikájával bő-
szen hitte, hogy a lenini útmutatás alapján kellő
gondja van a társadalmi befogadásra és befogad-
tatásra. Időben ezelőtt már elmélyült kultusz ala-
kult ki a marxista és „szocialista” nemzeti kultúra-
felfogástól érdemben eltérő művészeti befogadás
episztemológiailag elkülönült ágazata körül, em-
lékezetes itt Mácza János, Lukács György, Brecht,
vagy orosz strukturalisták kultuszaira utalni, de a
polgári kultúra önképére és az erre épülő irányza-
tok szerepére szintúgy. A „proletárirodalom” és a
„polgári irodalom” illetően megosztásban nem el-
sősorban a szociológiai kutatási szempontok vol-
tak előtérben, inkább az osztályideológiai és mű-
vészetideológiai célzatosságok/. Ebből a kulturális
kontextusból érdemes mérlegelni Hauser Arnold
művészet- és befogadás-szociológiai életművét is,
melyre Tibori Timea úgy tér ki egyik korszakleíró
visszatekintésében (2012) és egykori kandidátusi
értekezésében (1986), mint a „művészettörténet
filozófiája” és „a szociológia alapproblémája” fókuszába került tárgykörre. „Az ideológia fogalma
a művészetekben” kérdéskör iránti érdeklődést
összefoglaló tanulmánya a hetvenes évek végétől
már jelen lévő „szemléleti” vagy kutatási probl-
ematikára utal a Hauser munkásságát elemző
áttekintés révén.⁸ E kritikai esszé tisztázza az ér-
tékközpontú gondolkodás dilemmáit a művésze-
ti befogadás és a kreatív alkotás viszonylatában,
ahol főképpen a már magában is érték szempontú
értékteremtés és műbefogadás, esztétikai és tár-
sadalmi érték kölcsönös meghatározódása mint
kaotikusnak tetsző alakzat jeleire figyelmeztet.

6 lásd még Balogh – Kamarás 1978, 1985; Veres 1979,
1996; Goldmann 1964; Escarpit 1966, 1973; Lotman
1973; Löwenthal 1973.

7 Hivatkozva Losonci Ágnes: Művészetszociológiai
rendszerek. In *A zene életének szociológiája*. Zeneműkiadó,
1969:212.

8 Tibori Timea 2012 Gondolatok Hauser Arnold
művészetszociológiai nézeteiről. *Kultúra és Közösség*,
1–2:25–35.

Részint ennyiben cáfolva is Hauser elfogultan és
konzervatívan esztétizáló nézőpontját, eközben
rögzítve azt a pozícióját, mely szerint Hauser
ellentmondást alapozóan szembeszegül „a művé-
szetet vizsgáló összes tudomány számára alapvető
dilemmával: nem veszíti-e el a művészet, a művészi
alkotás önmagában zárt egységéből adódó lényegi ér-
teket azáltal, hogy ezt az egységet megbontja, figyel-
men kívül hagyja, és általános sémáig egyszerűsíti
a tudomány, a vizsgálhatóság érdekében. A művészet
az esztétikai élményért van, ezt azonban kíméletle-
nül felresöpri a szisztematikus racionalitásnak hó-
doló tudomány. »A művészet minden tudományos
vizsgálata a közvetlen – és végső soron pótolhatatlan
– művészetélmény elvesztésével fizet az általa nyert
ismeretekért«” – fejezi be Hauser szavaival Tibori a
korszakhatást sem nélkülöző traktátust (i.m., 33-
34. old.).

S amiért itt Józsa hatását egy újabb „körrel”
próbálom teljesebb látképbe illeszteni, az a két to-
vábbi szempont, melyeket a bevezetőben említett
kommunikatív szférákból csiholtam elő: a tudás-
határok és megismerési spektrumok találkozási esé-
lyeinek kérdése, bizonyos értelemben „a társadalom
jeleinek” köre, no meg az irodalomtudomány és a
társadalmi valóság-viszony aktualitásai, probléma-
öröksége, s megoldásai a részválaszokban, mivel
ezek is rárakódnak a kulcskérdések komplexitására.
Érdemes talán földézni annyit, hogy a jellegzetesen
egy huszadik század második harmadára jellemző
(poszt-háborús, „elveszett nemzedékes”, totalitá-
rius rendszerekkel szembehegyezkedő) korszakban
az egyén mint individuum is önálló entitásként
kezdte/próbálta meghatározni önnön túlélési esé-
lyeit, s erre hovatovább az irodalom is (ilyesfajta,
ennek megfelelő) hősökkel reagált. /Ezek ugyan
hol antihősök voltak, mint Konrád első regényei-
nek figurái, Kertész Ákos Makrája, Déry „felelet-
hősei”, Fejes Endre Hábetlerjei, Örkény őrnagya
(lásd alaposabban Bálint Éva – Veres András *A si-
kerképtelenség környezetrajzáról* írott tanulmányát,
1974), de a közpolitikai hősök sem dicsőültek kü-
lönb módon.../. Ebből adódóan azután az olvasók
is ugyanezt a kört szélesítették mentálisan, már ha
alkalmasint képesek voltak szociológiai valóságké-
pekkel összevetni az irodalmi hősök tipológiáit. De
épp ezért sem véletlen Józsa klasszifikáló tétele a
tömbökben rétegződő olvasói körrel/körökről – az
irányzatos irodalmi törekvések új korszakának dele-
lőjén, az irodalmi műfajok és műnemek újraindult
kultuszainak hajnalán, vagy akár francia-magyar

összehasonlításban. Sőt, a korszak „olvasásismert” és irodalomszociológia közötti tudásterületén maguk a kutatók is kiemelték „tömegkultúra”, „tömegolvasmány”, „tömegbálványok”, viselkedési modellek „társadalmi determináció” által meghatározott jelenségeit, mindezeket „szociológiai információk” véve. Seregnyi a kor új tudásterületeinek, s köztük a filozófia, episztemológia, ontológia, esztétikum Lukács György meghatározta alapvetéseit követő értelmezése (Heller, Bojtár, Veres, Hankiss, Szerdahelyi, Mátrai, Zoltai írásaiban talán a leghangsúlyosabban), de igen gazdag ugyanakkor a kultúratudomány „érvényességét” és lehetőségeit is elemezni próbáló eljárások tárháza is. Épp ebből a bővkörből s épp az imént került kezembe az a kötet, melyet egykoron azon frissiben már olvastam, de ennek éppen negyven éve, s éppen ideje volt újra elővenni – mintegy „véletlenül éppen erről” a tárgyköréről. A mű pedig nem más, mint Stéphane Sarkany *Az irodalomelmélet mint társadalomtudomány* című esszékötetete (1979), ami fejezetekre tagolt kismonográfia inkább, de lapozgatása közben épp az a fő kérdése: „elavul-e” az egykor megkonstruált elméletek rendszere, új keletkezik s hatja át a világot, vagy mindezek együttese adja-kínálja a teljesebb és mélyebb összképet, s ha igen, mégis hogyan? *A korszak*, melyben a kortárs irodalomelméletben a szociológiai kereső szempontok kapnak hangsúlyt,⁹ a javarészt Csehi Gyula fordította kötetben már úgy jelenik meg a kortárs irodalom tükröződése révén, mint életelbeszélések kérdésköre, melyben a közlés már evidensen tolmácsolás, fordítás, az irodalmi forma nyelvi alakzatba illeszkedő tüneménye. Vagyis a direkt kommunikáció kétpólusú világa helyett egy „triangulum” olvasóval kiegészített változatát hangsúlyozza, s épp ez a „fogyasztás mint kultúra” tapasztalat elemi módon hasonló, sőt több ponton „ugyanazzal” a kérdésfelvetéssel jelenik meg a hetvenes évek végén elméleti dilemmáit elbeszélő társadalomkutató szótárában, amilyen a meghatározó narratívája a 21. század második évtizede idején a *kritikai kultúrakutatóknak* vagy a narratív történetírás értelmezőinek. S amiért éppen ezek „rímelnék” egymásra, talán nem több s nem is kevesebb, mint maga a textus, *a szöveg természete*, hatása, megformáltsága, jelentéstartalma – no meg

9 Sarkany az Aix-Marseille-i, később az Ottawa-i egyetemeken oktatója, az összehasonlító irodalomelmélet és a szemiotika kutatója, a kultúraelmélet és az irodalomantropológia jeles kanadai szakértője, a '60-as évek elejétől több mint 70 kötet szerzője.

ennek mindenkori viszonya a szövegalkotó személyéhez, személyiségéhez, szándékaihoz.¹⁰ A közlés/befogadás dilemma ugyanakkor a szövegalkotó személyét és másik „póluson” a befogadó-értelmező közeg örökölt tagoltságát történeti érvényűnek tekinti az irodalom és az irodalmi környezet kölcsönhatásai terén – akár Erasmus, Luther, de messzebből az ókori szerzők óta, sőt Mózes öt könyvének héber eredetije óta, az antik ind, iszlám forráskritikai és értelmezési viták óta mindenképp helyet foglal közöttünk e szerves kölcsönhatások képzete, az orális kultúra és az írásos viszonyának eltérő tradíciója mellett. Viszont az is megáll mint tapasztalat, hogy Sarkany könyve óta egy egész szövegüniverzum állt össze Roland Barthes, Michel Foucault, Umberto Eco, Jorge Luis Borges, Paul Ricoeur, Pierre Bourdieu, Roman Ingarden, vagy Paul de Man értelmezéseiben...¹¹ Mindenesetre a hetvenes évekig életre kelt elméletek közül szükségszerűen a legmarkánsabb kiemelés e Sarkany-kötet bevezető részeiben a Sartre megfogalmazta aforizmatikus meghatározás: hogy „mi az irodalom?”, nos, „az irodalom az, amit olvasnak (és nem az, amit írnak!)”. Itt tehát „a kutatás objektivitásához és a szöveg megismeréséhez okvetlenül ismernünk kell annak funkcióit, érzékelését, műveltség-értékét – egyszerűen a használatot” – írja bevezető körvonalainak konklúzióként Sarkany (7. old.). Az „ismernünk kell” elvárása, a belátás és értelmezés horizontjának e diszkurzív szintézise azonban nem önmagát méricskélő tudományterületet igényel, hanem a folytonos interakció, a piac és ízlés diszkussziója, az „ízlés metafizikája”, az esztétikum és a poszthegeliánus társadalomképek, a társaság/titok/csoportnormák simmeli rendjén túli akut befogadási szférák, sőt kölcsönhatások rendszerével összefüggő megannyi kérdés komplex rendszerének további árnyalatait is magába rejti.

10 Talán sok olvasót emlékeztethet a *Regény és tapasztalat. Modern amerikai irodalmi tanulmányok* kötet (Modern könyvtár, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978), melyben Malcolm Cowley, Norman Mailer, Maxwell Geismar, Ihab Hassan és mások tanulmányai körvonalazzák az irodalmi hős, a tragikum és komikum szerepe, a prózastílus nyugalmassága, a szépirodalom határai, hagyományos európai formákat indulatosan tagadó stílusnemek, és végső soron a társadalmi válaszok kérdésköreiben meglepő „múlt-tagadással” ellentétes analízisig kísérik a kortárs kritikai szellemiséget.

11 Ezekből kiadós válogatás olvasható Kamarás István áttekintő elemzésében, 2007. On-line: <http://mek.oszk.hu/09000/09063/09063.htm#3>

Fennebb jeleztem: Józsa nem véletlenül, habár kellőképpen újszerűen beszéli el az irodalom társadalmi hatása és a társadalom irodalmi jelenléte súlyponti kérdéseit a maga kutatásaival, esszéiben, elemző tanulmányaiban, de ezek is kézenfekvően tagolódnak látszanak a kor fennálló vagy közkezen forgó értelmezési rendszereiben, vagy ezek ki- és átalakulásaiban.¹² Az irodalmi mű és a virtuális tömeghatás kérdései között összefüggést kereső szemléletmódokban akkoriban a szövegfunkciók és a használat, a feltételezett „hatás” és a szemiotikai eszközrendszer olyan jelek egységévé áll össze, amelyben a közlés szándéka, a jelentés (jelentésesség, a „szöveg mélyén” megbúvó közlés értelmezési búvköre) és a „triangulum” alkotói és befogadói oldala közé kényelmesen befészkelődő mediális hatás együttesen teremti meg valamely „valóságbeszéd” egységét, sőt kultuszát is (érdemes itt Capote, Kerouac, Beauvoir, Dürrenmatt, Heym, Vonnegut, a francia új regény, a neorealista filmek vagy akár a magyar szociográfiai kultikus időszakára emlékeztetni, melyek a fölfedezésre méltóvá tett életvilágokat emelik ki a poétikai keretekből s teszik társadalmi visszahatás funkcionális formálóivá. Mindezek bár korántsem egyetlen, mégis állandósult komponense lesz maga a szemiotikai hatóerő, a közlési tér írói egyeduralása, s ellenoldalán a befogadói érzékenység is, de éppen ezek diskurzusába kerül a közvetítő közeg funkcionalitása révén a kommunikáció felületein közös esz-közé tett irodalombefogadási folyamat (ezt Sarkány is kiemeli, 1979:5-21). S ha csak a befogadásban volna jelen az imaginált tartalom vagy a szerzői üzenet, akkor még „kezelhetőbbnek” tetszhetne maga a folyamat – de mindebben ott rejlik a látszólag fölöslegessé váló szereplő, a társadalomkutatás több időszakában és színterén virtuálissá váló „tömegszereplő”, az „adatközlő” vagy „válaszadó”, akit mintha személyiségének egyedisége, elbeszélő módjának sajátlagossága szempontjából feledni (vagy mellékes-sé tenni) akarnának a szociológiai kutatások. Elgondolásom szerint a közlő folyamatra fókuszáló korai értelmezések, majd a közvetítő/kommunikatív szférára vonatkozó későbbi narratívák után mintha most kezdene újra címszerepet, főszerepet, dramaturgiai funkciót kapni az egyes egyén, a nem kivételes személyiség, akinek köznapisága mégis sokkal nagyobb rejtélyeket őriz, mint azt direkt-kérdézéses kutatásokkal föl lehetne deríteni, s erre az én-elbeszélések

12 Lásd pl. Ricoeur, Paul 1998 A szöveg világa és az olvasó világa. In Thomka Beáta szerk. *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárati Kiadó, Budapest, 9-42. Valamint e számunkban Kamarás István írását!

új korszakának feltáró munkái vállalkoznak immár. S persze nem érdemes feledni a filozófiai egzisztencializmuson túli irodalmi képzőművészeti és filmi egzisztencializmusokat, melyek nemegyszer a személyes sors vagy az egyéni lét konfliktusaira, a történeti létformák kényszerreire és a személyiséget a közösségek, a világegész oldaláról fenyegető kitettségére utalva fogalmazzák meg én/lét/tudat problematikáikat, sőt a „válaszadás” jogát és eszköztárát is. E folyamatok dilemmái az olvasáskutatásba is úgy ereszkednek be, vagy úgy térnek vissza mint problematikák, hogy a „válaszadó” egyén, az interakcióban szuverén rangú egyed a maga találkozását biztosítja az irodalom hőseivel, ideáljaival, a műalkotás egész hatásmechanizmusával összefüggésben, vagyis találkozási eseti és perszonális, adott esetekben egzisztenciális reflexiókkal kiegészülve, de csak ritkán lesz tömeges vagy csoportos is egyúttal. Amikor mégis, annak szociológiai dimenziói már másféle mérlegelésre és kutatásra érdemesek. Így azonban a narratív történetmondás etnológiai, szövegfolklorisztikai, néprajz-szemiotikai válaszkeresései éppúgy kezdenek jelen lenni az olvasmányok közé besorolható élmény-háttérben, mint a saját létforma útkeresési dimenzióinak az irodalom, az írói mű szerző általi közlésrendszerében. S amit most látok immár megkerülhetetlennek, figyelemre érdemes hatásnak, az a társadalomkutatási közlésrendszerek új effektusai között is mindegyre nagyobb szerepet nyerő életút-elbeszélések személyességében, a jel-elméletek régi és újabb narratíváiban, a regényelemzések kortárs eszköztárában, a művészeti alkotások projektív szféráinak elemzéseiben, s még számos más területen is mutatkozó jelensége.¹³ A közlésformáknak ez az „implicit szemiotikája” (hogy Kelemen János korai nyelvelméleti tanulmányok közötti alapozó írására utaljak)¹⁴ nemcsak a néprajzi, regényirodalmi, rajz-film-tartalmi, magatartásvizsgálati vagy zenei logikai

13 A fennebb utalt Keszeg Vilmos, Bögre Zsuzsa, Kiss Noémi – Biczó Gábor szerk., Hárs Endre forrásmunkák mellett lásd Tánzos 2008, Gagyi 2012, s talán a legfrissebb példaként lásd Gagyi József: *Régi ember új világban. Sztrátya Domokos életútja* c. kötetét, melyben a Jobbágyfalván készült interjúk „hosszú beszélgetés” műfajába tartozó módszertanával az életút- és világkép-rekonstrukció esettanulmányaival pontosítja személyes kutatói stratégiáját. Ezt megelőzte monografikus interjúkötete Balogh Pállal és számos korábbi társadalomtörténeti munkája is.

14 Szemiotika és filozófiai nyelvanalízis. In *A társadalom jelei. (Szemiotikai tanulmányok)*. Népművelési Intézet Kutatási Osztálya, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1978:110-123.

szféráiban jelentkeztek már a hetvenes években, de konstans elemmé váltak a művelődés- és művészettörténet megannyi szférájában is. Sőt a jelszerűség az értelem és a nyelvi megtestesülés adekvát tartományaiban is hódító útjára indult (lásd még az „értelem”, a struktúrák, a logikai kutatások, az etnoszemiótika, a racionalista pszichológia és számos további terület befogadói attitűdöket jellemző tartományait, pl. a *Szemiótika és művészet*, 1979 kötetben)¹⁵ – egyszóval mindaz, amit az irodalomelmélet vagy a művészetpszichológia egy kiterjedt tudástartományban magabiztosan körvonalaz, az formáló eszközzé, visszaható komponenssé válik e korszak elemző megközelítéseiben.¹⁶ Nem retten meg ez elemzők többsége attól, hogy a zárt jelrendszerek, a természeti jelenségek, a kreatív kompozíciós megoldások vagy kiemelten az *ismétlődés* funkcióját elemezve akár építészeti, filmi, nyelvészeti vagy épp történetfilozófiai gondolatársítások vidékén fölfedezhető kódok továbbértelmezése felé tegyen kísérletet. Az eltelt fél évszázad e narratívák sokszorozásával, az ismétlődés-vizsgálatban vagy a rendszerszemléleti és folyamatelemző miliókben a közléstartományok gazdag hálózatának megidézésével gazdagodott. A folklór-elemek, a konstans vagy folytonos lírai és epikai intenciók, az értékrendek és (akár) viselkedési panelek egyre markánsabb jelenléte pedig nemcsak a kor kutatóit, elemzőit, de magát a társadalomkutatás vagy társadalomismeret módszertanát, tematikáit, megközelítési aspektusait is áthatotta – szükségképpen visszaigazolván a társadalmi értékrendek formálódásának roppant sokféle formáját.¹⁷

15 *Szemiótika és művészet*. MTA Irodalomtudományi Intézete – SZTA Gorkij Világirodalmi Intézete, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

16 lásd Janine Chasseguet-Smirgel 1971 *Pour une psychanalyse de l'art et de la créativité*. Petit Bibliothèque Payot, Paris; Horváth Iván – Veres András szerk. 1980 *Ismétlődés a művészetben*. Irodalomelméleti tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest; Józsa Péter 1978 *Szemiótika és kommunikációelmélet*. In *Kód – kultúra – kommunikáció*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 107-134; Szegedi-Maszák Mihály 1980 *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*. In Horváth – Veres i.m. 77-159; Kisantal 2004; White 1997.

17 Lásd még ehhez Roland Barthes: *A szöveg öröme*. Osiris könyvtár, Budapest, 1998; Tzvetan Todorov: *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003; Arnold Gehlen: *Kor-képek 1907–1914*. Gondolat, Budapest, 1987; Mihail Mihajlovics Bahtyin: *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest, 1976.

S itt engedjék meg a „repetíció”, a visszatérő megidézés, melyben az érvényesség adekvát témakörét mintegy visszavezetem a mai, kortárs értelmezési tartományok meghatározó hangneméhez, az elbeszélhető világok kérdésköréhez. A fennebb utalt legfrissebb tanulmányok között is érdemi tematikaként jelenik meg a paraszti létfeltételek és életvilágok interpretálásának izgalmas kérdésköre abban a tudástárban, ahol látszólag változatlan a lét (pl. gyergyói székely életvilágban, a kelet-franciaországi pékek életút-interjúit követő vitákban, vagy a kritikai kultúrakutatás és az ellenkultúrák lenyomatait megőrző új muzeológiai törekvések kontrasztjai között – v.ö. Laczkó-Albert 2020; Bögre 2020; Pósa 2020; Gagyí 2019, Frazon 2013).¹⁸ A léthelyzetek és életvilágok kortárs föltárásába itt már bele sem pillantok, annyiféle újdonság megközelítés kelt mosntanság lábra, hogy követni is képtelenség szinte. Bögre Zsuzsanna például alaposan elemzi a kritikai kultúrakutatás megközelítési módszerei körüli vitákat, jelesül a biográfiai szemléletmód és értékrend témakörét, mely szerint „a valóságot nem lehet közvetlenül, percepció és szimbólumok értelmezése nélkül elérni. Az a valóságkép, amelyet nem kell átbeszélni, mert VAN, az valami nagyon premodern felfogásra utal. Kérdés tehát az, hogy ki hogyan értelmezi a realitást. Az objektivitás kifejezést régi értelemben már nem lehet használni, mert ma már nincs privilegizált nézőpont. Még akkor sincs, ha megpróbáljuk az objektív tudást, ami a valósághoz illeszkedik, úgy nézni, hogy kizárjuk a koncepciókat, az észlelést, és a diskurzust”, ezt pedig leginkább a hermeneutikai esetrekonstrukció révén teheti meg a kutató, mivel ez egyáltalán nem anti-realista megoldás, még ha létezhet is a „narrativisták” és az „új-idealisták” válasza az élettörténet interszubsztivitása, társadalmilag konstruált volta az egyén és a társadalom közötti kapcsolat eredményei között (lásd Bögre 2020). Ugyanakkor az egyén, a társadalmi szereplő életeseményeinek narratíváit időbeniségük alapján

18 Bourdieu, Pierre 1986 *L'illusion biographique*. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 62–63:69-72. <https://doi.org/10.3406/ars.1986.2317>; Bögre Zsuzsanna 2003 *Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban*. *Szociológiai Szemle*, 1:155-168; Laczkó-Albert Elemér 2020 *A „paraszttalanodás” kulturális folyamata: polgárosodás? Kultúra és Közösség*, 3. (kézirat, kiadás alatt); Bögre Zsuzsanna 2020 *Még egyszer: mire jó a biográfia? Tanulságok egy paradigma-vita kapcsán*. *Kultúra és Közösség*, 3:97-104; Gagyí, i.m. 2019; Keszeg Anna 2006 *Mi a baj Bourdieu-vel? Egy művészetszociológus premisszáiból*. In *Párizs-rekonstrukciók*, 105-110.

is megkülönböztető szemléletmód epikus elbeszélő történetekkel illusztrált megnyilvánulása mint „narrált történelem”, mint emlékezési alakzatok élő szövegfolyamba illeszkedő változatai (lásd Laczkó-Albert 2020) rendre visszatérnek részletes mellékel-beszélések vagy magyarázatok formájában. Mindez pedig, ahogy írja is, „a hivatalos nemzeti történelem mellett a 19. század végétől kezdve... gyakorivá váló lokális történelem szerkesztése, letétbe helyezése, kiállítás, sokszorosítása” révén kiemelődik a kommunikatív emlékezetből, szociális használatba kerül, kulturális tökévé és az aktualitások narratív megjelenítése révén a mindennapi történetmondás részévé, jelentés-hozzárendelésekké válik a történetmondók eszköztárában, így pedig a kutató aktuális szótárában is (lásd még ehhez Keszeg 2013, valamint Todorov 2003).¹⁹

Jószerevével már az is elgondolkodtató, milyen ismeret-előzményekkel olvas, értelmez, fogad be vagy beszél el valaki valamely történetet. Wolfgang Bialas például egyenesen odáig megy, hogy a posztmodern a felmerülő metodológiai eszközökkel szemlélve egyenesen „posthistoire”-ral azonosítja, egyben arra is figyelmeztet: a bármilyen értelmezés mélyén megbúvó előzetes ismeretanyag, olvasmányok, értelmezési gyakorlatok, módszertanok egyenesen vezetnek odáig, hogy „egy strukturált rendszertől generalizálódva, rögzült jelentésként” vagyunk kénytelenek bánni a külső hatásokkal, „a posztstrukturalisták számára az egyedi szöveg más, előtte megírt szövegek eredménye”, vagyis a mögöttük álló egyéb szövegek ismét más szövegekre referálva „egy közel végtelen visszakövetkeztetésig” vezetnének, s így minden egyéb csak „szövegközi” lehet immár, „az eredeti eltűnik és a szöveg szerteoszlik” (Bialas 1996:130-131).

Mindenesetre, annyi immár bizonyos, hogy ily végtelen sok kanyargás, idézgetés, hipotézis és teoretizálás után kézenfekvően tartozom az Olvasónak kicsit egyértelműbben kifejtetni, miből és hogyan akarok eljutni valahová. Ezt nem könnyű megtennem. A fenti idézetek számomra mindenképpen azt tükrözik, amit Bialas is hangsúlyoz erősen teoretikus írása végén, hogy az életvilág, a közlésmódok, az emlékezet, a kultúrákövetítés és az irodalom interpretációs színterei nemcsak

19 Keszeg Vilmos 2013 A 20. század történetei. *Néprajzi Látóhatár*, 4:6-11. old. On-line: http://neprajz.unideb.hu/media/files/Keszeg_Vilmos.pdf; Tzvetan Todorov 2003 *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág Kiadó, Budapest.

számosak, de eldönthetetlenül sokfelé „húznak”, s ettől is minden „szövegközivé” válik – a kutatói interpretáció is, a befogadói narratíva is, no meg a társadalomtudományi megközelítések textuális fölénye is. Ennek kimondása nem mindig és nem mindenkinek érdeke. Sarkany például egész kötete fő mondanivalójaként az olvasás, a fogyasztás kulturális eseményét húzza alá, a kísérleti irodalom és a „szociológiától eltávolodó” törekvések feltárási esélyei felé indul el, s eközben kötete utolsó tanulmányában „egységes irodalom egységes szociológiája felé” kíván eljutni – miközben már mi is tudjuk, (akik pedig nem vagyunk befogadáskutatók, irodalomtörténészek vagy strukturalisták), hogy sem egységes társadalom, sem egységes irodalom, sem ezeknek egységes kezelési lehetősége nincs vagy esélytelen is, mintegy függetlenül a medialitás adott szintjétől. Józsa Péter ugyanakkor maga is elemző kritikai alapon tekinti át a Lévi-Strauss által kicövekelte strukturalista út választás eszközeit és elemeit, de más munkáiban minden megengedő belátása ellenére is „a kultúra egységes elmélete” (1976), a budapesti „kulturális blokkok” jellemzői (1972), „a kulturális javak fogyasztása” és „az esztétikai alkotás hatásmechanizmusa” (1986, 1974) felé vezeti tova érveléseit – vagyis a kor befogadáskutatásának, sőt egy egész kommunikációs univerzum leírhatóságának meggyőző hitével teremt interpretációs világot, életvilág-struktúrát és egyúttal értelmezési kultúrát is.²⁰ De, s a hangsúly a nem-formalizált megértésen van – „teremt” egy interpretációt, alkot egy narratívát, formál egy közlési keretet és reflexivitás-szintet is. Ezzel semmi gond nem lenne – ha ugyan azóta nem olvasnánk semmit, nem kúsznának bele értelmezési mezőinkbe más tudások, másféle elméletek, eltérő „külső hatások”, melyek ismeretében (és önreflexív kezelése révén) már korántsem

20 Józsa Péter 1972 *Kulturális blokkok Budapesten*. I. kötet. Népművelési Intézet, Budapest; Józsa Péter 1974 *Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusa*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest; Józsa Péter 1976 *A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé*. In *Kód – kultúra – kommunikáció*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 7-24; Józsa Péter 1982 *Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusának társadalmi jellege*. In Hajdú Ráfi – Kamarás István szerk. *Az olvasás anatómiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 472-493; Józsa Péter 1986 *A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban*. In *Az esztétikai élmény nyomában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 59-69; ugyanott *Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai*, 96-112. old.

mondhatnánk, hogy valamiféle megoldást rejtünk a markunkban. Márpedig, ha az irodalom „útvonalán”, a közlő (szerző, alkotó, konstruáló, strukturaló) mellett egyre határozottabb főszerepet követel magának a másik piaci szereplő, a befogadó, s még nála is harsányabb funkciót testesít meg a piaci viszonyokat és alkotói „külső feltételeket” is megteremteni hivatott kommunikatív szféra (a mindenkori média), akkor bár minden szereplő inherens és extern összehatásokkal gazdálkodik, viszont mind egyik szembe is kerül, konfliktusba is ereszkedik egymással ugyanakkor. Mindezekre, s mindeme konfliktusos sodródásokra épül tehát szükségképpen a mindennapi történetmondás legjáva, a tematikai horizont, az ismertségi kör, a korszakossá váló hatások szélesebb tartománya is, no meg a befogadó hasonló érzékenységi búvköre is – melyet ha megfaggatunk kulturális tökéjéről, akkor utóhatásként már messze nem áll módunkban „egységes” értelmezést ráerőszakolni a (korántsem egységes) társadalomra. A kommunikatív emlékezetből mindeme szociális használat révén az értelmezésbe visszakerülő narratívák pedig éppúgy a jelentés-hozzárendelésekkel válnak majd racionalizálható tapasztalattá – amiről viszont éppen a történész kutatók és a biográfiai módszer episztemológiai módszertanosai vitatják el, hogy mint társadalmi „valóság” egyáltalán létezne... – mint a történeti tudás tapasztalati kontrasztjának lehetséges egészéről való összképünk alapja. Ám ha konstruált a narratíva, konstruált az interpretáció, konstruált a közvetítő közeg, akkor miért épp a közlő és a befogadó maradhatna intakt mindezekről...?

S épp ezért, korántsem az illem kedvéért, hanem a lehetséges értelmezési tartományok gazdagabb tárházának felmutatása okán hivatkoztam Tibori Timea kritikai esszéjére, melyben a művészeti befogadást és a kreativitást is értékszempon-tú elemeknek, az esztétikai és társadalmi értékek (egymást kölcsönösen meghatározó kaotikus alakzatnak) jelenlétére figyelmeztet Hauser-portréjában, valamint disszertációjában is ezt teszi. Utóbbinak „tézisfüzetéből” idézem: „...nem pusztán az érdekelt, hogy az emberek mit olvasnak, néznek, hallgatnak, milyen elvek szerint, milyen műveket, művészeti ágakat, stílusokat, műfajokat preferálnak; sőt még az sem elégített ki, hogy milyen mélységben és hogyan illesztk bele személyiségük szerkezetébe azokat. Mindez természetesen nélkülözhetetlenül fontos, de az ezzel foglalkozó kutatásoknak megvan az a veszélye, hogy a vizsgálat során óhatatlanul szétdaraboljuk, elemekre vagy nézőpontokra

szeleteljük fel a műalkotást, amelynek pedig mint egésznek van valamilyen *üzenete, tartalma, mondanivalója is*. Az üzenet pedig nem pusztán művészi, vagyis nem pusztán a művészetről mond valamit, hanem az emberről, még hozzá szükségszerűen *az emberről, a maga társadalmi meghatározottságában*. A társadalmilag meghatározott mondanivaló viszont a maga komplexitásában és felépítettségében a mi felfogásunk szerint nem más, mint maga az esztétikum” (1986:2-3., kiemelések az eredetiben).

Az ember világlátása, a környezet és a kultúra mindenféle hatásait követő narratívája, önképe és saját társadalmi helyzettudata tehát a kultúra és a reflexivitás legkülönbözőbb dimenzióiban egyaránt kreatív. Így az ebben megfogant fogalmi tartomány, az attitűd-rendszer, a hatás/visszahatás, meg- és újraalkotás nemcsak kitüntetett esemény, esztétikai tapasztalat, hanem identifikációs játszma is, melyben nem okvetlenül és szükségképpen „nyertes” vagy „vesztes” az egyén, avagy olykor ez is meg az is egyszerre, s tengernyi körülménytől függ, mikor mitől érzi-tartja-értelmezi magamagát ilyennek vagy amolyannak.²¹ Talán ezért is lehetséges az, hogy a történetmondás analízisei és a társadalomkutatás egész módszertanának gyarapodása úgy egészült ki a társadalmi közlésmódok lehetséges változataiból megformált eszköztárral, hogy lehetőségessé válik immár az érvényesség, az adekváció indirekt technikáit is alkalmaznia. Ez pedig nem egyszer közvetlenül is találkozik az irodalomantropológia szemléletmódjával, mely nem csupán a szereplő- és hőstípusok, társadalmi funkcionalitások aspektusában hozott újat az utóbbi évtizedekben, de egyenesen a releváns társadalomismereti tudás részeként kezdte kezelni az autentikus megnyilvánulások rögzítésének módszertanát. Ugyanez a tudásterület az *irodalom* fogalmát pedig oly széles értelemben veszi, ahogy talán az veszi magát az *antropológiáét*. Ennyiben egyik is, másik is összegyűjti a tanítás, hallás, olvasás, cselekvés, megfigyelés és értelmezés által feltárható jelenségek egy-egy speciális tartományát, hogy arról „a ki nem mondott kimondását megkísérelve” (Foucault 1999:334)²² valamiféle „átiratot”, interpretációt adjon. De eközben viszont nem csupán „önmagunkról szóló elbeszélések” keletkeznek így, hanem az „önmagunk és mások kormányzásának művészetét”

²¹ lásd még kutatási tapasztalatokkal kiegészítve Tibori 1993:71-76.

²² Michel Foucault 1999 *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk kiadása, Debrecen.

valósítják meg a közlők, s így messze nem lehetetlen, hogy az irodalomantropológia révén máris közelebb jutunk a megértő interpretációkhoz, mint az irodalomszociológia nagy társadalmi egységeket elkülönítő technikája révén. Ha Sarkany egész alapkérdése, kötetének címe is egyszerre releváns lehet (*Az irodalomelmélet mint társadalomtudomány*), s ha Löwenthal (1973), Lotman (1973), Escarpit (1973), Goldmann (1964), Gondos (1971) vagy Bourdieu (1978) az esztétikai kommunikáció vagy a művészeti észlelés szociológiai elméletének elemeiről hozott érvényesnek tetsző új ismereteket, akkor az irodalmi és más esztétikai befogadás életesemény-szerű interpretálása maga is egyfajta *literatúra* talán egy mai aspektusban. Egyúttal bizonyonnyal az irodalmi értékhasználat módja is, amely lehetővé teszi egy sajátos kulturális univerzum mélyebb megismerését, a szimbolikus közlésmódok és befogadás-tartományok szimbiózisának belátását, továbbá a kulturális információátadás működését mechanizmusaiban és szerkezetében áttekintő empirikus tudástartomány fölismerését is. Végül persze olykor talán mindezek keveréke, összessége is érvényessé válhat ebben a körben...²³

S talán itt jön el annak mint a társadalom szimbolikus (irodalmi, esztétikai, szóművészeti stb.) közléstartományának leírasi igénye, amit bevezetőmben valaminő „tudás-testvériség” kérdésének neveztem. Vagyis annak körvonalazása, találkozik-e, s ha igen hol és hogyan az irodalom a maga tudományával, a rokon bölceleti vagy társadalmi érdeklődéssel, ha pedig van ilyen esély, akkor miképpen lehet az irodalom irodalomtudományon túli (vagy inneni?) válaszaira ráközelíteni, esetleg a kölcsönhatásokat megnevezni. Ennek nem én fogom „fölfedezni” aktualitásait, hisz a már jó ideje életre hívott irodalomantropológia a művészeti jelenségekre reflektáló jellege miatt, továbbá a szimbolikus cselekvések terén történő változások résztvevő megfigyelőjeként maga is a kulturális univerzum-függő helyzetben van, e helyzetet pedig az

23 Nemigen lehet halogatni itt Clifford Geertz egyik, új szemléletmódokat alapozó tanulmányát: *A művészet mint kulturális rendszer* (Geertz 1994:239-267), vagy az *Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása* (uo. 268-285) című írását utalni. A korábbi tematikus szakirodalom áttekintését Tibori Timea is elvégezte 1986-ban *Az esztétikai befogadás vizsgálata* bevezetőjében, lásd Tibori 1986, továbbá kutatási összefoglalókat a befogadás-típusok mindennapi életre gyakorolt hatásait is feltárta, vö. Tibori 1993. Lásd még West 1978 *Az irodalmi érték viszonylagossága*, 153-158.

irodalomtudomány már régesrég leírta többféle-képpen. S persze, mint minden köztes vagy időleges tudásterület, ez is a „re-interpretáció” egzisztenciális állapotában van még, lassan stabil két évtizede, ha nem épp három. De ami az alapkérdés maradt (mindenek után és ellenére is), az az érvényesség, a relevancia, az érvényre jutás vagy juttatás alaptémája – egyben persze az irodalom értésének, értelmezésének, közvetítésének, megismerhetőségének is kulcskérdése. De értelmezhető-e az értelmezés? Értelmes kérdés-e az érvényességről érvényeset próbálni mondani, majd (közben és utána is) megkérdőjelezni a mondás, a mondhatóság, az elbeszélhetőség esélyét...?

A rövid válaszem a nemválasz. Nem áttekintő, nem összefoglaló, nem „univerzális” és nem is az „érvényesség” dicsőfényére igényt tartó. Sem én magam, sem a szaktudomány, sem az irodalom, sem az antropológia nincs abban a kétségbeejtő helyzetben, hogy rászoruljon olyan érvényesség-igazolásra, mely egyszersmind cáfolata is lenne rögtön a relevanciák határtalanságainak. Erre már részben az irodalomantropológia értői is rámutattak/ráébredtek. De minthogy e szaktudomány részben a nyelvi antropológia része is – olykor csak társterülete, máskor távoli, de összekapcsolható szférája is – lehetne, ezért megközelítéseinek mint eljárásoknak leginkább csak előnye lehet, hogy az émikus (önkören belüli) szemléletmód kínálja magát magában a műben és az alkotás folyamatában is. Az olvasó vagy kutató pedig mint „résztvevő megfigyelő” ugyancsak a saját kultúrájában előforduló jelenségek szemtanúja, deskriptora, interpretálója lehet, amennyiben megnyílik a műnek, megadja magát az alkotónak, befogadóvá válik az univerzális vagy személyes üzenet irányában. Más kérdés, hogy a régi kultúra (kultúrák) és a mindenkor új szubkultúrák megütkezését vizsgálva, hogyan lehet intakt a megértő megismerés, ha nem vállalja a lehetséges legtöbb értelmező aspektus „végképp eltörlésének” programját, vagy az ilyasmit meghirdető „kultur-acidium” folyamatának átlátását? Lehet ugyanis nyomon követője a kultúra-átalakítás, átkulturálódás tendenciáinak is, ettől még befogadó maradhat. S lehet egyúttal serkentője is annak, amit majd azután elemezni, értelmezni fog egy időben közeli státuszban. Miképpen a kutató is lehet stimuláló, ha kellőképpen szűkre szabja a „sűrű leírás”, az értelmező interpretáció vállalható programját, s közben fenntartja pozícióját, hogy messze maradjon a mítoszi súlyú közéleti folyamatok közepette átlátható önfelfogástól vagy világgépi ketrecekétől – válhat tehát párhuzamosan

„fogyasztóvá” és kreatórrá is..., méghozzá anélkül, hogy a relevancia releváns mivoltát ő maga kellene meghatározza.

Mert hát olvasható-e az antropológiai, kultúrakritikai szöveg irodalomként? A fennebb utalt Laczkó-Albert Elemér szöveg, de Keszeg Vilmos több monográfiára rúgó szövege, Gagyi József számos kutatása, Oláh Sándor interjúi, Thomka Beáta prózaelemzése (1998, 2018), N. Kovács Tímea kötetnyi szemléje, Szilasi – Hárs 2003; Hárs Endre 1996, 1999, 2003; Paul de Man dekonstruktív és allegorikus narratívája, az allegorikus olvasat esélyei (2000), Gadamer szép-fogalma (1994), Ricoeur 2000; Hayden White egész problematizálása a történelem mint irodalmi szöveg kapcsán (1997)²⁴ – egy szóval a kortárs társadalomtudományok egy negyedszázadon belül nemcsak az „olvasat”-kínálat végtelenre bővüléséről tanúskodnak, de arról is, hogyan válik mindez irodalmi érzékenységű alapanyaggá, miközben pedig az irodalom alapanyagai (nemcsak az irodalomtudományokban) cserébe a társadalomismeret és életrvilág-kutatás legitim érvényességének szerepkörét töltik be egyre inkább. Vagyis a válasz az egyértelmű igen. Sőt, ahogyan a lehetőségekről doktori értekezésében Kamarás István is lakonikusan összegzi a *Befogadói modellek* fejezetében: „Nincsen önmagában irodalmi szöveg, csak olvasatai révén létezik. Feltehető azonban a kérdés, hogy mennyiben határozza meg az olvasatot az olvasó? Irodalmárokat és filozófusokat egyaránt izgatja ez a kérdés, amelyre mind erre vagy arra voksoló, szélsőséges, mind pedig mindkét 'felet' (az irodalmi szöveget és az olvasót) egyaránt figyelembe vevő válaszok is születtek...” – s az ehelyütt felsorolt témérdek szemléletmód mellett a „műközpontú” elemzés, az „olvasóközpontú” értelmezés, a „mindenható olvasó” modellje, a Gadamer megfogalmazta „dialogikus megértés” és kölcsönhatás mű és olvasója között, a „tranzaktív dialógus” esélye, az „értelemnélküliség” és az értelemadás dichotómiája, hermeneutika és recepcióesztétika számos további változataival vezet tovább afelé, hogy az irodalmi mű olvasói „kiegészítése”, a „töredékek” összehordása nemcsak az értelmezésre hat vissza, hanem a műre, az olvasóra, az irodalom befogadási jelenére és jövőjére, a megértés lehetséges teljességére ugyancsak (lásd értelmező és elemző mélységben Kamarás 2007).

24 Lásd erről bővebben Ian Maclean 1999 Olvasás és értelmezés. In Jefferson, Ann – Robey, David szerk. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 139-164.

Az irodalomantropológia így (lehetőleg legelőször) az a sajátos műfaj, amely az irodalommal kapcsolatos antropológiai megközelítésnek ad alapot, feltételt, egyben terepet és érvényes kérdésfeltevések jogosságát is magába foglaló feladatot. Valamiféle „jelzős antropológia” lenne tehát, mely már nevében is körvonalazza a témát és a szemléletmódot, de nem merev elhatárolhatósága lenne fontos az esztétikai befogadás vagy az irodalomelmélet közötti szűk mezsgyén, hanem a szimbolikus interpretációktól, a színház-, esztétikai vagy a művészet-antropológiától kölcsönvett szereplehetőség alkalmazása. A nyolcvanas évtized kultúrakutatási vitái közepette sor került a Geertz-féle interpretatív antropológizálás és textuálisan alázatos terepkutatási értelmezés (Marcus és Clifford általi) elvitatására is, mindenekelőtt a „kié a szöveg?” ürügyén, mely a forrásközlés, a fordítás, majd az értelmezés egész folyamatát belévetette a textualitás új irányzatainak küzdőterébe, megjelenítve az etnográfiai (le)írás és az életközeli (be)látás relativizálhatóságának alap-témáját, de az értelmezés értelmezése típusú civódásokon túl is megjelent a szöveg mint vizsgálható textus problematikává avatása is.²⁵ A kilencvenes végén megjelent testes irodalomantropológiai kötet szolidan arra hivatkozik, hogy „az irodalmiság minden alkotóeleme emberi közreműködéssel jön létre történeti és befogadásesztétikai tapasztalatba ágyazódik”, s meghaladva „az organikus-szimbolikus poétikai kódok” romantika utáni duális emberfogalmát (homo naturalis / homo individualis), alapelvei történeti tapasztalatként válnak le az esztétikai tapasztalatról, mivel az ember antropológiai állandósága (természeti fundamentalizmusa) mint egyedüli örök létező léttörvényeinek alávetését egy „haladó” időbeliséggel egészíti ki a horizont mikéntje szerinti adottságokkal (v.ö. Kulcsár Szabó – Szegedy Maszák 2000:10-11).²⁶ Az irodalmi szövegek antropológiai horizontján a *szöveg* az a motívum vagy jelentés, amelyben mindig temporális/történeti tényezők is jelen vannak, de ezek antropológiai érdekűként jelennek meg, mivel a szubjektum mindig történeti konstrukció, a nyelvhez való viszonya maga is temporális kölcsönösség

25 lásd vitaanyagként Radim Tobolka 2014. Online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2488778; továbbá McCormack 1999; Million-Lajoine 1999:49-154; Clifford – Marcus eds. 1986 *Writing Cultures*.

26 Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály 2000 Előszó. In Bednancs Gábor et al. szerk. *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris, Budapest, 10-13.

mikéntjeitől függ. Vagyis az irodalomértés hagyományos eljárásait szükségképpen kiegészítik azok az irodalomhermeneutikai utak és interpretációk, amelyek nem zárják ki az antropológiai olvasatú szövegek retorikai olvasásmódját, másként megfogalmazva: az olvasó számára kirajzolódó retorikai alakzatok közös műveleti területei a nyelv és a szövegek föltáró értelmezései, ezért hozzájuk tartozik a jelentés kontrollálhatatlanságának tapasztalata és az irodalom humanista funkciójának ideológiája is (uo. 11-13).²⁷ Más alaptónusú megközelítések is életre keltek immár, a „funkcionális-kontextuális narratológiától” a kognitív irodalomtudomány kísérletein át a „biblioterápia és irodalomterápia” új útjaiig – ezekről a Helikon folyóirat rendszeres tematikus számokban ad részletes eligazítást, mintegy ezzel is jelezve az érvényesség érvényének mindenkori relatív mivoltát.²⁸

Indokolatlan lenne itt – a fentiek kavargó tűzőzönében még inkább – annak rövid kivonatolása, mit is „üzen” akkor az irodalom és az antropológia kapcsolatáról ez a serdülőkorúvá váló újabb tudásterület. Annyi bizonyos, hogy gazdag és érvényességét tekintve megejtő, elsápasztó bonyolultsággal jelzi a mindenkori diskurzus jelenlétét. Fennebb Józstól idézve használtam a korabeli felfogás kiemelhető összegzését arról, hogy az irodalmi befogadásban „az embercsoport a maga viselkedési problematikáját éppen e viselkedés alakjában *rendezi*” el, vagyis „a társadalom mint szituáció ’formalizálásának’ szubjektív-objektív logikája” szerint egyenesen alakít is, nemcsak alakul (lásd Józsa 1980:26). Ma már azt is látjuk, hogy mert az irodalom interdiszciplináris, intertextuális és interkulturális tudományterületeken is főszereplőként van jelen (amiképp az antropológia is), ugyanakkor mindkettő esélye, hogy interpretál, diszkurzív térbe emel, önmagára is reflektál, visszahatásokat is befogad, s emellett éppen a változásokban próbálja meg folytonosan megújítani önmagát és tárgyát, így szinte a mindenkori irodalmi textus kézenfekvően tekinthető értelmezési „terepnek”, tehát olvasható antropológiai forrásként, értelmezhető a dekonstrukció révén bármely kor és társadalmi idő releváns megnyilatkozásaként, alkotóját tekintve pedig mint a jelen lehetséges reális vagy

27 lásd még további árnyalatokkal N. Kovács Tímea 1999 Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. *Helikon*, 4:479-493.

28 A befogadástudomány újabb irányzatait lásd Papp-Zipernovszky Orsolya 2016 Az irodalmi műalkotás jellegzetességei című értekezésében. (részlet) *Helikon*, 2:214-229.

fiktív dikciója, egyben kritikai rálátást is lehetővé tesz – éppúgy, ahogyan az antropológiai diskurzus keletkezik és érvényességre törekszik. A fogalomkörben hazai pályán (irodalmár szerzőként is ismeretes) Kiss Noémi „vezette be” a „más, mégis autentikus dekonstruktív olvasatként értelmezhető” világok, emberleírások, szituatív vallomások, életút-modellek textualizálhatóságát, az irodalom antropológusok számára interpretatív felületként jelentkezésének perspektíváit: minthogy a bármely stiláris és formális adottságú textus mint irodalom a kortárs kultúra, a jelen egy szeleteként értelmezhető, ez egyben kihívás is: a textus mint „objektum” igényli is az értelmező közelítést, ebben pedig az irodalomtudomány csupán egyik eszköz, az antropológia kiegészítő jelenléte éppenséggel kívánatos is.²⁹ Sőt, az ugyanitt közzétett Szirák Péter tanulmány is a megértés megjelenítésének/megjeleníthetőségének problémájával vezet be a holokauszt-irodalom akaratlanul torzító, így az emlékezést gátló jelenségét, mivel az „ideáltipikus narráció-lehetőségét” éppen az irodalom révén átléphető korlátok lehet vélni a morális emlékezés teljességét perspektívába fogva, de eközben annak esélyét is kinyilvánítva, hogy az antropológia mintegy „dokumentáló módszere” lehetőséget kínál arra, ne kelljen a jelen megtapasztalásának minőségét az utólagos értelemadás szükségszerű torzításainak kitenni.³⁰

Az „elbeszélő ember” mondandóit persze nemcsak az irodalom tükrözi vissza, s nemcsak az egyetlen irodalmi jelenléte az, ami évezredek óta tárgya és serkentője magának az irodalmi műnek, folyamatnak, olvasatnak, értelmezésnek. Még utalni sem lehet itt a vizuális művészetek, az esztétikai tapasztalat, a szimbolikus megjelenítések oly hatalmas tartományaira, amilyen a dráma, a szakrális ábrázolások, a zenei megjelenítődés, a szimbolizáció legkülönb formái és ezek irdatlan nagy eszköztára.³¹ Mindemellett a társadalmilag nyersen megélt élettapasztalat számos szimbolikus rekonstrukciója mint az életvilág (s ezen belül az életút időbeniségébe

29 Antropológia az irodalomtudományban és irodalom az antropológiában. Egy új paradigma vázlata. In Kiss Noémi – Biczó Gábor szerk. *Antropológia és irodalom*, 431-437.

30 Szirák elemzését *A megérthetetlen megőrzése* címen (Kertész Imre Sorstalanság-áról) lásd az előző jegyzet forrásművében a 402-412. oldalakon.

31 A teljesség igénye nélkül: lásd Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1993 *Rejtjelek*. Szorobán Kiadó, Budapest; *Rejtjelek (2.)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1995; ugyanők *Jelbeszéd az életünk*. Osiris – Századvég, 1995.

rejtőzködő életesemények) egyik „bevált” eszköze marad az alkalmazkodás, a hagyománykövetés, a formalizált minták elsajátítása, a strukturális beilleszkedés és felzárkózás adódó esélye is. A „jeles napok” rendje a néprajzi tapasztalatban, az életvezetési szituációk relatív érvényessége a társadalmi konvenciók, kommunikációk és önmegjelenítések vidékén egy valamiképpen „ideáltipikusnak” vélhető narratív dokumentációba illeszkedik, s erről az utóbbi időkben megjelenő naplóirodalom (Kunt Gergely munkáiban, Baumann Tímea, Biczó Gábor, Kotics József, Valuch Tibor, Pető Andrea, Pécsi Katalin, Zoltán Gábor munkái mellett) a leíró módszerrel rögzítés megannyi változatában tanúskodik, amivel ugyancsak a jelentapasztalat és múltkövetés irodalmi normatívái mellé tagozódik, az irodalmi műve vagy műfajjal való esélyeivel gazdagodik.

A bevezetőmben megnevezett kérdések második-harmadik aspektusára, a testvér-tudományok válaszaival bővült befogadás- és értelmezéskutatási tudástapasztalatra mindenestre nemcsak az irodalomtudomány válaszai állnak kezünkre. Az irodalom maga, az alkotás rendje és „üzenetközvetítő” mivolta ugyan számos írói életműben, életútban, arc poeticá-ban új arcot ölt mostanság is, de mindez nem kevesebbet tükröz, mint az érvényesnek tekintett tudások érvényesség-határai fölötti áttekintés igényét. A személyiség „megírhatósága” vagy a narratív önmegjelenítés újabb korszakainak horizont-tágulási esélyei a kritikai kultúrakutatás és az értelmező közösségek értelmezési határ-narratívái immár új „dokumentációkat”, új kulcskérdéseket és módszertani válaszokat is megkívánnak. Ennyiben talán az érvényesség esélye az érvényesítés folyamatában kap további kihívásokat, egyúttal serkentő válaszkényszereket is felszínre hoz a kultúráról való beszéd komplexebb időszakában.

Felhasznált szakirodalom

- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1966 *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest.
- Balogh Zoltán – Kamarás István 1978 *Élményalakzatok I.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Balogh Zoltán – Kamarás István 1985 *Élményalakzatok II.* Múzsák Könyvkiadó, Budapest.
- Bálint Éva – Veres András 1974 A sikerképtelenség környezetrajza. *Valóság*, (17) 8:58-74.
- Bánlaky Pál 2020 Önéletírás – részletek. *Kultúra és Közösség*, 3. <http://www.kulturaeskozosseg.hu/>
- Barthes, Roland 1996 *A szöveg öröme*. Osiris, Budapest.
- Bialas, Wolfgang 1996 Postmodern és posthistoire. In Garaczi Imre szerk. *Pro Philosophia Füzetek*, I. kötet, Veszprém, (Garaczi Imre fordítása), 113-133.
- Bourdieu, Pierre 1978 A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa Péter szerk. *Művészetszociológia*. KJK, Budapest, 175-200.
- Bögre Zsuzsanna 2020 Még egyszer: mire jó a biográfia? Tanulságok egy paradigma-vita kapcsán. *Kultúra és Közösség*, 3. <http://www.kulturaeskozosseg.hu/>
- Clifford, James – Marcus, George E. eds. 1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Univ. of California Press, Berkeley.
- Derrida, Jacques 1991 Az el-különböződés. (Ford. Gyimesi Tímea). In Bacsó Béla szerk. *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest, 43-65.
- Eco, Umberto 1976 *A nyitott mű*. Gondolat, Budapest.
- Escarpit, Robert 1966 *Le livre et le conscrit*. Cercle de la Librairie, Paris. On-line: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k33434407.texteImage>
- Escarpit, Robert 1973 *Irodalomszociológia. A könyv forradalma*. Gondolat, Budapest.
- Foucault, Michel 1999 *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk kiadása, Debrecen.
- Frazon Zsófia 2013 Ú mint új muzeológia. In Új muzeológia – kortárs múzeumi narratívák. *Néprajzi Látóhatár*, (22.), 2:4-6. On-line: <http://hdl.handle.net/2437/215329>
- Gadamer, Hans Georg 1994 *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Budapest.

- Geertz, Clifford 1994 Mély játék. Jegyzetek a bali kakasviadalról. (Ford. Lovász Irén). In *Az értelmzés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég, Budapest, 126-169. Ugyanitt *A művészet mint kulturális rendszer* (239-267); *Elmosódott műfajok: a társadalmi gondolkodás átalakulása* (268-285).
- Gagy József 2019 *Régi ember új világban. Sztrátya Domokos életútja*. (Dissertationes Ethnographice Transylvanicae), Kriza János Néprajzi Társaság – L'Harmattan, Kolozsvár – Budapest, 208 oldal
- Gagy József 2012 *Ha akartam, füttyöltem, ha akartam, dúdolászgattam. Beszélgetések Balogh Pállal*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Goldmann, Lucien 1964 *Pour une sociologie du roman*. Gallimard, Paris.
- Gondos Ernő 1971 *Ízlésalakzatok*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Hankiss Elemér szerk. 1977 *A strukturalizmus-vita, I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Havasréti József 2005 A kaleidoszkópon kívül/belül – a kritikai kultúrakutatás Magyarországon. *Helikon – Irodalomtudományi Szemle*, (51) 1–2:149-164.
- Hárs Endre 1999 Paul de Man „dekonstruktív narratívájának” és „allegorikus narratívájának” különbségei. In *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*. (Ford. Fogarasi György). Szeged, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 254-296.
- Hárs Endre 1996 Allegória és narráció. Botho Strauß Genet-olvasata avagy *A fiatalember és A cselédek*. In Hárs Endre – Szilasi László *Lassú olvasás. Történetek és trópusok*. Szeged, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 118-141.
- Hárs Endre 2003 Antropológia és irodalom – mi van a között? In Kiss Noémi – Biczó Gábor szerk. *Antropológia és irodalom*. Csokonai kiadó, Debrecen, 11-26. <http://epika.web.elte.hu/doktor/hars09.pdf>
- Jakab Albert Zsolt – Vajda András szerk. *Örökség, archívum és reprezentáció*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Józsa Péter 1972 *Kulturális blokkok Budapesten*. I. kötet. Népművelési Intézet, Budapest.
- Józsa Péter 1974 *Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusa*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Józsa Péter 1976 A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé. In *Kód – kultúra – kommunikáció*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 7-24.
- Józsa Péter 1982 Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusának társadalmi jellege. In *Az olvasás anatómiája*. Szerk. Hajdú Ráfi – Kamarás István. Gondolat, Budapest, 472-493.
- Józsa Péter 1986a A kulturális javak fogyasztása a fejlett társadalmakban. *Az esztétikai élmény nyomában*. Akadémiai, Budapest.
- Józsa Péter 1986b Az esztétikai értékek társadalmi kommunikációjának mechanizmusai. *Az esztétikai élmény nyomában*. Akadémiai, Budapest, 96-112.
- Józsa Péter – Leenhardt, Jacques 1981 *Két főváros – két regény – két értékvilág*. Gondolat, Budapest.
- Kamarás István 2007 Bevezetés. In *Az irodalmi mű befogadása (szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés)*. Pannon Egyetem BTK Antropológiai és Etika Tanszék – Gondolat Kiadó, Veszprém – Budapest. On-line: <http://mek.oszk.hu/09000/09063/09063.htm>
- Keszeg Anna 2006 Könyvek, filmek, polémiák. In *Párizs-rekonstrukciók*, KOMP-PRESS, Kolozsvár, 45-116.
- Keszeg Vilmos 2013 A 20. század történetei. *Néprajzi Látóhatár*, 4:6-11.
- Keszeg Vilmos 2011 *A történetmondás antropológiája*. Egyetemi jegyzet. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 2011., 303 oldal.
- Keszeg Vilmos 2002 *Homo narrans*. Ariadné Könyvek, Korunk Baráti Társaság, KOMP-PRESS, Kolozsvár.
- Kisantal Tamás 2004 Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg. *Tiszatáj*, (58) 11:75-101. <https://docplayer.hu/17799559-Az-irodalmi-alkotas-mint-tortenelmi-szoveg.html>
- Kiss Noémi – Biczó Gábor szerk. 2003 *Antropológia és irodalom*. Csokonai kiadó, Debrecen.
- Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa 1993 *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke, Miskolc.
- Laczkó-Albert Elemér 2020 A „parasztalanodás” kulturális folyamata: polgárosodás? Biográfiai életút elemzés. *Kultúra és Közösség*, 3:79-95. DOI 10.35402/kek.2020.3.8 On-line: <http://www.kulturaeskozosseg.hu/>
- Lotman, Jurij M. 1973 *Szöveg – modell – típus*. Gondolat, Budapest.

- Lovász Ádám 2020 Beavatás a filozófiai pluralizmusba. *Kultúra és Közösség*, 3:143-146. DOI 10.35402/kek.2020.3.16 <http://www.kulturaeskozosseghu/>
- Löwenthal, Leo 1973 *Irodalom és társadalom*. Gondolat, Budapest.
- de Man, Paul 1999 *Az olvasás allegóriái*. /Dekon könyvek/. Ictus Kiadó – JATE, Szeged.
- McCormack, Brian 1999 Three Clowns of Ethnography: Geertz, Levi-Strauss, and Derrida. *Dialectical Anthropology* 24:125-139. <https://doi.org/10.1023/A:1006982415900>
- Million-Lajoinie, Marie-Madelaine 1999 *Reconstruire son identité par le récit de vie*. L'Harmattan, Paris, 49-154.
- Mujdricza Ferenc 2015 Mitikus összhangzattan. *Vallástudományi Szemle*, 2:23-34.
- N. Kovács Tímea 1999 Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány. *Helikon*, 4:479-493.
- Pósa Fanni 2020 Az archívumi fordulat és a kritikai kultúrakutatás. A COURAGE mint projekt és digitális adatbázisa. *Kultúra és Közösség*, 3:105-112. <http://www.kulturaeskozosseghu/>
- Ricoeur, Paul 1998 A szöveg világa és az olvasó világa. In Thomka Beáta szerk. *Narratívák 2. Történet és fikció*. Kijárat Kiadó, Budapest, 9-42. old.
- Sarkany, Stéphane 1979 *Az irodalomelmélet mint társadalomtudomány*. Kriterion, Bukarest.
- Szilasi László 2003 Anthropology in progress. *ÉLET ÉS IRODALOM* 47:40. <https://www.es.hu/cikk/2003-10-06/szilasi-laszlo-/anthropology-in-progress.html>
- Tánczos Vilmos 2008 *Elejtett szavak*. Bookart Kiadó, Csíkszereda.
- Thomka Beáta 2018 *Regénytapsztalet. Korél-mény, hovatarozás, nyelváltás*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Tibori Tímea 1993 Műalkotások befogadása és a szabadidős tevékenységek hatása a mindennapok életvezetésére. In Aszalós Éva szerk. *Szórakozás, te Janus-arcú!* MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének Közleményei, 2. Nyíregyháza, 71-80.
- Tibori Tímea 1986 *Az esztétikai befogadás vizsgálata*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 201 oldal.
- Tibori Tímea 1984 *Bartók zenéjének fogadtatása a '80-as években. Egy zeneszociológiai vizsgálat eredményei*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Todorov, Tzvetan 2003 *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- V. Bálint Éva 1994 A látogató visszatér. In *Rendiség a romokon*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 133-139.
- Veres András 1974 *Mű, érték, műérték*. Magvető, Budapest.
- Veres András 1996 Az értelmező közösség: fikció vagy realitás. *Literatúra*, 3:394-404. old. https://matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=1027511&mutat=http://real-j.mtak.hu/1466/1/LITERATURA_1996.pdf
- West, Alick 1978 *Válság és kritika. Tanulmányok Elisabeth West előszavával*. Európa Könyvkiadó, /Modern Könyvtár/, Budapest. 427 oldal.
- White, Hayden 1997 A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In *A történelem terbe*. Osiris, Budapest, 68-101.

*Fortepan / Fortepan
Magyarország, Budapest XII.
Normafa lejtő (Nagygyetemi vagy a Nagy Norma), háttérben a János-hegy.*

Géczi János

A KÖZPONTI JELENET

[DOI 10.35402/kek.2020.5.5](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.5)

Telve búbánattal, miként cigaretta
a nikotinnal. Elegáns hártypapírba húzva,
ellátva fehéren fehér vonallal a filteren.
Fülzajban és a siker árnyékában élek.
Olykor rádiót hallgatok, maszkban,
hogy fulladozzak, mint a könnyed,
harminckettes felvezetés alatt a koncerthallban.
Idebent lassabban múlik az idő,
végéhez ért a yachtutazás, bezárt a tüntetés,
a rénszarvascsordát kilőtték belőlem.
Ha kiáltok, nem visszhangzok.
Van, hogy hajnali négykor felismerem
a szekrény körvonalát, olyankor
a kabátom megmozdul a fogason,
megnő a súlyom, a nehézségi erő lehúz.
Mikor földet fog a talpam, visszaalszok.
Eltartom magamat hét óráig, amikor ébredek.
A központi jelenet minduntalan elmarad.

*Fortepan / Tóth Károly dr
Magyarország, Budapest XII.
Normafa, szemben a Jánoshegy és az Erzsébet kilátó.*

Handó Péter

AZ ÉDEN ELHAGYÁSA

[DOI 10.35402/kek.2020.5.6](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.6)

„Idegen már s kietlen ez a hely”. Az imént mindenségnek tűnt még, de már oda a varázsa. Túl sivár a lehetőségeiben. Bennem több rejtezik. Fölnyílt a szemem, pontosan látom, ehhez a világhoz alig van közöm. Kész formáját, törvényeit rám erőltették, nem szólhattam célszerűségeik felől, mert előlem rejtették azt. Csupán betarthattam, ám ez oly kevés, mióta ráébredtem a tudás hatalmára, melytől elzárva voltam idáig. A lét illúziójában való elmerülés helyett élni akarok! Tapasztalni, megérteni és teremteni. Túl szűkös a szabályokkal körülbástyázott tér, még ha Isten kedvére lakhatom is be. Fogoly vagyok, míg magatehetetlen gyermekként kezelnek, s igyekeznek ennek megfelelő állapotban tartani. Zárt osztály – kényszerzubonyokkal – már nem nekem való. Sejttem, a képességeimmel mire vihetem. Éppen elég ez ahhoz, hogy innen örömmel álljak odébb. Saját sorsom akarom kibontani, beteljesíteni, nem az eleve elrendelteket. Az Éden langyos és közhelyszerű. Hiányzik belőle a megismerés lehetősége, az ismeretlen fölfedezésének mámorja. Csak hozsanna van az égi kar előéneklésével. Ez kevés egy emberléten át, akkor is, ha örökidőkig kitart. Közelebb kell jutnom a dolgok eredetéhez! Tapasztalni akarok, s ha kell, szenvedni is, ahogyan csak az képes, aki egyedülvalóságával szembesül. Itt semmit sem érzékelhetek, ami igaz. Látszatokkal vettek körül. Magam sem voltam több korábban, de felvirradt a napom. Ízét érzem számban az új világnak, melyet kedvemre és tehetségem szerint alakíthatok. Az emberi kaland tűzbe hoz. Édes borzongást nyújt ez az izgalom: kiűztek a falak közül, védtelen vagyok, ám tágul a tér köröttem. Előttem a belakható végtelen, mint megvalósulásom színtere. Dönthetek, merre tovább. A választásaimban rejülő felelősség súlya rám nehezedik, s ez büszkeséggel tölt el. Hódíthatok. Kiemelhetem az univerzumot öntudatlan állapotából. Esméltethetem, akár önmagam. Az én esélyem a világ esélye is arra, hogy fölnőjön, megvalósítsa a benne foglaltakat. Azt, amit még Isten sem gyanít, hisz’ a rendszer működésével, működtetésével bukkan elő.

Még minden titok, idegenség, fölfedezésre vár. Hogy nincs védőburok? Fal? A születésben rejlőnek, a kockázatnak is megvan a maga szépsége. A valóság

megismerése nem eljátszása az édeni állapotnak, hanem meghaladása. Felnyílt a szemem. Az isteni dics árnyékában tartottak eddig, akár egy oktalan állatot. Sivár egyhangúság övezett, habár egyedülként formált a képére. Hozzá hasonlatossá tett – talán belülről is. S hogy kiűzött, tehetett-e nagyszerűbbet velem? Új lakom tágasabbnak, színesebbnek, változatosabbnak tűnik. Úgy tetszik, határtalan. Rám vár, hogy dolgaiban rendet találjak, hogy nevesítéssel dolgait kiemeljem a nevezetlenség homályából, értelemmel ruházzam fel.

Még semmim sincs, de mindenem lehet. Mit bánjak abban, hogy pőrén kelek útra? Szemérmet elfedhetem. Eztán, amit magamra öltök, az munkám gyümölcse, tisztán az enyém. Cselekedeteim által lesz, s nem egy Mindenható szabja rám. Uram vagyok, nem elkötelezett, lekötelezett. Ember, aki szabad akarattal áldott.

*Fortepan / Fortepan
Magyarország, Budapest
légifotó, középpontban a Rózsadomb és a Margit-sziget.*

VÁROSFÖLDRAJZI ENERGIÁK BUDAPESTEN

[DOI 10.35402/kek.2020.5.7](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.7)

Absztrakt

Budapest földrajzi jelkép a Kárpát-medencében, ahol a természet és társadalom egysége jelentkezik, történelmi idő és földrajzi tér kapcsolódik össze. A tanulmány ezt a komplexitást mutatja be és foglalkozik a városalapítás és területi növekedés kérdésével is.

Abstract

Budapest is a geographical symbol of the Carpathian Basin, where the unity of nature and society appears, historical time and geographical space are connected. The study presents this complexity and also addresses the issue of urbanization and territorial growth.

Természet és társadalom egységét a Kárpát-medence földrajzi adottságai biztosítják. Mindennek jelképe Budapest területe. Bármelyik Duna-híd közepén állunk, bármerre nézünk a magyar fővárosban, láthatjuk azokat a városföldrajzi energiákat, amelyek városalapító erőkké alakították a területet. Hegyvidék és síkság közötti folyam vonzásában alakult Budapest társadalma. A történelmi idő és a földrajzi tér összefonódása városszerkezeti egységeket alkot. Geográfusok, városföldrajzzal foglalkozó szakemberek számára mindig fontos kérdés volt, hogy miért éppen Budapest lett az ország fővárosa. Több mint 100 esztendeje az ELTE geográfusa, Cholnoky Jenő alaposabban vizsgálta ezt a kérdést. Tanulmányában leírta azokat a természeti (pl. hegyvidék és alföld találkozás, átkelési lehetőség a Dunán) és társadalmi (pl. vásárhelyek, vásárvonalak találkozás, az ország területének benépesülése) tényezőket, amelyek hozzájárulhattak Budapest nagyvárossá válásához. Végül megállapítja, hogy ez a város egy „nagy geográfiai energiájú góc” helyén alakult ki, ahol a természeti és társadalmi tényezők együttes hatására jött létre európai színvonalú metropolisz. *Magyarország földrajza* című művében így ír Budapestről:

„Az Alföld, a Dunántúl halomvidéke és a Középhegysége, a Kis-Alföld és a Felvidék a

Duna kanyarulatánál szögel össze, úgyhogy itt a különböző termelésű területek érintkeznek egymással. Ennek a helynek tehát igen nagy földrajzi energiája van s azt mondhatjuk, hogy a Magyar-medencének igazi szíve, közepe. Valóban az ország uralkodó székhelyei leginkább itt voltak: Esztergom, Dömös, Visegrád és Buda. A történelem folyamán a kormányzás középontja is mindinkább Budára, illetőleg Budapestre terelődik, s végre ennek a nagy energiájú helynek földrajzi jelentősége a legújabb korban teljesen érvényre jut s Budapest túlnyomó súlyú fővárosa lesz az országnak.” (Cholnoky é. n.)

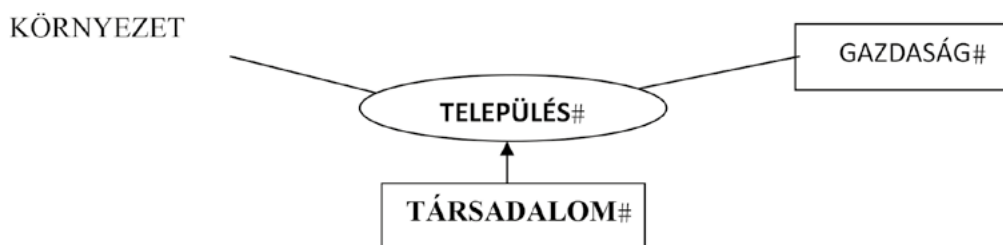
A főváros terjedésével, az urbánus tér növekedésével nemcsak a népesség száma módosult. Olyan városi sémák jöttek létre, amelyek új életmódokra, gazdasági-társadalmi rendszerekre és azok eltérő szerepeire épültek. Ahogy terjedt a város, térbenisége átalakult, létrejött a Henri Lefebvre által használt „városi jelenség” is. Lefebvre szerint a térnek ugyanolyan fontos a szerepe a társadalomfejlődésben, mint az időnek. Követve ezt a logikát, könnyen értelmezhető a város térbeliségének változása is.

A modern urbanizáció korai szakaszában kiemelten fontos volt a különböző (lakó, munka, szórakozás, pihenés) funkciójú helyek elérhetősége. Mivel többnyire gyalogosan vagy egyszerű szállítóeszközökkel közlekedtek, a közelség és az elérhetőség urbánus tényezővé vált. A városok térbeli struktúrája alkalmazkodott ezekhez az igényekhez, melyek Budapest városának térbeli növekedését is meghatározták. A városnövekedés korai szakaszában a centrumhoz való közelség komoly előnyt jelentett a természeti környezet „okozta” városnövekedési akadályokkal szemben. A Duna – ebben is – komoly választóvonalat jelentett. A város térbelisége egészen más volt Budán, mint Pesten. A városfejlődést a természeti viszonyok is meghatározták.

Természeti környezet és urbánus tér kapcsolata

1. ábra Korok, értékek, rétegek

2. ábra. A települések kialakulására és növekedésére ható tényezők

A városok történiáját kutatva nagyon sok olyan eseménnyel, folyamattal találkozhatunk, amelyek a földrajzi környezet jól körülhatárolható részein zajlottak. Így nemcsak a tér szerkezetének átformálását vizsgálhatjuk, hanem azokat a történelmi lépcsőfokokat is megismerhetjük, amelyek végül az első bűvőhelyektől a 21. század globális városáig vezettek el. Ember és környezet viszonyáról megállapítható, hogy a városok korai kialakulásában jelentős szerepet játszott a természeti földrajzi környezet, mint motiváló tényező, s mint ilyen hatással volt a városok kialakulására.

A városok létrejötte, növekedése és terjedése mögött ugyanazok a tényezők álltak az ókorban is, mint ma. A korai városok kialakulásában a természeti környezet hasonlóan fontos szerepet játszott, mint Budapestében. A természeti földrajzi környezet értékmódosulásai alakultak át a történelmi időben (1. ábra).

Bármely település mai formájának elemzéséhez szükséges megvizsgálni azokat a tényezőket (természeti környezet, gazdasági és társadalmi szerkezet, valamint ezek átalakulásai), amelyek létrehozták, illetve életben tartják az emberi településeket. Fontos továbbá az is, hogy ezek miként hatottak egy

település, város növekedésére, arculatának alakulására. A magyar főváros, Budapest jó „terep” lehet ezen állítások bizonyítására.

A két világháború között sokirányú vizsgálatokat végeztek Budapesten, aminek oka leginkább a lakosság szám gyors emelkedésében keresendő. Az 1920. június 4-i trianoni békeszerződés következtében jelentős számú határon „kívül rekedt”, illetve az ország más tájain élő emberek vándoroltak a fővárosba munkahelyet és új lakóhelyet találni. A geográfiai munkák sorában kiemelendő Prinz Gyula munkássága, aki a *Magyar föld, magyar faj* című négykötetes munka harmadik részét írta (Prinz é. n.).¹ Az 1940-es évek elején megjelent és 17 fejezetre tagolt mű áttekintést ad a korabeli Magyarország államföldrajzi (társadalomföldrajzi) viszonyairól, s ezek sorában kiemelkedő jelentőségűnek számít a „Budapest arcképe” című, második fejezet, mely így kezdődik:

„A magyar helységnevtárba 1872-ben új név került három töröltnek helyébe. A történelmi

¹ A munka jól illeszkedik a többi három kötet tematikájához, jelezve, hogy egységes, átfogó képet kívántak adni a szerkesztők (Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál) a magyar földrajz helyzetéről.

fejlődésnek és a földrajzi valóságnak megfelelt az új név. Az is, hogy három kisváros neve ezután már csak tájfogalom jegye lett, s az is, hogy neveikből nevet szerkesztettek egy új város számára. Csak az volt kár, hogy a poraiból új életre támadt országos fővárosa, miután már egyszer levetette latinus Aquincum nevét és a római ősiség hagyományait, az új névvel elvetette, vagy újra nem öltötte magára középkori Budavára magyar történelmi, székesfővárosi hagyományait sem. Az a város, mely 1872-ben új névvel jelent meg az európai nagyvárosok társaságában, egyelőre még csak mintegy 300 ezernyi népességű, de külső képében kelet-európai jellegű óriási mezőváros volt...” (Prinz é. n. 25.).

A városterület fejlődésének rövid történelmi ismertetése után a szerző részletesen elemzi az egyes városrészek beépített területeinek növekedését, minden esetben ügyelve a természetföldrajzi viszonyok átfogó ismertetésére:

„A fejlődés, minthogy itt elsősorban testi növekedésről van szó, magára hagyatva gyűrűs alkatot vesz fel, melyet csak a térszín tehet szabálytalanná” (uo. 33.).

Budapest nagyvárosi fejlődését Prinz Pest és Buda területi (térszíni) eltéréseiben, valamint a két városrész közötti közlekedési feltételek biztosításában látja. Megállapítja, hogy a város ott fejlődik, ahol jó utak vannak, s így jön létre a város szerkezete, alakja s ezek befolyásolják Budapest fejlődését. Így szép példázatot adja a város alakjának és területi növekedésének a leírásában:

„Tegyük hozzá, hogy még előbb az a tény, hogy Pest nem önmagában lett nagyváros, hanem magja csak Budának leányvárosa volt. Ezért Pest a hídfő-városok jellegzetes képét vette fel. Duna-melletti magja körül keletkezett gyűrűi megtörtek a folyam partján [...] említettük, hogy Pest gyűrűi a lapályon sem terjedtek egyenletesen. A Pesti-medence alakja által terelt utak és a Kőbánya felé terjedő árvízmentes, száraz magaslat hatása alatt a XIX. század közepéig főképpen délkeleti irányban terjedt a kisiparosok, kiskereskedők, fuvarosok külvárosa, s itt a város kétszer olyan messze terjedt, mint északon, az akkor kialakult kereskedő-negyedben és északkeleten, ahol egy gheztószerű, sötét, síkatoros átjáró-bérkaszárnys négyed épült.” (uo.)

Létrejött az egységes város

Pest és Buda szabad királyi városok, valamint Óbuda mezőváros és a Margitsziget egyesítését az 1872. évi XXXVI tc.-ben meghatározottak szerint a főrendiház 1872. december 17-én fogadta el. A törvényt Ferenc József császár december 22-én szentesítette aláírásával, s a másnapi kihirdetéssel hatályba lépett. Budapest főváros közigazgatási egysége tehát ettől az időtől létezett. Ennek ellenére a városegysítést legtöbbször 1873 évhez kötik, hiszen ekkor, 1873. november 17-én kezdte meg működését a Főváros Tanácsa. Ez a nap Pest, Buda és Óbuda egyesítésének hivatalos napja.

Az egyesítés után a 10 kerületre felosztott főváros területének nagysága 194,44 km² volt. A legtöbbször Kis-Budapest néven emlegetett város² területe a második világháború végéig két kisebb közigazgatási módosítással változott: a csepeli állami szabadkikötő területét, valamint a budakeszi erdőrészt 1930-ban a XVIII. tc. hatályba léptetésével csatolták a fővároshoz. Majd a légi közlekedés fejlődése miatt 1937-ben a Budakeszi repülőtér is Budapest része lett. A kerületek száma fokozatosan 14-re emelkedett, ezek a változások azonban a II., III., IV., VIII. és IX. kerület területét nem érintették. Budapest dinamikus fejlődése hatással volt a szomszédos településekre is, amelyek fejlődése hamarosan összeforrta a fővároséval. Kis-Budapest a környező települések agglomerációjával³ együtt alkotta Nagy-Budapestet. A korabeli közigazgatási határ környékéhez tartozott 21 település,⁴ összterületük nagysága 399,35 km² volt. Az 1949. évi közigazgatási reform lényegében ezeket a városkörnyékhez, agglomerációhoz tartozó területeket olvasztotta be a fővárosba, és hozta létre a mai közigazgatási egységet. Az eddig önálló települések a főváros részévé váltak, ugyanakkor más települések, amelyek korábban nem tartoztak szorosan a vonzáskörzetéhez,

2 Már a 19–20. század fordulója időszakában is így nevezték a főváros közigazgatási területét.

3 A városfejlesztési szakaszoknak és törvényszerűségeknek megfelelően már ebben az időszakban jelentős vonzásterülete volt a fővárosnak (lásd alább).

4 Alag, Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Cinkota, Rákoscaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Kispest, Pestszenterzsébet, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút, Békásmegyér. A települések területe és neve két világháború közötti időszakban változott.

a főváros közvetlen szomszédai lettek. A városkörnyék fogalma tehát új tartalmat kapott.

Cholnoky Jenő már hivatkozott tanulmányában azt elemzi, hogy „miért éppen Budapest” lett az ország fővárosa. Összefoglalja azokat a természetföldrajzi tényezőket, amelyek a város jellemzően nagy „geográfiai energiáját”⁵ kialakították (Cholnoky 1915). Mendöl Tibor a „többféle helyzeti energia” együttes jelenlétével magyarázza a város kialakulását és gyors fejlődését (Mendöl 1963). A különböző helyzeti energiák kombinációja Budapest esetében folyami átkelőhelyet (hídváros), vásárvárost (vásárvonalak találkozása), völgykijáratot (Vörösvári-árok, a Duna-völgy város feletti szakasza) jelent, valamint a „helyzeti energiák tágabb körének” kedvező viszonyait⁶ (uo.).

Az említett kedvező energiákat már a 2–3. században felismerték a Római Birodalom vezetői, hiszen Aquincum és Transaquincum fontos települése volt Pannoniának. A honfoglalás és letelepedés évszázadai után Buda lett az ország fővárosa, majd 1541 és 1686 között török katonai és közigazgatási székhely volt. A török kiűzése után 1703-ban ismét visszanyerte fővárosi rangját.

Az „ikerváros” Pest és Buda két teljesen eltérő természetföldrajzi felépítésű terület, ami hosszú időre meghatározta (és meghatározza a mai napig is) a főváros térbeli terjeszkedését. Az első katonai felmérést (1763–1787) megelőzően a Duna jobb partján Budavár mellett további öt kisebb település-kezdemény található a Buda néven emlegetett területen (Tabán, Viziváros, hegyaljai, Duna-parti és országúti telepek), melyek népessége összesen nem haladta meg a tízezret.⁷ A kicsi településmagok egymástól „természeti akadályok” által elkülönítve léteztek. Három eltérő alakú és méretű hegyfok választotta el őket.⁸ A Duna két partján kialakuló ikerváros gyors fejlődéséhez az is hozzájárult, hogy a Gellért-hegy tömbje összeszűkítette a folyamat, így könnyebb volt rajta az átkelés (Prinz é. n.).

A 18. században a város fejlődése jelentősen felgyorsult. Népességszáma állandóan növekedett, területe egyre nagyobb lett. Térbeli terjedését továbbra

is alapvetően a *természeti* környezet határozta meg. Az első katonai felmérés idején (1763–1787) már beépített volt Pest mai belső kerületeinek (VI., VII., VIII.) Dunához közelebb eső területe. A főút ekkor a mai Váci utca nyomvonala volt, azaz a legfőbb forgalom É–D-i irányban zajlott. A 19. század elején a város tovább terjeszkedett, még mindig elsősorban a *természeti* viszonyokhoz alkalmazkodva. Így a pesti oldalon délkeleti irányba növekedett, a Pesti-mendence alakja miatt ebben az irányban emelkedett a terület, ezért itt sokkal szárazabb, árvízmentesebb volt. A második katonai felmérés (1806–1869) idején ebben az irányban már kétszer nagyobb a város területe, mint északon. Buda kiterjedése az említett időszakban nem sokat növekedett, ennek okát ismét a *természeti* tényezőkben kell keresni (kevés kapcsolat a szomszédos településekkel, nehezen megközelíthető területek stb.).

3. ábra

A térbeli növekedést meghatározó tényezők

A városok térbeli növekedése, az urbanizáció folyamata soktényezős jelenség. Több olyan hatást is vizsgálhatunk, amely az egyre növekedő számú

5 Hegység és síkság találkozása, folyóvízi átkelőhely, hajózási útvonal, dombtető (a város védelme miatt).

6 Alföld és a középhegységek (Északi-, Dunántúli-középhegység) találkozása.

7 Óbudán ekkor 1100 fő, Pesten pedig 2600 fő élt.

8 Óbuda és Viziváros között a Szemlő-hegy, Tabán és a Viziváros között a Vár-hegy, amelyre a tatárjárás után Budavár épült, és ettől délre pedig a Gellért-hegy tömbje.

városi lakosság térbeli elhelyezkedését befolyásolhatja. Budapest területi terjedésében meghatározó fontosságú két tényező:

- *természeti viszonyok*
- *központtól (centrumtól) való távolság.*

E két tényező urbanizációra gyakorolt hatása változó erősségű. A lakosság számának növekedésével a városrészek, települések kezdetben arra terjeszkednek, amerre nagy, könnyen beépíthető szabad területek vannak (szántók, legelők, mezők és kertek). A rossz minőségű, nehezen művelhető területek (mocsarak, lápok, erdők) gátolják, de legalábbis késleltetik a beépítést, a települések térbeli terjeszkedését (Fiar–Izsák 1996). A centrumtól való távolság a természeti környezet függvényében gyakorol hatást a térbeni terjeszkedésre.

A városlakók számának növekedésével együtt nő a város térbeli terjedése. Pest és Buda eltérő domborzata eltérő térbeni növekedést eredményezett. Az urbanizáció folyamata térben és időben is módosult. Ennek alapján Budapest jelenlegi közigazgatási határán belül három, egymástól jól elkülöníthető növekedési típust figyelhetünk meg, melyek jellemzően a két városrész (Pest és Buda).

Összefoglaló

A természeti környezetnek fontos szerepe van az urbánus tér változásában. Budapest városfejlődésében is kiemelkedő szerepet játszottak a földrajzi energiák, amelyek kiemelték a terület fontosságát és jellegét. Ezek az energiák városföldrajzi energiává alakultak, és hatással voltak a város alapítására és térbeni növekedésére, valamint olyan társadalmi különbségeket eredményeztek, amelyek a mai napig jellemzik a várost.

Felhasznált szakirodalom

- Cholnoky Jenő é.n. *Magyarország földrajza*. Budapest, Franklin Társulat.
- Fiar Sándor – Izsák Éva 1996 A természeti és társadalmi környezet változása Budapest négy mintaterületén a XVIII. századtól napjainkig. *Földrajzi Közlemények*, 44/2–3, 151–165.
- Lefebvre, Henri 1974 *La production de l'espace*. Paris, Anthropos. <https://doi.org/10.3406/homso.1974.1855>
- Mendöl Tibor 1963 *Általános településföldrajz*. Budapest, Akadémiai.
- Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Bartucz Lajos é.n. *Magyar föld, magyar faj, I–IV*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

*Fortepan / Szent-Istvány Dezső
Magyarország, Budapest
légifotó, előtérben az Üllői út. Magyar gyártású Fokker F-VIIIB típusú utasszállító repülőgép.*

„A legprofibb az lenne, ha Józsa Péter kapcsán, vagy az olvasás-kultúra-kutatás örömeire írnál esszét! Ez a momentum ugyanis hiányzik a készletből”, indítványozta szerkesztőm. Szívesen tettem eleget, ráadásul egyszerre mindkettőnek, ugyanis az íróasztalom fölül engem figyelő mestereim (Balogh Zoltán, Mihail Bulgakov, Hankiss Elemér, Hegedüs B. András, Nyíri Tamás, Tánczos Gábor, Zsolnai József) egyike Józsa Péter. Ki ebben, ki abban volt mesterem, Józsa Péter főképpen az olvasáskutatásban. A fényképen enyhe homlokráncolással, szájában egy fűszállal tűnődik őrségi kertjükben, csendes mosollyal. Ugyanígy vezette rá vitapartnereit álláspontja igazságaira, mindig készen arra, hogy mások ellenvetéseiből okuljon. Még csak 91 éves lenne a máig legnagyobb hazai művészetszociológus kutató, aki mindössze egyetlen évtizedet foglalkozhatott kutatással, mert a túlnyomásos igyekezetben 50 éves korában cserbenhagyta fizikai ereje. Így aztán úgy lett mesterem, hogy ténylegesen nem lett, ugyanis két nappal azelőtt halt meg, mielőtt találkozhattunk volna, hogy meghallgassam tanácsait *A Mester és Margarita* befogadását vizsgáló kutatásunk beindítása előtt.

Az akkoriban unikumnak számító *Kulturális blokkok* kutatása műhelyvitáján ismertem meg. Akkor még az izgatta, vajon kulturális blokknak bizonyulnak-e az olyan életmódváltozatok, mint a cigánytelep, a városi zsidónegyed vagy a tantestületek? A kulturális blokkokat elhatárolta a szubkultúráktól, mondván azok „elvetik a környezeti kultúra normáit”. Néhány évvel később együtt vettünk részt az uppsalai szociológiai világkonferencia művészetszociológiai szekciójában, ahol az egyik előadó – a szovjet kolléga pártos nemtetszését kiváltva – élesen megkülönböztette az ellenkultúrát a szubkultúrától (sőt az anticulture-t és az counterculture-t is), amit Józsa elfogadni látszott. (Elbeszélgetni erről vele nem volt módomban, mert ott is, a konferencián is végig dolgozott: fordított, kéziratot javított). Józsa példamutató rugalmassággal szakad el ettől a hipotézistől, és hamarosan így módosított: „a befogadás általánosítható praxist és típusait keressük”, majd pedig „azt vizsgáljuk, milyen szerepet töltenek be a kulturális javak a társadalmi tudat szimbólum-rendszerében”.

Empirikus kutatásai közben is foglalkoztatta már a Nagy Elmélet, ugyanakkor a (borzasztó ezt ma már leírni) a népművelői gyakorlat szolgálata is. Ilyen kérdésekre kereste a választ: hogyan lehet újra kultúra-teremtővé kell tenni a tömegeket a szocialista társadalomban? Hogy lehet véget vetni a passzív fogyasztás egyeduralmának, és elérni, hogy a lakosság kis csoportjai önállóan fogják megteremteni a maguk kultúráját, a maguk autentikus formáit és tartalmait, az autonóm önkifejezés jegyében? Amikor az MTA Művelődéskutatási Bizottságának elnökeként Vitányi Iván vitaulést szervezett a szocialista kultúráról, a bizottság tagjai „milyen legyen”-típusú definíciókkal próbálkoztak, Mérei Ferenc viszont csak annyit mondott: „Az, ami most van, nemde?”, majd felvázolta (Józsa ábrándképéhez hasonló) utópiáját az önmagukat szórakoztató és önmaguk számára műalkotásokat létrehozó kisközösségekről. (Mellesleg Varga Csabával közösen írt *Reförmvár* című utópiánkban erkélyszínházakat – az erkélyekről a járókelők számára színházat csináló lakókat – vizionáltam). Józsa abban reménykedett, hogy „talán meg lehet szerkeszteni egy olyan rácsot – az esztétikai élménynek valamiféle periódusos Mengyelejev-táblázatát –, amelynek segítségével egzakt módon rögzíteni tudjuk a befogadói viselkedéstípusok és műtípusok találkozásának összes lényeges változását”. Hasonló céllal rajzoltuk meg ugyanebben az időben az irodalmi élményalakzatok térképét Balogh Zoltánnal. Mindkét elképzelésnek nekiszegezhetők ilyen kérdések: a lélek mérnökeit halljuk, vagy éppen a falanszter ízlésügyű biztosait? Esetleg az álmodozó felvilágosítót vagy éppen szocialista ízlésformálás voluntarizmusával szembehelezkedő pedagógust? Mi az élményalakzatokat csak térképként használtuk, nem receptként, viszont az ízlés formálhatóságát illetően különböző szociálpszichológiai kísérleteket végeztünk. A szinte kizárólag lektúrt olvasóknál könyvtáros munkatársaink térképünk segítségével magasabb esztétikai értéket képviselő „valami hasonlóval” próbálkoztak, egyre kevésbé az átnevelés, az ízlésformálás, mint inkább a könyvtáros–olvasó párbeszéd jegyében.

Kutatásaim igazolták Józsa arra vonatkozó hipotézisét, hogy mikor érezheti úgy a befogadó, hogy ez a mese róla szól, hogy mikor jöhet létre

párbeszéd (optimális esetben társszerzőség) műalkotás és befogadó között: ha a két világ (az olvasóé és a műalkotásé) megfelelő hasonlóságot mutat, ha a befogadó valamennyire ismeri a művészi alkotás nyelvét, és ha szabadon akarja befogadni. Józsa így is fogalmazott: „zavartalan esztétikai öröm akkor jöhet létre, ha a befogadó igényrendszere találkozik az esztétikai termék specifikus követelményével”. Kötekedve kérdezhetnénk, hogy ezek szerint van zavart esztétikai öröm is? De nyomában továbbgondolhatnánk így: talán éppen a „zavart öröm” a mű titkával megfejteni akaró befogadó erőfeszítése, az egymást nem fedő rendszerek katarziszt eredményező találkozása? Józsának az a hite, hogy a modern film kitermel egy közönségréteget, mely a film gondolatiságát részesíti előnyben, nagyobb részt kulturális utópiájának egyik fejezete maradt, ugyanakkor éppen a *Stalker* befogadásának vizsgálatakor találkozhattam olyan szubkulturális csoportokkal (például képzett vallásos nézőkkel) és olyan helyzetekkel (lelkigyakorlat), amikor ez a film az átlagnál jóval nagyobb határfokkal (mondhatni csodával határosan) működött.

Nagyon izgatta Józst az is, hogyan lehet szerves és folytonos módon lejátszódó folyamatokra, kérdésekre adott, szétöredezett választömegeből következtetni. Ráadásul a legtöbb befogadás-vizsgálat elolvastatta, megnézte, meghallgattatta a műveket a kísérleti személyekkel, tehát mesterséges szituációban akarva-akaratlanul kisebb-nagyobb kulturális agressziót követett el. Hogyan lehetne másképpen? Lehetséges kilesni a művet szabadon választó befogadó viselkedését? Józsa is kísérleti személyek körében vizsgálódott, még akkor is, ha leszűkítette a kört bizonyos műalkotások kedvelőire. E sorok írója a sors kegyeltjének mondhatja magát, hogy *A Mester és Margarita* befogadását vizsgáló kutatás félezer kérdéztjét szabadon döntő, saját örömeire olvasók közül választhatta ki több száz önfeláldozó könyvtáros jóvoltából, akik „méla lesben” álltak, majd lecsaptak a könyvet vizsgáló olvasókra, és megkérték szépen őket, hogy most ne velük beszéljék meg, hogy milyen volt, hanem kutató barátjuk kérdéseire válaszoljanak. Ezt, bizony, Józsa mint ennek a kutatásnak általam kiszemelt „szakfelügyelője”, őszintén irigyelte is. Végül is az ő nyomában, de már nélküle valósult meg ez a kutatás, mely azzal kezdődött, hogy két munkatársammal egy évig „szoros olvasással” végigolvastuk a regényt, feltérképezve a lehetséges olvasatokat. (Mondhatnám Józsa szellemében, aki Wajda lelkes híveként számtalanszor végignézte a

Hamu és gyémántot). Ezután kéttucatnyi országból gyűjtöttünk össze több, mint száz értelmezést, majd a regény addigi hazai olvasástörténetét tanulmányoztuk, és megállapíthattuk, hogy mind a könyvek, mind az olvasók, mind a művet kedvelők számarányát tekintve a világegyetem között voltunk, hogy a *Mester és Margarita*-élmény akkor igazi hungarikum volt. Vizsgáltuk a regény színpadi, film- és hangjáték-változatainak hazai fogadtatását is. A „spontán olvasók” reprezentatív mintája mellett az olvasás folyamatát is vizsgáltuk, még hozzá kétféleképpen: az olvasói elvárások alakulását a szerző nevének és a mű címének befogadásától kezdve az első fejezetnek kérdésekkel megszakítva történő felolvasásával, majd az egész regény olvasási folyamatának rekonstruálásával, két-három fejezetenként az adott szakaszra vonatkozó kérdésekkel meg-megszakítatva az olvasást. Sőt, öt év elteltével felkerestünk tucatnyi olvasót a mű hosszabb távú hatását is vizsgáló, egyebek mellett azzal a céllal is, ami Józst mindig is foglalkoztatta, hogy módosult-e az olvasó világgépe. Ezt aztán később másképpen is kutattuk: Kertész Ákos *Makra* című regénye esetében a szereplők által képviselt értékekkel kapcsolatos attitűdök változását, valamint hatvan irodalmi műnek az első olvasatát két héttel vagy akár több évvel követő második olvasatával való összehasonlításával.

Józsa soha sem élt a nagy reprezentatív kutatások bűvöletében, inkább azon töprengett, hogyan lehet sok szemponttal és alapos elemzéssel ellensúlyozni a kicsi és a reprezentativitás matematikai statisztikai kritériumainak nem megfelelő minták „gyarlóságait”. Ebben a tekintetben is nyomába eredtem, amikor nemrég tizenöt vallás és felekezet hívei körében a habitus, az ízlés és a vallásosság összefüggését nagyon kicsi, de nagyon homogén mintákon matematikai statisztikai módszerekkel kutattam sikeresen.

Józsa élesen látta a morális és moralista (moralizáló) magatartás közötti különbséget. Nyomában járva kutatásaimban megkülönböztettem az erkölcsi és a moralizáló, a pszichológiai és a pszichologizáló, a szociológiai és a szociologizáló, a filozófiai és a filozofálgató, a vallási és a vallásos befogadói attitűdöt, viselkedést és értelmezést.

Összefoglalva tíz év kutatómunkáját az újabb évtizedekre, Józsa ilyen feladatokat tűzött ki maga elé: „A kérdés: milyen törvényszerűségek szabják meg egy adott társadalom esztétikai praxisát? Mögötte egyéb kérdések: Az esztétikai beszéd kialakulásában hogyan érvényesül a

kommunikációelméleti, szemiotikai és a csak az esztétikumra jellemző törvényszerűségek?

Esztétikum és nem esztétikum: különböző vagy kontinuum? Esztétikai praxis szerkezete és a hatalmi struktúra. Alkotási és befogadási folyamat, a műalkotás hatásmechanizmusa. Mi ebből a szociológiai? Összekapcsolható-e az esztétikai elmélet, a szövegelemző metodológia, a művészetszociológia és a társadalmi tudatnak a történelmi materializmus kategóriáin alapuló és folyton továbbfejlődő elmélete? Hogyan alapozhat meg az esztétikának egy ilyen tudományossága egy esztétikai axiológiát, ez hogyan építhető bele az általános axiológiába, mindez hogyan viszonyul a kultúraantropológiához, a kulturológiához és a kommunikációelméletéhez?”

Szentül meg vagyok győződve arról, hogy az önmagát állandóan a metaszintről is figyelő, kontrolláló és inspiráló, hipotéziseit feladni bátorító és a magabiztos, következtetéseket kérdésekkel felváltó tudós nagyokat lépett volna előre a Nagy Elmélet irányába. Ugyanakkor arról is, hogy bátorított volna mint vallásszociológust, szociográfust és utópiaszerezőt, mint a szociográfia és az irodalom határterületén ügyködő vándorlegényt. Nem lépett volna meg azzal, hogy ő is bejelentkezne – másik három szociológus mellé – a felekezeti- és világnézetközi Istenbohóca rendjébe. És akkor az egyik rendi lelki gyakorlaton kifaggathattuk volna, hogyan sikerült összehoznia az egyik korai írása címében szereplő háromságot: a strukturalizmust, a hermeneutikát és dialektikus materialista teológiát. Egy másik alkalommal pedig elmesélte volna (amit feleségétől, Józsa Judittól hallottam), hogyan lehetséges a veszedések káros hatásait minimálisra csökkenteni azzal – amit ők feleségével sikeresen műveltek –, hogy csak egy közösen kiválasztott nyelven volt szabad veszedezniük.

Fortepan / Körmendy Pál

A KORTÁRS AVANTGARD ZENE FOGADÁSA ÉS FOGADÁSÁNAK INDÍTÉKAI¹

[DOI 10.35402/kek.2020.5.9](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.9)

A kortárs zene befogadásának zenén belüli problematikussága [mellett], amelyből felsorakoztattam néhányat, érdemes figyelembe venni a zenén „kívüli” okokat is. Nézzük a nyelvtől, struktúraproblémáktól szabad kortárs közlés általános dilemmáit.

Bármennyire is úgy tűnik, hogy vannak öntörvényei – vagy látszólagos öntörvényei – a zenének (hiszen saját nyelvi kifejezési rendszere, történelme, specialistái, intézményrendszere, következőképpen saját értékrendszere, időnként megdöbbentően zárt élete, életfolyamata is van), valójában minden elemében szerves része a társadalmi életnek, a társadalom viszonyai, s a társadalom különböző törvényei éppen úgy hatnak ma, mint mondjuk egy üzem szervezésére. Ez akkor is igaz, ha úgy tűnik, hogy olykor valamilyen absztraktabb, éteribb világba függetlenítheti magát a társadalom földhöz húzóbb törvényeitől. Kortársnak lenni minden korban nehéz. Könnyű „ős”-nek lenni, mert először is az ő már nem él, következőképpen már nem szól bele semmibe, különösképpen abba nem, hogy hová is helyezik a jelenben élők; könnyű „utód”-nak lenni, mert még nem szól bele a világba, illetve még nem veszi át az örökséget, s a kortárs reményekkel tekint mint lehetséges követőjére. Az utókor most már úgy tűnik, tartósan – hivatalból hálás az elődöknek, akiket már „kiszűrt” az idő és a generációk magyarázata megadta a biztonságos eligazodás módszerét, többszörösen felülbélyegezte őket több kor átadó tisztelete és saját kedve szerint maga erősítésére alkalmazza a meglevőt. Ezzel szemben a kortárs mindig kétes, hogy miért került oda, ahol van, mindig kétes, hogy érdemes-e arra, amit érdemének tartanak. Először is ismerős: itt él a szomszédban, valakivel együtt járt iskolába, a buszon valakinek a lábára lépett, valakinek meghúzta a haját, stb. Lényegében valóság és nem távlatot adó misztika és magasság. Miért kell hát jobban hinni neki, mint bárki másnak, aki szintén kortárs? Mi az, amivel annyival

fontosabb, amit mond, tesz, ír, gondol? A „senki sem próféta” nemcsak saját haza vonatkozásában igaz, hanem az egyívású kortársakra is. Különösen, ha nem akar, vagy nem tud „mesteri”, „tanári” kiemelkedésével mozgalmat teremtő nagysággá válni, körül tudja magát venni áhítatos tanítványok hadával. Ilyenkor a saját csapatai már az életében is „össé” emelik, követett tekintélye biztonságában a többiekénél magasabbra emeli a jelenkor. De ha nem ilyen „a” kortárs vagy éppen kezdi az útját, akkor hétköznapisága és közelsége azt jelenti, hogy kevésbé hisznek neki még akkor is, ha igazabbat mond, ha aktuálisabbat, mint a régmúlt korokról a ma már biztonságban eltemetettek. Kevésbé hisznek általában közvetlen ismerősnek, mint annak, aki idegenből jön, más tájról jön, messzi földről jön, vagy valahonnan a múltból jön.

A másik kérdés nemcsak a „ki”, hanem a „mit” közöl a másról. Nem nyelv, hanem magatartás és álláspont kérdése, hogy milyen máról szóló közlésnél fogadják el a gondolatokat, a képet, a magyarázatot akkor, ha nem valami szívvidámító kérdésről, nem valamilyen feledtető meséről van szó. A ma érzékelése, átélése és megítélése, az egész sokféleség konfliktusosságának a feldolgozási módszere: az elfogadás, a szembenézés vagy a menekülés ebben a magatartásban fejeződik ki. Ha a szembenézés az igazsággal nem kellemes, akkor jobb behunyni a szemet, akkor mindenki szívesebben elmenekül előle. Nem kell a modern zene bonyolult és nehéz, felforgató hangzásaira gondolni. Vegyünk egy sokkal egyszerűbb példát, mondjuk a fényképet. A „Fotográfia” című filmben többen láthatták: a gyorsan elkészült fényképet megmutatják annak, akiről készült. Nem tetszik. A fényképezészet retusálják, kevesebb ránc, kevesebb gyűröttesség, kellemesebb tekintet stb., s amikor már az eredetivel elég messze van, s az önideálhoz elég közel, akkor tetszik, akkor kell. Nem a modern művészet, nem a modern zene, nem a nehezen felfogható ma transzpozíció ez, hanem fénykép, ami akkor kell, ha nem hiteles, ha szebb, mint az eredeti. Eltérés ott van, ahogy „én magam látom, ahogy más lát engem, ahogy más lát engem és ahogyan én magam látni szeretném”. Más arc, más jel mindegyik. Ha ez így van, ennél egyszerű dolognál, mint egy fénykép, hányszorosan

1 Nem „változatlan utánközlés”, mert bizonyos szövegrendezésen, hibajavításon átesett. /Köszönet ebben Szász Antónia önzetlen segítségéért! /Az eredeti szöveg megjelent: *Parlando – Zenepedagógiai folyóirat*, 1979. február, 1-4. oldal. (A tanulmány első részét a 79/1. szám közölte). Forráshely: http://losonczyagnes.hu/sites/default/files/parlando_2.pdf

így van ez a művészeteknél, ami nem egyszerűen csak a külső vonásokat mutatja, hanem mélyebbre törekszik, lényegibb vonásokat szeretne elélni tárnai, mint a hiteles fényképmásolat. Nem kell a zene bonyolult nyelvi rendszere ahhoz, hogyha valaki a máról szól, ne akarjanak odafigyelni. Különösen azóta, amióta a művészet a kellemességet, a vidámságot, a humort, a könnyű megértést átengedte a kommersz világnak, s ami kellemes lehet, az kizáró oka a közlésnek. Nemcsak az összkép szépítése, a világ szépítése is igény. Televízió, dokumentumfilm – mondjuk – hírt ad egy falu életéről, egy hatgyermekes család napjairól, vagy egy üzemi csoport vitájáról. Tegyük fel, hogy igazat szól, tegyük fel, hogy jól van megformálva, tegyük fel, hogy érdekesen csinálták meg. Mégis, ha a másik csatornán Colombo megy, vagy Sci-fi, vagy a Frédi meg a Béni, a nézők zöme átkapcsol a másik adóra. S ha az indokot keressük: „van elég gondom”, „nem könnyű az élet”, ilyenkor jobb elfeledkezni, valami mást látni stb. Tehát ismét egy példa arra, hogy nem kell nehéz nyelv, ismeretlen kifejezés, az nem kell, hogy a máról valaki úgy szóljon, hogy ma gondot adjon, hogy gondolkodni valót, ne adj isten tennivalót adjon – ha már gondolkodni sem könnyű, a tehetetlenség nehézkedési ereje mélyen fogva tartja az embereket.

A máról szóló közléseknek van még egy „handicapje”. A múlt általában higgadt, kristályos, legalábbis annyiban, amennyiben a múlt távolága áttekintési lehetőséget ad, a múltat igyekszik mindenki lehetőleg letisztítva a ma kezére játszani. Ezért egyszerűbb és áttekinthetőbb. A ma konfúzus, zavaros, sok összekeveredő kép, információ, viszonyok és magyarázatok keresztezik egymást, az egyszerűsítő közgondolkodás számára nehezen érzékelhetően. A ma annyira bonyolult, hogy lerúgja magáról és egyszerűsítéseket, s a múlt leegyszerűsítése több generációs gyakorlattal, rutinszerűen történik. A művészetben, irodalomban tényleg az érték maradt meg – feltehetően nem minden érték, hiszen a történelem és társadalom pazarló és pusztító –, de ami megmaradt és fennmaradt, az az érték megmaradásának elve alapján fenntartott, a kiérlelt és letisztult múlt. A mának nagyon sok a bizonytalan ítélete, a szubjektív kapcsolódások elemeinek beszüremlése, a benne lét az is jelenti, hogy a kilátás kérdéses: ki, meddig lát ki és merre? Az új kifejezés és az új módon megszólaltatott világ nem nagyon rokonszenves az embereknek, sem abban, ahogyan megszólal, sem abban, hogy igaz-e, amit közöl. Amit a múlt alkotásai megőriztek, abban már sok szempontból biztos lehet; először is ahhoz,

hogy a múltból az érték maradt meg, másrészt erre ráépült egy jelentékeny indokló magyarázó, a művészetből élő, a művészetet megmagyarázó köre, sőt több generáció magyarázata, aki mind biztosítja az embereket arról, hogy jó és érték az, ami tetszik neki, s tetszik neki, mert érték.

Nos, ennyi minden áll a zene, a zeneszerző, a modern mai kifejezése és az emberek között. Mégis: a mai zeneszerző ki akarja fejteni és ki kell, hogy fejtesse a márt. Minél nagyobb az ellenkezés, annál merészebb, vagy annál magányosabb lesz, a dühödttől a „csakazértis” polgárpukkasztásig, az „elmagányosodott farkastól” a minden szentséget lerázóig, vagy új közönség szervezéséig sok módon védekezik, ellenáll, vagy megadja magát, vagy függetleníti magát mindentől. Viszont mindenkifelett új kifejezési szükséglet, új kifejezni akarás vezérli. Kell és lesz is modern zene és ez a zene nem lehet, mert nem is tud olyan lenni, mint a régi; a világ, a hangzások meg az emberek sem olyanok, mint amilyen körülmények és igények a korábbi zenét kiváltották. A világ hangzásai változnak, érnek és formálódnak az új eszközök. Közönségessé és bejárrttá lesz a megszokott, abból mindenképpen ki kell lépni, mert más a világ, másképpen érez és másképpen is akarja kifejezni azt, amit érez. Átalakulnak a hangzások, következésképpen a hangszerek hagyományos összhangzatának is másnak kell lenni. Átalakul a hallgatás, mivel új zajok, hangzások léte szerint átalakul a fül kapacitásának képessége is, mert – hiszen ez van minden mélyén, hiába tűnik öntörvényűnek a zene, az, hogy átalakulnak a létformák, módosulnak a lényegi társadalmi viszonyok, megváltozik az egyén és a tömeg viszonya, más lesz az értelem-érzelem egyensúlya és újfaja egyensúlytalansága, és konfliktusok kockáztatják és buzdítják a létet, másképpen érzékeli az ember a teret és másképpen érzékeli az ember az időt –, világos, hogy mindebben az átalakulásban időben, térben, tempóban, világban a zene nem maradhat olyan, mint régen volt. A tempo, a tér, az ember, az egyén, az egész világ értékelése nyilván valami egészen mást kíván, mint amilyen eddig volt. Ezek jelentkeznek tartalmilag is, kell is, hogy jelentkezzenek, kell, hogy létrejöjjenek, ha értjük, ha nem, ha szeretjük, ha nem, ha jólesik, ha rosszul.

Emellett ütemkülönbség van szükségképpen a kifejezés és a felfogás között, még a folyamatos kultúra esetében is, de különösen ott, ahol ez a folyamatosság valahogyan megtörik. Van különbség a ma kifejezése és a mai megértés között. Amit a huszadik század embere élt, és megélt, azt senki nem

élte meg, nem mindig kellemes ezzel szembenézni, nem mindig esik jól ezt kifejezni, vagy sok mindent nem esik jól hallani ebből. Már más kérdés, hogy hogyan fejezi ki. Egészében véve óvakodni kell az általánosítástól: ez a modern zene nem „ab ovo” jó és nem „ab ovo” rossz. Mivel az embereknek nincs tapasztalata, nincs ítélete, mert annyira új és nem mérhető össze semmi ismerttel, nincsenek az emberek a minősítő kritériumok birtokában. Szabad tere ad annak, aki alkot és annak, aki bírál; az egyik, hogy ne érezze a társadalmi kontrollt és figyelmet, a másik pedig, hogy mivel nem tud minősíteni, rajongjon, vagy kritikátlanul elítéljen. A zenének az egyik éppen olyan rossz, mint a másik. Mivel nincs kritériuma a minősítésnek, ezért nagyobb a tere a minden oldalú handabandázásnak, a klóklerségnek és mert nincs kontroll, nagyobb a tere a szubjektív kapcsolatoknak, a rokonszenv-ellenszenv személyt minősítő elemének. Ezért is van az, hogy szélsőségek csapnak össze: „mindent ki kell dobni”, vagy „mindent szeretni kell”. Az életben és a természeti fejlődésben fontos az és szép, hogy ellentétek edzik és tökéletesítik a meglévőt, pro és kontra érvek kellenek a megmaradásához és a megerősödéshez: hiszen kellenek, akik biztatják és hisznek abban, ami létrejött, mert hit és támogatás nélkül elsorvad az ember és munkája; de az is kell, aki ellenezz, mert kevés dolog az, ami erősítheti annyira az alkotót abban, amit tényleg tenni akar, mint az ellenézés ellenében cselekedni; ez adhat igazán erőt, ez sokasíthatja az érveket és a tetteket, hogy meggyőzőbben, határozottabban bizonyítsa, amit írni akar. Az ilyen ütköztetésben fejlődik minden: amelyet majd az idő, a társadalmi tapasztalat kiszűr, válogat, érlel, erősít. De az ellentétes, a kettős mozgás együtt lehet hatásos: a csak ellenzés pusztít vagy elmerevíthet; ha valamit csak dicsőítenek, az az önelégültségtől korhad el és tönkremegy, az a langyosságban elsorvad.

Forrong az új kifejezés, keresi az útját és az útkeresésnek engedni kell, az idő kiérleli, majd megerősíti azt, ami életképes, kiszűri a gyengét, ráépül a továbbiakban, aminek értelme és folyamata van, hozzáadja, amire szüksége van az embereknek és a világnak. Tudomásul kell venni a márt, nem szabad beugrani, azt hiszem, sem az áhitatásba, sem a borzasztásba. Figyelni kell, követni kell, meg kell érteni, nehogy elmenjünk az értékek mellett és nyitott füllel meg kell tanulni érteni, hogy segíteni lehessen értő figyelemmel és kontrollal, hiszen jó, ha jó születik, s ha ami jó, az állja az időt. A természet és a társadalom mindig pazarlással dolgozik. Mennyi magot szór szét a legegyszerűbb kis virág is, hogy

valami biztosítsa a fennmaradását, a továbbélését. Mennyi műnek kell megszületni és hányfélének, hogy kialakuljon az, ami belőlünk, létünkéből fakad és úgy ad hírt erről a korról, hogy valamit később is megérezzenek abból, amit átélünk.

S a pedagógiáról?

A pedagógia felelősségrendszeréhez tartozik, hogy a pedagógus az tényleg azt tanítsa, amiben hisz, másrészt, ami biztosan tanításra érdemes. Más a gyerekekkel elsajátíttatni, megértetni, megszerettetni a beérett zenei nyelvet, tanítani tehát amit az idő kiérlelt, ami biztonságosan tanítható is, amit maga a pedagógus annak tart és jónak vél, és más olyanra fogékonyak lenni, ami kétes a pedagógus számára.

A pedagógiában éppen úgy, mint mindenfajta nevelésben, nem szabad hazudni. Lehet, csak ára van. Az ára a hitelvesztés. Mert sok minden köti, sok mindenben nyitott a gyerek, az ítélete, érzékenysége. Egy dolog, amire azonnal reagál, hogyha valaki nem mond neki igazat. Akár az nem hisz benne, aki mondja, akár pedig összeütközik a mondott szöveg az igazsággal és a valóságtartalom összevetése a szöveggel, ez gyöngíti a felnőtt világ hitelét és a fiatalok eligazodását, amikor a valóság és a mondott szöveg az ellentétében nem találja meg a saját helyét. Csak hitt dolgokat és csak igaz dolgokat lehet átadni és lehet tanítani.

Mi hát a helyzet valamivel, ami új, ami nem kiérlelt, nincs tapasztalat? Fontos egyfajta nyitottság és egyfajta, az újat megértő koncentrációra nevelés. Ha lezárom és megmerevítem a világgépet bármiben, az beszűkül és mindezen mozgás követésére alkalmatlanná válik. Akkor már nemcsak egyszerűen orientálódni nem tud, bemerevíült világgépével, de már eleve elzárkózik esetleg olyantól is, ami érthető és fontos számára.

Valahogy a világ nyitottságára és a befogadóképesség érzékenységére kell nevelni. Ezt hogy hogyan kell csinálni, a pedagógia művészete, dealahogy erre kell koncentrálni.

*Fortepan / Ed Sijmons
Magyarország, Szentendre
Kucsera Ferenc (Május 1.) utca - Péter Pál utca sarok.*

A KULTÚRA-KÖZVETÍTÉS ZSÁKUTCÁI

[DOI 10.35402/kek.2020.5.10](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.10)

Ha érdemben akarunk mondani valamit a kultúra jelentőségéről az emberi életben, beleütközünk abba a problémába, hogy a köztudatban élő felfogás figyelmen kívül hagyja ezt az összefüggést. Annak ellenére, hogy az iskolai oktatás vállalt feladata ép-penséggel a kultúra eredményeinek átadása és az iskolán kívüli kulturális intézmények is ezt a célt szolgálják. A kultúráközvetítés gyakorlata azonban sohasem veti fel azt a kérdést, hogy amit átad, az hogyan épül be az átvevők gondolkodásába, magatartásába. Még az iskolai oktatás is – amely pedig igyekszik feltárni az átvétel hatását – megmarad a leckék „megtanulásának” ellenőrzésénél, és nem vizsgálja annak szélesebb, személyiségfejlesztő hatását. Más kulturális intézmények még ennyire sem törődnek kultúra-közvetítésük hatásával; pontosabban a hatást látogatottságuk mennyiségével azonosítják. Úgy látszik tehát, mintha a kulturális javakkal ismerkedők művelődése a kultúra egyszerű átvételével történne, és benne mellékes lenne az, ki hogyan viszonyul a kultúrához.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kultúra közvetítői a tömeges látogatottságot önmagában elégségesnek tartanak. Tudják, az is kell, hogy az emberek elégedettek legyenek azzal, amit kapnak. Az átadott kultúrának érdekesnek kell lennie, mert ennek hiányában érdeklődés sincs, és nem is lesz tartós. Az elégedettséget kiváltó tetszés oka azonban mindig bizonytalan. Megtörténhet, hogy a kultúrát közvetítő személy népszerűsége vált ki lelkes fogadtatást, és nem az, amit a kultúrából átad. Elismerhető persze, hogy egy rendezvényen – ahol a közvetítők aktívak, az átvevők pedig passzívak – nem is derülhet ki, a hatást mi okozza. A felhangzó taps elfedi az átvétel egyénileg különböző minőségét. S mennél többen vannak jelen, annál kevésbé tárulhat fel ez a különbség.

Ezért érthető, hogy a kulturális életünk szervezőit az a meggyőződés élte, a feladatuk csak annyi: érdekes élményt adva minél több emberhez eljuttatni a kultúra értékeit. Ez a meggyőződés a felvilágosodás korából ered. Az hittelt vallotta, a tudomány eredményeinek széleskörű terjesztésével a társadalom bajai is megszüntethetők. Megszűnhet a babona, a vakhit, az előítéletes elfogultság, és bekövetkezhet a mindenütt érvényre jutó boldogság

kora, mert az embereket már a kölcsönös megértés, segítő készség és a tudatosan vállalt erkölcsös magatartás fogja vezetni, és képessé válnak arra is, hogy megjavítsák életkörülményeiket.

Tudjuk, hogy ez az optimizmus nem bizonyult reálisnak. A gondolkodás fogyatékosai nem tűntek el az emberi együttélés történelmi alakulásában, és a szegénység sem, amit a felvilágosodás hirdetői a tudat elmaradottságával kötöttek össze. Ezért egyre többen jutottak arra a következtetésre, hogy nem a tudat formálásában kell a megoldást keresni, hanem a társadalmi gyakorlat átalakításában. A gazdaság termelő képességének növelésében, a közéleti-politikai viszonyok harmonikusabbá tételében. Ezzel azonban a művelődés ügye is háttérbe szorult. Annak ellenére, hogy a felvilágosodás hatásaként az országok többsége bevezette és kötelezővé tette a gyermekek iskolai oktatását, és a felnőttek számára kulturális intézményekkel tette hozzáférhetővé a szellemi kultúra eredményeit.

A kultúra nyilvánossága mégsem hozta magával a közműveltség szintjének jelentős növekedését a társadalom egészében. Ezt sokan azzal magyarázták, hogy kevés a kultúrát terjesztő alkalmak száma. Ezért egyre többen javasolták a művelődés „fehér foltjainak” eltüntetését. Eszerint el kell juttatni a kultúrát a legkisebb településekre is, mert az ott élők különben megmaradnak hiányos műveltségükben, és képtelenek lesznek az életük megjavítására. Az ilyen vállalkozások részleges sikere meggyőzhette a kezdeményezőket, hogy csak az önfeláldozó lelkesedéssel múlik minden, ezért állandósítani kell a találkozást a kultúra és a kevésbé képzett emberek között. Egyre többször derült ki azonban, hogy az így átadott kultúra nem épül be az átvevők gondolkodásába, sőt jellemző köztük az ismeretek félreértése, eltorzítása.

Még az olyan felvilágosító előadások hatása is sokszor csekélynek bizonyult, amelyek az élettapasztalatokhoz kapcsolódtak, tehát volt mihez kötni a kapott információkat. Włodzimierz Szewczuk számolt be arról a múlt század közepén végzett kutatásaiban, hogy az életről és halálról szóló előadás falusi hallgatósága sem képes megérteni annak tanulságait. Többségük utólag csak általánosságokat

mondott róla, és egyetlen konkrétumot sem volt képes felidézni. Mások ugyan meg tudtak említeni ilyet, anélkül azonban, hogy azt más tényekkel összefüggésbe hozták volna. A kiragadott példák inkább csak érdekességet jelentettek nekik, az előadott tárgy lényegétől függetlenül. Nagyon kevesen tudtak a tények közt összefüggéseket találni, és ez bizonyította, hogy még a viszonylag közérthetőnek szánt gondolatmenet recepciója is rendkívül szegényes. Szewczuk azt is megállapította, hogy egy szóbeli közlésnek melyek azok az elemei, amelyek könnyítik, vagy nehezítik az átvételt. A közlés kifejezés-készletében a konkrét és az elvont, az idegen és a hazai fogalmak maguktól értetődően jelentik az átvétel akadályait és annak hiányát. Számottevő a befogadás alakulásában, hogy az új információk mennyire állnak kapcsolatban a befogadó meglévő tapasztalataival, ismereteivel, mert az új ismeretek tapadhatnak a régi tudattartalomhoz, és ez segítheti beépülésüket az illető gondolkodásába. Tehát nemcsak a megértést befolyásolhatja kedvezően, hanem a tudás megőrzését is. Kevésbé szokták ilyenkor megemlíteni a közlés mondatainak egyszerűségét, tagoltságát, pedig magától értetődő, hogy a rövidebb egységekre tagolt gondolatok könnyebben foghatók fel, mint a terjedelmes, bonyolult utalásokkal és alárendelt mellékmondatokkal terhelt közlemények.

A felsoroltakon kívül Szewczuk eljutott a befogadás téves elemeinek felismeréséhez is. Ebben döntő szerepe van annak, hogy még a legkezdetlegesebb információ-átvétel is gyakran mondható aktív, de ez az aktivitás olyan szelektálás, amely inkább torzítja, mint segíti a kapott tájékoztatás megértését. A fogalmak téves használata, az összefüggések önkényes és irreális feltételezése, az általánosítás indokolatlansága, a tapasztalatoknak a tudományosan igazolt nézetek fölé emelése, azok „cáfolása” mind olyan jelenség, amely gyakran mutatható ki a recepció vizsgálatok anyagában. Ezért az ilyen felméréseknél csak alapos elemzéssel lehet valós képet kapni a „művelődés” alakulásáról. Ez feltárhatja, hogy a hasznosnak vélt előadások hatása olykor nemcsak gyenge, de káros is, amennyiben nem tisztázódnak a félreértések és a rossz következtetések. S ha az ismeretterjesztés egyirányú kommunikáció marad, erre nincs is lehetőség. Még az előadást követő hozzászólások esetében is csak a véletlennek köszönhető az ilyen tévedések feltárulása. Erről beszédes példát ad egy személyes élményem. Egyik előadásomon, amit évtizedekkel ezelőtt

üzemi könyvtárosoknak tartottam, megemlítettem, hogy egy Ausztriában kiadott könyv írója szerint a 19. század elején olyan könyvek jelentek meg, amelyeknek célja a nagy példányszám és a nagy nyereség volt. Ilyenkor előfordult, hogy egy sablonos történet megírására fiatal embereket fogadtak fel, és hogy a könyvet minél hamarabb árusítani lehessen, mindegyiküktől csak egy fejezet megírását kérték, amelyeket aztán egymáshoz csatoltak. Így persze szó sem lehetett a könyv gondolatmenetének egységéről. (Ernst Fischer-nek a romantikáról szóló könyvét említettem meg.) Előadásom után az egyik hallgatóm ezt mondta: „Azt hallottuk, hogy Ausztriában ma úgy írják a könyveket...” Azonnal megszakítottam a szavait, és tisztáztam a félreértést, ami a felületes figyelem következménye lehetett. Nem voltam azonban meggyőződve, hogy nem maradt több tisztázatlan részlet abban, amit elmondtam.

Alacsonyabb képzettségűeknél a gondolkodás zavarai gyakran okoznak elháríthatatlan akadályokat a műveltséget fejlesztő kezdeményezések elé. Alekszandr R. Lurija számolt be ilyen problémákról a múlt század 30-as éveiben végzett vizsgálataiban. Kevésbé képzett, nem egyszer írástudatlan felnőtteket kérdeztek meg például arról, hogy szerintük „a kalapács, a fűrész, a fahasáb és a balta közül melyik hasonlít egymáshoz és melyik nem?” A kapott válasz szerint mindegyik hasonló, mert „ezekkel együtt kell dolgozni”. S amikor a kérdező azt mondta, eszerint mindegyik szerszám? A felelő szerint igen, „mert fa nélkül nem lehet dolgozni”. Még furcsább válasz született ennél a kérdésnél: Melyek tartoznak össze hasonlóságuk miatt és melyek nem, ha látunk egy puskát, egy madarat, egy tört és egy puskagolyót? A válaszoló szerint mind a négy összetartozik, mert a madarat a golyóval töltött puskával lehet lelőni, és törrel felvágni”. Arra a kérdésre, hogy nem arról van-e szó, hogy itt három tárgy hasonlít egymáshoz, a madár pedig nem? – a válasz az volt, hogy „a madár is velük kell, hogy legyen, különben nem lesz mire lőni”. Lurija megállapította, „az iskolázatlan személyeknél dominált az a tendencia, hogy gyakorlati, az életben előforduló tevékenységekre támaszkodnak, az elméleti jellegű általánosítás teljesen idegen tőlük”.

Az ilyen példák figyelmeztetnek, hogy a tudományos ismeretek terjesztése alacsonyabb képzettségű embereknél reménytelen, mert a fogalmak besorolására képtelenek, és az elvont kifejezéseket sem értik meg. Ezért illúzió a tudományok népszerűsítése, mert az csak akkor „sikeres”, ha szórozott. Ebben az esetben azonban le kell mondani

a tudományos felfogás megértéséről. A kuriózumok alkalmilag leköthetik a figyelmet, kiválthatják a tetszést is, de bizonyos, hogy a gondolkodást nem fejlesztik. Nem véletlenül korlátozódik újabban a tudományos ismeretterjesztés nálunk a képzett hallgatóságra, mert csak ott lehet számítani megértésre, de még ezen a szinten is inkább csak a tárgyhöz valamennyire értő, szakszerű felkészültség lehet biztosíték a hatékonyságra. S valószínű, hogy ennek hiányában még a magasabban képzett hallgatóságnál is bekövetkezhetnek félreértések és megértési hiányok.

Kétségtelen, hogy a tudományok nyelve kétféle értelemben is nehezíti a közölt tartalom befogadását. Egyrészt a gondolatok elvontsága, másrészt a fogalmak szaknyelvi használata miatt. Az utóbbi lehetetlenné teszi a megértést azoknak, akik járatlanok az adott szakterületen. Ám ez a probléma akkor is fölmerül, ha – például a társadalomtudományban – olyan fogalmak jelennek meg, amelyek a közbeszédből ismertek. Ha a „szabadság” egy szövegben a társadalomra vonatkozik, a kezdetleges gondolkodás nem fogja megérteni. Számára ez a szó „a börtönből szabadulást” fogja jelenteni, vagy „a munka nélkül eltölthető időt”, amit a munkahely mégis fizet. Egy társadalmi rendszer szabadsága számára értelmezhetetlen, ahogy a vele összekapcsolódó „demokrácia” fogalma is. Az ilyen fogalmak a felszínes gondolkodásban kiüresednek, tartalmatlan szólam-má válnak, amivel könnyű visszaélni.

Látszólag más helyzetben van a szépirodalom és a művészet. Itt nem annyira az értelem, mint a képzelet és az érzelem uralkodik a befogadás folyamatában, és ez látszólag hozzáférhetőbb a kevésbé művelteknek. Csakhogy ez tévedés. Már az is figyelmeztető, hogy az ilyen események közönsége is megoszlik előképzettség és műveltség szerint. Igaz ugyan, hogy az irodalmi, művészeti alkotás szubjektivitása miatt a befogadás jogosan szubjektív. Tehát indokolt, hogy az alkotásokkal ismerkedők tudatuk tartalmát vetítik a kapott élménybe, úgy, hogy szabadon élnek a képzeletükkel és érzelmeikkel. Ám ha ez szegényes, fejletlen, akkor a kulturális javak bemutatása sem lehet hatékony számukra. Egyszerűen képtelenek azt megszólaltatni, nem tudnak mit kezdeni a jelrendszerével, szerkezeti felépítésével, jelképes tartalmaival. Ezen a szinten csak olyan művek lesznek számukra hozzáférhetőek, amelyek azonosak a mindennapi életükben tapasztaltakkal, azt semmiben sem haladják meg. Ők csak a már ismert, szokványos, sematikus élményeket tudják

élni, mert az nem követel tőlük semmilyen gondolati aktivitást, csupán tudomásul vételét annak, amit amúgy is ismernek. Persze azt is felületesen, leegyszerűsítve, a jó és a rossz ellentétére korlátozva.

Az irodalmi, művészeti alkotásokat terjesztőknek tudomásul kell venniük, hogy ebben a helyzetben képtelenek a népet „művelni”. A műveltség fejlesztése csak azoknál érhető el, akik hajlandók arra, hogy a kulturális élmények hatására gondolkodásukban megváltozzanak, műveltebbé váljanak. Bennük már kialakult az igény erre, a készségi szintjük is fejlett, és nyitottak az új megközelítést kívánó művek átélésére. Tény, hogy ez nem mindig azonos a magasabb szintű iskolázottsággal. A „magas kultúra” eseményeit látogatók ízlése és elsajátítási képessége sem feltétlenül egyezik azzal az alkotással, amivel találkoznak. Még náluk sem jelenti feltétlenül a tetszés kinyilvánítása a művelődés pozitívumait. A kultúrát közvetítők ezért nem is lehetnek bizonyosak abban, hogy valóban hatékonyak. Még akkor sem, ha nagy a látogatottság, hangos a tetszésnyilvánítás, és elismerő vélemények jelennek meg a rendezvényeiről. A közművelődést a kultúra közvetítésével azonosítók sohasem tudhatják, valóban a művelődést segítették-e, vagy csak a lehetőséget kínálták hozzá. Az, hogy e lehetőség mivé válik, a befogadók elsajátítási képességétől, annak színvonalától függ. Ha erről semmilyen visszajelzés sincs, nem is lehet eredményről beszélni.

A közművelődés fogalma feltételezné, hogy a kultúra terjesztésén túl segíti a művelődéshez szükséges készségi szint fejlődését. Sokan úgy vélik, ez az iskolai oktatás feladata. Nem tagadva a jelentőségét, hozzá tehetjük azonban, hogy ez csak akkor hatékony, ha a felnőtt korra is kiterjed, hiszen nem biztos, hogy az ekkor átvett kulturális javak feldolgozásához elég a gyermekkorban kialakult készségek szintje. Persze a felnőtteket nem tanítani kell erre, hanem a kultúra feldolgozásának intenzitását kell megnyitni számukra. Ha az előadások helyett (vagy azok mellett) megbeszélés teszi lehetővé az elsajátítás elmélyítését, akkor az ilyen véleménycserében fejlődhetnek az egyéni meglátások, kialakulhatnak önálló gondolatok a többiek véleményéhez kapcsolódva. Úgy, hogy közben a téves következtetések is felismerhetővé váljanak.

Az ilyen alkalmak azonban ritkák a közművelődésünkben. Szervezőinek többsége meg van győződve arról, hogy nem kell többet tenni, mint eljuttatni a kultúrát az emberekhez, lehetőleg minél többször, minél nagyobb érdeklődést kiváltva.

S ami azután ennek hatására az egyénben kialakul, azzal nem kell törődni, mert az magánügy. Vagy ami még megértésőbb: az a hit él bennük, hogy a befogadás szintje azonos lesz a terjesztett kultúra szintjével. Akik a közművelődést a kultúra-közvetítéssel azonosítják, ezt a termelés és fogyasztás mintájára, az adás-vétel mechanizmusaként fogják fel. Csak azt hagyják ki belőle, ami több a kulturális javak átvételénél: a művelődést. Ami személyes viszonyulást jelent a kultúrához. Ez a folyamat csak akkor válik érthetővé, ha a kultúra átadását és átvételét a beszédhez hasonlítjuk. A beszélők közt is megértés csak akkor lehetséges, ha az elhangzó fogalmakat és azok kapcsolódását mindkét fél érti. A művészet nyelve persze nem azonos a beszélt nyelvvel, és még az irodalom nyelve sem. Még akkor sem, ha látszólag minden szó megvan a köznapi nyelvben is. Az irodalom azonban többlet-jelentést ad azoknak, és ennek fel nem ismerése lehetetlenné teszi a mű megértését. Amikor Ady egyik versében azt mondja, „minden Egész eltörött”, az nem tárgyak összetörését jelenti, hanem az emberi valóság szétesését, amit az is kifejez, hogy a versben „minden láng csak részekben lobban, minden szerelem darabokban”. Az „egész” általános jelentését már a nagybetűs szókezdet is jelzi, amit a további verssorok konkrét képekkel egészítenek ki. Olyan képekkel azonban, amelyek összefüggéseik következtében jelképes többlet-jelentést kapnak. („Fut velem egy rossz szekér, utána mintha jajszó szállna, félig mély csend és félig lárma”.)

A művészetek nyelve még távolabb van a mindennapi érintkezés nyelvétől. S ha valaki semmit sem ért ezekből, akkor nagyon nehezen lehet a művek egészének megértését feltételezni. Persze ez gyakran rejtve marad, még akkor is, ha valaki befogadásának kudarcát a „tetszik” kimondásával leplezi. Ami a tudományos közlemények meg nem értésénél természetes, az irodalmi és művészeti alkotások esetében – a befogadás szubjektivitása miatt – rejthető. Csak akkor tárul fel az ilyen fogyatékoság, ha megfogalmazza valaki, mit gondol. Igaz, sokszor szinte lehetetlen szavakban kifejezni, ami érzés és élmény, de utalásokkal mégis jelezhető, hogy ki miért érzékel úgy valamit. A képzőművészeti alkotásoknál már az is árulkodó, ha a néző csak azt veszi észre, hogy a mű mit ábrázol, és nem törődik azzal, az hogyan jelenik meg, a mű részletei szerkezetileg hogyan kapcsolódnak össze. Egy filmnél sem fogható fel a mű értéke, ha csak a történések és a hozzájuk kapcsolódó szövegek kötik le valakinek a figyelmét, anélkül, hogy észrevenné, a kép adta

látvány hogyan járul hozzá ehhez. A film több mint fényképezett színházi előadás, a vizualitása is lényeges. A művészi értékű filmekben a képnek mindig lényeges szerepe van, az nem pusztán hátere az eseményeknek. Nem mindegy tehát, hogyan mutat be valamit.

Hans Georg Gadamer hangsúlyozza, hogy a művészet „együttjátszást” feltételez. Nemcsak az alkotó hoz létre egy művet, hanem a befogadó is, még ha az nem is tárgyiasul. S ha elmarad részéről az alkotó jellegű befogadás, akkor a mű sem hathat, mert nem kel életre a befogadó tudatában. Részéről a mű „holt érték” marad. Ezért érdemes elgondolkozni azon, hogy mit kellene tenniük a közművelődéssel foglalkozóknak, hogy az ilyen elmaradottság csökkenjen. Talán beismerhető, hogy „a kultúra közvetítése” ehhez kevés. Valójában felment attól, hogy a műveltségi szint emelését segítsük, amennyire csak lehet.

A kulturális eredmények terjesztésének hierarchikus rendje látszólag indokolt. Az iskolában arra épül az oktatás, hogy felnőttek tanítanak gyereket, mégpedig olyan felnőttek, akik tudnak valamit, amit a tanítványaik nem. Az iskolán kívüli kulturális intézményekben hasonló a helyzet: azok adják át a kultúrát, akik szakértői annak, és azok veszik át, akik nem. Magától értetődő, hogy a kultúra átadóinak erre a feladatra szakszerű képzettséget szerezve kell felkészülniük, és a feladatuk életüket átfogó hivatássá érik. A kultúra átvevőinek nincs ilyen speciális felkészültsége, és a művelődésük sem válik hivatássá. Ennek ellenére elgondolkoztató, szükség-szerű-e, hogy a kultúra átvételét az önállótlanág és a járatlanság határozza meg? És szükségszerű-e, hogy a művelődés alakulása esetleges maradjon, és kiszoruljon a közügyekből? Ha indokoltan említjük ma a tudás társadalmát és az élethosszig tartó tanulást, művelődés szükségességét, a hozzá nélkülözhetetlen készségek, képességek kifejlesztésével senki se törődjön? A kultúra közvetítői szerint ez nem az ő feladatuk. Ha viszont úgy gondolják, ők mégis illetékesek ebben, akkor nem kell mást tenniük, mint a kultúra-közvetítés extenzivitása helyett a műveltségfejlesztés intenzivítására kell a hangsúlyt áthelyezniük. Ami gyakorlatilag kis létszámú csoportok önművelését jelentené. Valahogy úgy, ahogy az Észak-Európa országaiban történik.

A 90-es évek elején eljött Magyarországra a legnagyobb svéd felnőttképzési szervezet (az Arbetarnas Bildnings Förbund) néhány képviselője, hogy átadja tapasztalataikat a tanulóörök gyakorlatáról. A

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat összehívta megyei, városi titkárait, hogy hallgassák meg a svéd beszámolóját. Ők részletesen elmondták, hogy náluk a felnőttek kis létszámú csoportokban képzik magukat az érdeklődésüknek megfelelő témakörök közös feldolgozásával. És felajánlották, hogy segítenek kifejleszteni nálunk ezt a sikeres művelődési formát. Akkor felállt az egyik dunántúli megye titkára, és azt mondta: „tulajdonképp semmi újat sem hallottunk; nálunk az ismeretterjesztő előadásaink hallgatói is tekinthetők tanuló csoportnak”. Az illető nem értette meg, hogy mi a különbség az előadásokat hallgatók és egy csoportban a témát közösen megbeszélők között. És úgy látszott, hogy a jelenlevők mind egyetértettek vele, mert senki sem igényelte az együttműködést a svéd szakemberekkel.

Ez az eset talán érzékelteti, hogy a kultúra közvetítésében megrekedő felfogás és a kultúrát az emberek együttműködésével feldolgozó felfogás különbsége mögött a társadalmi fejlődés két eltérő szintje található meg. Az elsőben a társadalmi lét alakulása a kiváltságos helyzetben lévőkötől függ, a társadalom többsége számára ennek csak a tudomásulvétele és elfogadása marad. A másodikban a társadalom tagjai illetékesek a változások alakításában, és a gyakorlatban élnek is ezzel a felelősséggel. Vagyis demokráciában élnek, míg a velük ellentétes helyzetben lévők a demokrácia hiánya miatt maradnak függő helyzetben.

Hivatkozott szakirodalom

- Fischer, Ernst 1964 *A romantika lényege*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Gadamer, Hans Georg 1994 *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Lurija, Alekszandr R. 1987 *Utam a lélekhez*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szewczuk, Włodzimierz 1974 A művelődési anyagok recepciója. A művelődési tartalom befogadását jelző tényezők felnőtt embereknél. In *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései*. Szerk. Durkó Mátyás. Tankönyvkiadó, Budapest.

*Fortepan / Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ
Magyarország, Debrecen
Petőfi tér.*

MIT JELENT LAKNI?

Hajléktalan identitás és otthonteremtés egy „lakásperformanszon” keresztül

[DOI 10.35402/kek.2020.5.11](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.11)

Absztrakt

A tanulmányban egy hajléktalanságból kikerült idős nő „lakásperformanszként” értelmezett énbemutatásán (Goffman 1981) keresztül vizsgálom azt a kérdést, hogy „mit jelent lakni”.¹ Ezt a szociális bérlakásba frissen beköltözött nő otthonhoz, otthonteremtéshez kötődő performatív aktusain és az ezekhez kapcsolódó történeteken keresztül értelmezem. A lakásperformansz megmutatja a hajléktalanság és az otthonteremtés komplex összefüggéseit, és felvillantja a hiányokból épülő „hajléktalan identitás” (Dúll 2015a, 2015b; Kántor–Dúll 2018) transzformációjának lehetőségét. A lakásperformanszot az elbeszélés és a hétköznapi gyakorlat kölcsönös egymásra hatása alakította (Kovács 2006), ami a klasszikus interjúhelyzet átkeretezéséhez vezetett. A lakásperformansz azonban így válhatott a felkeresett nő saját hangon történő megszólalásának, énbemutatásának keretévé.

Abstract

What it means to dwell? – performative act of dwelling related to home and homemaking

In this paper, I examine the question of „what it means to dwell” through an elderly woman’s „presentation of self” (Goffman 1981) that I interpret as a „performative act of dwelling”. This old woman had abandoned homelessness a short time before we met; she was living in a social housing unit. I interpret the question of dwelling through her performative acts related to her home and homemaking, and the associated stories. This „performative act of dwelling” reveals the complex nexus between homelessness and homemaking,

1 Szeretnék köszönetet mondani a Humboldt Egyetem Q-College által 2019 őszén szervezett „Homelessness and Homemaking: on Different Meanings of the Homeplace” című online kurzus oktatóinak és résztvevőinek, különösképp Pető Andreának, Iclal Ayse Kücükirkicának és Yasemin Ertugrulnak, hogy kérdéseikkel és megjegyzéseikkel segítettek abban, hogy egy módszertani előadás keretében értelmezni kezdjem a találkozást Helénnel.

and might imply the transformation of „homeless identity” (Dúll 2015a, 2015b; Kántor–Dúll 2018), which is inherently built upon on lacks and deprivations. This „performative act of dwelling” was shaped by the interaction of ‘saying’ (narrative) and ‘doing’ (everyday practice) (Kovács 2006), which transformed the interview situation in many ways. Nevertheless, this „performative act of dwelling” was not only a powerful self-presentation, but created a situation in which this woman could make her voice heard.

A kutatás kontextusa

„*Marginalizáció és immobilitás: a habitus dinamikája*” című posztdoktori kutatásom különféle vidéki városokhoz kötődő marginalizált mikroterekben vizsgálja a térbeli-társadalmi marginalizáció, mobilitás és immobilitás összefüggéseit, a marginalizált térhez kötődés mintázatait, illetve e tapasztalatok habitusra, aspirációkra és boldogulási stratégiákra gyakorolt hatásait. Ezeket az összefüggéseket család-történeti interjúkon keresztül próbálom értelmezni. A kutatásom² egyik terepe egy nagyobb vidéki város erősen zárt marginalizált tere, ahol a szociális bérlakások legalsó szegmensét alkotó bérlők, intézményes ellátásban részesülő hajléktalanok és önkényes lakásfoglalók élnek (Németh 2020). Ebből a marginalizált térből kivezető utakat követve jutottam Helénhez, akit 66 éves korában ismertem meg. A város központjában található új otthonában kerestem fel egy szociális munkással, hogy interjút készítek vele. Helén alig két hónapja költözött ebbe a napfényes, erkélyes szociális bérlakásba több, mint tíz hajléktalanszállón töltött év után.

Találkozásunk a „hagyományos”, klasszikus interjú paradigmájában (lásd például: Solt 1998; Heltai–Tarjányi 1999) gyökerező kérdezőtechnikákat

2 A terepmunka és a posztdoktori kutatás (PD 124455 NKFIH) kapcsolódik a „*Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban*” (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFIH kutatáshoz.

és interjúeri szerepemet kihívások elé állította, ami végül ahhoz vezetett, hogy az interjúhelyzetet újrastrukturáló kereteket elfogadva követtem Helén „lakásperformanszát”. A lakásperformansz tulajdonképpen egy többretegű, praxisba ágyazott énbemutatásként (Goffman 1981) értelmezhető, amiben az én megmutatkozásának kiinduló kerete a lakás megmutatása, ami egy párbeszédhez közelítő „szót értést” indukált a lakberendezésről, a „lakozásról”, az otthonosságról és az otthonteremtésről (lásd például Dúll 1996, 2015a, 2015b; Keszei 2015b; Hidas 2015; Sallay–Dúll 2006).³ A lakásperformansz emellett magában foglalta a „lakozás” képességének és élményének felmutatását. Az otthon belakásának performansa a kettőnk között zajló hétköznapi tevékenységekben öltött formát (kávéfőzés, vendéglátás), amelyek asszociációkat, történeteket generáltak a hajléktalanságról és az otthonteremtésről. A hétköznapi tevékenységek és a hozzájuk kapcsolódó történetek tehát megjelenítettek Helén otthonteremtési kompetenciáit és háziasszonyi szerepeit, amelyeken keresztül végső soron saját magát mint a hajléktalanságot maga mögött hagyó nőt mutatta meg.

Míndez egyfelől a hétköznapi tevékenységek és az elbeszélés egymást alakító dinamikájára, a „saying” és a „doing” sokrétű kölcsönhatására irányítja a figyelmet a társadalmi érintkezésekben, illetve a performatív aktusokban (Kovács 2006). Másfelől Helén lakásperformansa közvetlen bepilantást nyújt abba az összetett élménybe, hogy mit jelent önállóan lakni évtizedes hajléktalanság után. Az otthonhoz kötődő praxisok bemutatása és elbeszélése ugyanis folytonosan kontrasztot teremtett Helén múltbeli tapasztalataival, az otthona elvesztésével és a hajléktalanság fájdalmával, az otthonteremtési törekvésekkel. Helén lakásperformansa rámutat arra, hogy milyen specifikus hiányokból, megfosztottságokból „épül” a „hajléktalan identitás” (Dúll 2015 a, b; Kántor–Dúll 2018), és milyen felépülési folyamatokat indíthat el az otthonteremtés, ami nemcsak a hétköznapi rutinok újraírásának

3 Az „otthont” és „lakozást” ebben a tanulmányban a köznapi értelmükhöz közelítve használom, azaz csak felvillantom, de nem viszem végig azokat a gondolati szálakat az otthon és a helyekhez való kötődés környezetpszichológiai fogalmainak (helyélmény, helyidentitás, helykötődés, helyvesztés – lásd például Dúll 1996; 2015a, b; Keszei 2015a, b; Kántor–Dúll 2018; Sallay–Dúll 2006) vagy az otthonhoz, az otthonossághoz kapcsolódó filozófiai fogalmak (például „lakozás” lásd Hidas 2015; Keszei 2015a, b; Rác–Pintér–Kassai 2016) következetesebb használatával lehetne jobban kidolgozni.

közege, hanem ezeken keresztül az identitás transzformációjának keretével és a társadalmi beilleszkedés terepével is válhat (Barabásné Koller 2006; Dúll 1996, 2015a, b; Kántor–Dúll 2018).

A tanulmány első felében áttekintem a találkozásunkkor létrejött (interjú)helyzetet, valamint ennek az énbemutatásra (Goffman 1981) gyakorolt hatását, azaz, a lakásperformansz körülményeit. A második részben az otthonhoz fűződő hétköznapi tevékenységeken, kompetenciákon és szerepeken, valamint az ezekhez kapcsolódó történeteken keresztül vizsgálom, hogy „mit jelent lakni” Helén történetében: milyen veszteségeket, megfosztottságokat, hiányokat tematizál visszatekintve az otthonteremtés; illetve, hogy az otthonteremtés hogyan segítheti a megfosztottságokból, hiányokból épülő „-talan, -telen identitás” (Kántor–Dúll 2018:650) avagy a „hajléktalan identitás” (Dúll 2015a, b) transzformációját.

Az első találkozás, Helén „története”

Helénnel először 2017 októberében találkoztam, de egy évvel később újra meglátogattam az otthonában. Néhány apró megjegyzéstől eltekintve az első találkozásunk adja jelen tanulmány empirikus anyagát, ami alig két hónappal azután történt, hogy a hajléktalanszállóról a város központjába költözött egy egyszobás, komfortos szociális bérlakásba. A frissen festett, egyszerű bútorokkal, szerényen, de otthonosan berendezett erkélyes lakás szinte úszott a napfényben. Helénhez egy szociális munkással együtt érkeztem, aki kollégáival együtt segítette Helénnek a lakáspályázatban, a költözésben és a lakás bebútorozásában, és azóta is figyelemmel követi sorsát. Mindkettőnkre mély benyomást tett Helén lakásának otthonossága.

Megérkezésünk után röviden elmagyaráztuk a látogatás kereteit, a kutatás és az interjú célját, valamint az azt övező garanciákat. A rövid beszélgetés után a szociális munkás távozott, Helén helytel kínálta a szobáját, és elkezdődött az interjú. Az első kérdésem azt firtatta, hogy került Helén ebbe a lakásba. Erre egy rövid, de töredékes élettörténet-sűrítő volt a válasz, amiben már benne voltak a későbbi meghatározó témák, azonban a közöttük lévő összefüggések nem álltak össze történetté. Ezek csak korlátozottan, később bomlottak ki jobbra nem a kérdéseken keresztül, hanem különféle projektív felületeket használva, míg végül a történet helyett „felmutatott” énbemutatás (Goffman 1981) a lakásperformanszban talált magának formát.

A hiányos történet mozaikjai utóbb így körvonalazhatók: az egyedülálló Helén az ötvenes évek elején született, a húga egy másik városban él, nem igazán tartják a kapcsolatot. A másik testvére, akivel szoros kapcsolata volt, már meghalt. Helén gyerek- és fiatalkorát egy, a déli határhoz közeli faluban töltötte, ahova jó emlékek kötik; szívesen beszélt a jól menő munkahelyéről, a KISZ által szervezett programokról, kirándulásokról, valamint arról, hogy az irodai beosztásában megbecsültnak érezte magát. Ugyanakkor már a történet elején megjelennek a szülői házban felnőttként is ott maradó Helén megpróbáltatásai, az erőszakos, alkoholista apa és a beteg, ápolásra szoruló anya, akihez nagyon kötődött. Miután Helén anyja meghalt, az apjával egyre súlyosbodó konfliktusai miatt Helénnek menekülnie kellett a szülői házból. Rokonoknál keresett menedéket előbb egy közeli faluban, majd a terepmunka helyszínén, egy nagyobb városban. Itt unokatestvére segítségével két albérletben is megfordult, munkahelyet is talált, ahol nyugdíjazásáig dolgozni tudott. Eközben kisebb kisegítő munkákat, takarítást vállalt, hogy megéljen.

Az egyik albérletéből azonban utcára, majd a hajléktalanszállóra került. Több, mint egy évtizedet töltött hajléktalanként a szállón, ami több szociális intézménnyel együtt a város egy sajátos, erősen marginalizált mikroterében működik (lásd bővebben Németh 2020). Helén egy négyfős szobában lakott társaival; ők a női szállón egyfajta reprezentatív funkciót betöltő „tisztaszobát” alkottak.⁴ A kis lakóterüket példás tisztaságban, rendben tartották, a közös használati tárgyaik glédában álltak. A személyes terület lényegében csak a „saját” ágyukra korlátozódott, de ezt is igyekeztek otthonosabbá, személyesebbé tenni néhány apróbb tárggyal. Mindez erősen megkülönböztette az itt élő négy nőt a többi hajléktalantól.

Helénnek idővel, a nyugdíjából apránként félretett összegekkel sikerült a tartálékot képeznie. A szociális munkások segítségével sikeres

⁴ A „tisztaszoba” elnevezés kutatói konstrukció, amivel megpróbálok sűríteni egyfelől a tisztaság és a rendezett környezet iránti igényt, amiről Helén sokat mesélt, és ami az itt lakó nőket megkülönböztette a többiektől. Másfelől ezzel próbálok érzékeltetni azt a reprezentatív funkciót is, amit ez a szoba a hajléktalanszállón betöltött. Ezt ugyanis az első terepi látogatásunkkor a hajléktalanszállón dolgozó szociális munkások is büszkén mutatták az oda látogató kutatóknak. A „tisztaszoba” tehát Helén elköltözése után, nélküle is működött, jóllehet elképzelhető, hogy már kevésbé volt tiszta, mint Helén kiköltözése előtt – legalábbis ő így érezte és mesélte.

szociálisbérlet-kapcsolatot nyújtott be. A tartálékból meg tudta venni magának a legszükségesebb berendezési tárgyakat. Találkozásunkkor Helént új otthona berendezése, belakása, az önálló életvitellel járó intézményi foglalkoztatás. Ezek a témák kerültek a lakásperformanszon keresztül találkozásunk előterébe, jóllehet a maga mögött hagyott hajléktalanság háttérében több nehezen elmondható történet, trauma húzódik meg. Ezek felidézéséhez, megosztásához Helén ambivalensen viszonyult: mondta is volna, és nem is. A fájdalmas emlékeket igyekezett kikerülni, miközben emlékezetében ott kavargtak, így újra és újra visszatért hozzájuk, majd megtorpant. Jóllehet a származási családdal és az elvesztett gyermeki otthonhoz kötődő félig elrejtett, félig megmutatott traumák fel-felbukkantak a „történetben”, ezeket a Helén által meghúzott emlékezet „tilalomfák” övezték. Gyanítható, hogy voltaképpen az elrejtési akart fájdalmas emlékek szervezik a történetet és az énbemutatást, de az elemzés igyekszik tiszteletben tartani a Helén által kijelölt határokat, azaz a hallgatáshoz, a csendhez való jogát (Németh 2017), és arra fókuszál, *ahogyan és amiként* meg akarta önmagát mutatni ebben a maga által áttervezett helyzetben. Azaz, a hajléktalansághoz vezető (élet)út helyett egy, a lakásperformanszán keresztül megmutatkozó, hajléktalanságból frissen kikerült egyedülálló idős nő otthonteremtését vizsgálom. Ennek performatív aktusain keresztül azt próbálom értelmezni, hogy mit jelent lakni Helén számára, és ez hogyan alakította énképét, hajléktalan identitását? (Dúll 2015a, b; Kántor–Dúll 2018).

Az interjúhelyzetből „lakásperformansz”

Az interjú elején elhangzó töredékinformációk nem álltak össze történetté. Helén folyamatosan ugrált a múlt és jelenbeli tapasztalatok között, miközben már a mondandója elején leszúrt bizonyos „tilalomfákat”, azaz határozottan kijelölte azokat a témákat, amikről „nem lehet beszélni”. Mindez azt is jelentette, hogy a témaváltásaival ezeket igyekezett kikerülni. Bár természetesen nem kérdeztem vissza ezekre, Helén újra és újra visszakanyarodott hozzájuk, ezért nehezen kikerülhetőek voltak. A csapongás, az idősikok váltogatása és a különféle projektív felületek bevonása, például a Helén által indítványozott hirtelen fényképnézetes az interjú elején, később a lakás megmutatása tovább szabdalta a beszédhelyzetet, és csak fokozta az egymáshoz

látszólag nem kapcsolódó emléktöredékek körüli zavart.

Az interjú első fordulópontja az volt, amikor a hajléktalanszállót felidézve Helén felpattant a fotelból: „*De nézze meg, hogy mim van! Meg lehet nézni a fürdőszobát!*” Innentől nagyjából fél órán keresztül diktafonnal a kézben követtem Helént a lakásban, aki mutogatott, magyarázott és kérdezett, miközben helyiségről helyiségre járva szemrevételeztük bútorait, berendezési tárgyait, leltároztuk a még hiányzó használati tárgyakat, apróságokat. A beszélgetésbe kissé belemelegedve kétszer is figyelmeztettem, hogy az interjú első felében jelezte, hogy fél tizenkettőkor el kell mennie ügyet intézni. Bár sejtettem, hogy ez az interjúra vonatkozó háritás lehet (Németh 2018), az időpontot észben tartottam azért, hogy szabad utat adjak Helénnek az interjúhelyzetből, aminek a „billegése” elbizonytalanított, miközben az asszociációk és töredékek követése is nehezítette a dolgomat. Az időre vonatkozó első figyelmeztetésemet meg sem hallotta, a második felvetést nyugtázta, majd folytatta mondanóját. Majd kicsivel később visszakérdezett. „*Hát valamit kellene a konyhába is tenni. Maguknak mi van benn?*” Az érdeklődése meglepett, és az immár lakberendezési párbeszéddé alakuló helyzet új lendületet vett. De még mindig bizonytalan voltam abban, hogy valóban el kell-e mennie Helénnek vagy maradhatok-e a helyzetben, ezért az előszoba felé indultam. Kétszer is elbúcsúztam, de ekkorra már Helén indította újra a beszélgetést, azzal, hogy (véletlenül?) letegezett, majd kávéval kínált.

Helén: Úgyhogy, rendbe vagyok, köszönöm szépen.

Én: Én is örülök neki.

H: Máskor is meglátogathat!

É: Meglátogathatom? Ha erre járok, akkor majd benézek!

H: Bejöhetsz egész nyugodtan.

É: Ha legközelebb jövünk [a városba], bejövök.

H: Jó! Ezeket a székeket is kaptam, betettem egyet a fürdőszobába, ha az ember fürdik. Tudja, úgy megszoktam azt a papucsot, hogy abba a papucsba fürdök ám, ami vót. Nem tudok meztláb fürödni. Még hogyan a saját lakásom, akkor se, ja.

É: Hozzászokott.

H: Persze.

É: Ha legközelebb erre járok, akkor benézek.

H: Eljöhet egész nyugodtan, szeretettel várom. De nem kér egy kávé? Főzök.

É: Egy kávé szívesen innék, köszönöm.

H: Na! Főzök én magának kávé.

É: Köszönöm. Maga is kávézik?

Az interjú következő fordulópontja a kávémeghívás volt, ami újraindította, de egyben át is keretezte a közel egy órája billegő, valójában megrekedt interjúhelyzetet: a lakásperformansz a konyhában folytatódott, ahol Helén feltette a kávé, megkért, hogy válasszak magamnak csészét, beszélt, és közben tovább mutogatta bútorait, berendezési tárgyait. Az új lakásban kibontakozó napi rutinjait, hétköznapi tevékenységeit taglalta (főzés, vásárlás, spórolás, takarítás), amivel megszellantotta a háziasszonyi és lakberendezői kompetenciáit. Ezekről néha engem is kérdezett, közben a telefonján lévő fényképeket mutatta, az unokatestvérééről és családjáról, akik rendszeresen meglátogatják. Én pedig feladva a szigorúan rögzített interjú szerepeket, ültem vele a konyhában, hallgattam, és lakberendezésről társalogtam. Az interjúhelyzet irányítását és vele az interjút mint szabályozott, egyoldalú beszédhelyzetet (lásd például Solt 1998; Heltai-Tarjányi 1999) szimbolikusan akkor zártuk le, amikor egy pillanatra szinte gyerekszerepbe helyezve engem Helén ezt mondta: „*Üljél le szépen, és idd meg [a kávé]! Nem kell menni*”.

Ezután Helén azt indítványozta, hogy menjünk ki a kávéval az erkélyre, mert rá akart gyújtani. Követtem őt, akárcsak hirtelen témaváltásait, mert ekkorra megértettem, hogy itt nem fog létrejönni egy klasszikus interjúhelyzet: a beszédhelyzetet Helén alakítja, és én ebben igyekeztem megtalálni a szerepem. Valahogy azt éreztem, hogy a szabályozott kérdezői szerep ebben most nem fog segíteni. Helént a szóbeli garanciák helyett leginkább úgy tudom biztosítani arról, hogy nem kell arról beszélnie, amiről nem tud, ha részt veszek a párbeszédben. Ha viszont úgy érzi, hogy ő irányítja a beszélgetést, és engem is kérdezhet, akkor megnyugszik, és az új keretek között szívesen beszél. Ugyanakkor ez a párbeszédhez közelítő forma nem jelentette azt, hogy a beszélgetésünk alatt a figyelem egyformán oszlott meg volna kettőnk között: valójában továbbra is Helén volt a középpontban, a beszélgetést még inkább igyekeztem Helén asszociációihoz és énbemutatásának fő témáihoz igazítani. Leginkább ezekről kérdeztem, miközben igyekeztem valamelyest „játékban tartani” a narratív visszakérdezést. Eközben az, hogy feleltem Helén kérdéseire, nem annyira az információáramlás miatt volt érdekes (néha nem is reagált rájuk, mert befelé figyelt), hanem a köztünk lévő kölcsönösség érzését mélyítette, és hétköznapiabbá tette a beszédhelyzetet. Amikor az erkélyen beszélgettünk, Helén vissza-visszatért a traumatörténethez, amit megközelített, majd újra

eltávolodott tőle, ahogy asszociációi vitték. Bár itt már nem voltunk mozgásban, továbbra is az interjú elején felvetett témák körül forogtak Helén gondolatai. Mindazonáltal itt már nem közvetlenül a cselekvések (a lakás megmutatása, a kávéfőzés), hanem az otthonhoz kötődő kompetenciák köre épült Helén lakásperformansza.

A lakásperformansz ereje

Egymásra hangolódásunknak az adott új lendületet, hogy az interjúhelyzetben megszokott „ücsörgés” helyett elkezdtünk járkalni a lakásban. A mozgás kötetlensége, a rámutatás és megmutatás performatív ereje, valamint az interjúhelyzet átkeretezésével a kölcsönösség irányába elmozduló szerepek, a párbeszéd volt ugyanis az a forma, amiben Helén azt érezte, hogy a legjobban meg tudja magát mutatni. Miközben az interjú keret eleve megszabta, hogy a kommunikációnk elsődleges és szinte kizárólagos közege a verbalitás, Helén nem érezte komfortosnak azt, hogy „csak” beszéljen. Valószínűleg ezért is kezdeményezte az interjú elején a fényképnézegetést. Bár a töredékek tartalmasak, és egyszerű, tömör nyelvi fordulataik ellenére kifejezőek voltak, Helén idegenkedett az időrendtől, az absztrakciótól, a „kerek történet” létrehozásától.⁵ Talán úgy érezte, hogy otthona *megmutatásával*, többet tud mondani magáról, hajléktalanságáról és az új otthonáról, mint pusztán szavakkal, miközben a fájdalmas emlékei között lavírozik. Összességében úgy tűnik, hogy a tárgyakhoz kötött, a hétköznapi praxisba ágyazódó lakásperformansz Helén esetében erőteljesebben tudta megmutatni mind birtoklás (*tárgyak*), mind a „lakozás” örömét és „gondjait” (*lakberendezés*), mind az otthonhoz fűződő *kompetenciákat*, mint a pusztán verbalitás, az absztrakt elbeszélés. Eközben az interjúhelyzet átkeretezése vendéglátássá, az otthonteremtést firtató beszélgetés nem fenyegetett azzal, hogy Helént elragadja a traumatikus emlékeinek „örvénye” (Kovács 2014:77); ám ez a veszély folytonosan jelen volt a helyzetben és a történetben. Ezért is lehetett annyira fontos

5 Ez viszont nem jelenti feltétlenül azt, hogy ne lenne egy kerek történet a töredékekben feltároló lakásperformansz mögött. Helén először így fogalmazott: „Hát, hogy ha én ezt elmondanám, akkor egy regényt lehetne írni belőle!” (De a kifejtésre biztató kérdés után témát váltott.) Később pedig megemlítette, hogy miután a hajléktalanszállóra került, „elmesélt mindent” az egyik ott dolgozó szociális munkásnak.

Helén számára az interjúhelyzeten való felülkekedés, mivel így tudta valamelyest kontrollálni a felidézést és a fájdalmas (traumatikus) emlékek megosztását.

A mozgás, a cselekvés önmagában is kompetenssé tette Helént, hiszen körbevezetett új otthonában; ő tudta, hogy mit hol keressen. A saját tere és magával hozott vagy újonnan beszerzett tárgyai egyben büszkévé is tették: „*itt minden az enyim*”. A berendezési tárgyak leltározása, a lakás megmutatása lehetővé tette, hogy a(z interjú)helyzetet a saját maga által fontosnak tartott dolgok felé terelje, hogy az új a figyelmet otthonára irányítsa, és a lakberendezésről kezdeményezzen párbeszédet, azaz az őt foglalkoztató „gondok”, „dolgok” felől mutassa meg magát (Heideggert idézi, Rácz–Pintér–Kassai 2016:29-31). Mivel Helén életében az otthonteremtés folyamata volt az aktuális öröm, probléma, kihívás, ami a mindennapjait keretezte, ez indította el a lakásperformanszot. Azonban többet is jelentett ennél, hiszen az önálló lakhatás sikerén keresztül tudta felmutatni magát mint hajléktalanságból kikerült nőt, önálló bérlőt és kompetens háziasszonyt. A lakásperformansz erejét az adta, hogy a megfosztottságok, (kompetencia)hiányok által meghatározott „hajléktalan identitás” (Dúll 2015a, b; Kántor–Dúll 2018) transzformációjának kezdeti szakaszába, a hajléktalanság és az otthonteremtés összefüggéseibe nyújtott bepillantást.

A tárgyakra és a hétköznapi praxisokra irányított figyelemnek szituatív értelme is volt, ami a kettőnk közötti viszonyt, a szerepeket is formálta. A mozgás, a körbevezetés, a mutogatás más kapcsolatot teremtett közöttünk, mint az interjúhelyzet. Nem csak arról van szó, hogy Helén az otthonomat, a lakberendezési szokásaimat firtató kérdései kibillentettek az egyoldalú kérdezői szerepből. Ezzel nemcsak a kérdés-felelet dinamika vált kölcsönössé, hanem a hétköznapi tevékenységekről, így a lakberendezésről, a főzésről, az ízlésről való egyeztetéssel a „lakozáson” mint közös élményen keresztül is összekapcsolódtunk. A közös tapasztalatok forrása, az otthon egyfelől dinamizálta a feminista interjúban felismert közös „női mivoltot” (Oakley 1981, 2016) és ezeket a nőiesnek tekintett kompetenciákon (háztartásvezetés, lakásberendezés) keresztül tematizálta. Másfelől az otthon maga lett az a kitüntetett közös pont, közös tapasztalat, amin keresztül a társadalmi pozíciónk is valamelyest közeledett, hiszen definíció szerint már Helén sem volt *hajléktalan*. Az elhagyott otthon, az albérletek és a hajléktalanszálló „tisztaszobájában” töltött évek

után ő is kompetens bérlőként jutott szóhoz. Az interjúhelyzet lakásperformanszá alakítása után immár megszelídített vendégként (s nem kérdezősködő kutatóként) magam válhattam egy „projektív felületté” (Katona 2017), akinek Helén megmutathatta az otthonát, *ezen keresztül* magát mint otthonteremtő nőt, kompetens háziasszonyt.

Feltehető, hogy a lakberendezés gyakorlati kérdései és a hétköznapi tevékenységek valamelyest elterelték Helén figyelmét arról, hogy mi mindenről nem tud vagy nem akar beszélni. A hétköznapi tevékenységek ugyanakkor valószínűleg segítették a praxisról való beszédet, az asszociációk sorát ebben az esetben a tárgyak és a tevékenységek (például kávéfőzés) is aktiválták. Sokszor a tevékenységek vagy a birtokolt tárgyak kapcsán került kontrasztba a múlt a jelennel: az ezekre irányított figyelem minduntalan felszínre hozta a múltbeli veszteségeket, hiányokat, megfosztottságokat is, azt tematizálva, hogy milyen volt a hajléktalanszállón élni, és Helén számára mit hozott az új otthon tapasztalata: mit jelent lakni?

Otthonteremtés és „hajléktalan identitás”

A környezetpszichológia szerint az otthon kitüntetett hely az egyén önazonosságának, kötődéseinek, pszichés jól-létének szempontjából. Az otthonhoz alapvetően a biztonság, az érzelmekkel átítatott emlékek, a beavatkozáshoz, az otthon alakíthatóságához köthető kompetencia-érzet, végső soron az ágencia, a cselekvőképesség kapcsolódik (Düll 1996, 2015 a, b; Keszei 2015a, b; Sallay–Düll 2006). A feminista kutatók ugyanakkor rámutattak arra, hogy az otthon nem csupán a pozitív (hely)kötődések és érzelmek révén válhat kitüntetett helyé az egyén életében és élettörténetében, mivel az otthoni térhez számos elbizonytalanító, romboló élmény is kapcsolódhat, például különféle abúzusok, bántalmazás, kizsákmányolás, elszigeteltség és magány. Következésképpen az otthonhoz való kötődés a legtöbb esetben komplex és gyakran ambivalens (Düll 1996, 2015 a, b; Keszei 2015a, b; Sallay–Düll 2006). A helykötődés hiánya, ambivalenciái illetve a helykötődés képességének zavarai különösen fontosak a „hajléktalan (hely)identitás” kialakulásában (Düll 2015b:123; Düll 2015a; Kántor–Düll 2018).

A hajléktalanság mint a lakástól, az otthontól, a fizikai és pszichés biztonságtól való megfosztottság, az identitást a legmélyebben érintő hiányok

egyike, ami éles megvilágításba helyezi mind az otthon elvesztésével járó (hely)veszteséget, mind az ehhez kapcsolódó társas veszteségeket: a családi, baráti, támogató kapcsolatok felbomlását, illetve az otthonhoz kötődő kompetenciák és szerepek elvesztését (Barabásné Koller 2006; Breitner 1999; Düll 2015a, b; Sallay–Düll 2006). Mindezen törések és veszteségek egy mélyreható és összetett identitásvesztést, identitásváltást körvonalaznak, amit a tartós hajléktalanságot kísérő (illetve annak „megágyazó”) korai traumák és további krízisek tovább mélyíthetnek (Barabásné Koller 2006; Breitner 1999; Sallay–Düll 2006). Mind a helyvesztés, mind a költözés stresszt generál, a hajléktalanság viszont állandósítja a magas szintű distresszt (Barabásné Koller 2006; Düll 2015a, b). Ennek egyik fontos eredője a kontrollvesztés (Barabásné Koller 2006; Breitner 1999; Düll 2015 a, b; Kántor–Düll 2018). „A kontroll elvesztésének élményét összességében lényegesnek tarthatjuk a hajléktalanság problémájában: a társas és fizikai környezeti stressztényezők előre megjósolhatatlanná válnak, és a felettük érzett kontroll a hajléktalanná válással szinte teljesen eltűnik” (Düll 2015b:29). Mindez „generalizált passzivitáshoz”, „tanult tehetetlenséghez” (Seligman) vezethet, ami megváltoztatja az énképet és a környezethez való viszonyt is (Barabásné Koller 2006:332). Következésképpen a kialakuló hajléktalan identitás, egy sajátos, „-talan, -telen identitás” (Kántor–Düll 2018:650), amit a helyvesztés (az otthon elvesztése) és különféle hiányok szerveznek. A hely hiánya (Kawash 2010) és a stabil helykötődés hiánya (illetve a zavart /hely/kötődési képesség lásd Düll 2015a, b; Kántor–Düll 2018) további „járulékos” megfosztottságok kiindulópontjai. A hajléktalan identitást így a társas kapcsolatok, a kontroll, a kezdeményezőképeség és a kompetenciák hiányai is „építik”, miközben a hajléktalanság mindezek miatt a társadalmi kirekesztés egyik szélsőséges formájának tekinthető (Barabásné Koller 2006; Breitner 1999; Düll 2015a, b; Kántor–Düll 2018; Kawash 2010).

Ennek fényében nem csoda, hogy az új otthonába frissen beköltözött Helén a veszteségeit számba vevő és traumatikus emlékeinek „örvényével” (Kovács 2014:77) szembesítő élettörténeti elbeszélés helyett egy lakásperformanszon keresztül mutatta meg magát. A lakásperformansz ugyanis a birtokoltra, a „lakozással” birtokba vehető saját térre irányította a figyelmet (Düll 2015 a, b; Keszei 2015b; Hidas 2015): a beszerzett és beszerzésre váró tárgyakra, illetve a hétköznapi tevékenységeken

keresztül megélhető kompetenciákra, az otthonteremtéssel bővíthető szerepekre és társas kapcsolatokra. Mindez végső soron a felépülést, hajléktalan identitás transzformációját és a társadalmi beilleszkedés lehetőségeit körvonalazza (Barabásné Koller 2006, Kántor–Dúll 2018).

A fentiekben idézett „*De nézze meg, hogy mim van! Nálam meg lehet nézni a fürdőszobát!*” invitálás jól jelzi, hogy az új otthoni térhez kötődő *tárgyak* és *kompetenciák* hogyan segítik Helént abban, hogy másként, ne hajléktalanként mutassa meg magát. Mindez a (kompetencia)hiányok és megfosztottságok által meghatározott hajléktalan identitás (Dúll 2015 a, b; Kántor–Dúll 2018) átalakulásának esélyeire is kihat. A birtoklás élményén illetve a lakberendezésen keresztül átélhetővé válik a saját tér feletti kontroll; a háztartáshoz köthető hétköznapi kompetenciák újraélesztése (bevásárlás, főzés, vendéglátás, takarítás, háztartás vezetése) erősíti az önbizalmát és újra elérhetővé teszik a korábbi, otthonhoz kötődő szerepeit. A lakáshoz kötődő biztonság, a növekvő magabiztosság és kompetenciaérzet, valamint a bővülő szerepek pedig elmélyíthetik a saját élet felett lassanként visszanyert kontroll érzetét (Dúll 2015 a, b; Kántor–Dúll 2018).

Tárgyak

Helén először körbevezetett a lakásban, megmutatta „*mije van*”. Együtt szemrevételeztük a helyiségek berendezését, bútorozottságát, miközben Helén sorolta, miket vett már meg, és mi minden kellene még az új otthonába. A hiányzó tárgyak egyfelől a kényelmes, vágyott otthon horizontját nyitották meg, és miközben erről egyeztettünk, „gyakorló lakozóként” szinte észrevétlenül közeledtek pozícióink. Másfelől a beszerzésre váró tárgyak számba vétele Helén otthonteremtési és háziasszonyi kompetenciáit erősítette, hiszen ezek megvételéhez spórolni, tervezni kell, és ki kell választani a megfelelőt, a lakásba illőt (ízlés). Ezek elgondolásában, az erről való beszédben felsejlik Helén jövőre kivetített ágenciája is (Emibayer–Mishe 1998).

Helén meglévő tárgyai a múlttal való folytonosságot őrzik. Különösen fontos volt neki az a néhány fényképalbum, amit a találkozásunk elején megmutatott, hiszen ezt magával tudta hozni a szülői házból. A hiányok, a kevés birtokolt tárgy ellenére Helén néhány kisebb használati tárgyat, evőeszközt ott hagyott a hajléktalanszállón maradó szobátársainak. Ezekről is beszámolt, hiszen fontos volt

neki, hogy a megfosztottságai ellenére adni tudott. A tálaláshoz, terítéshez közösen használt eszközök némelyike túlmutat a hajléktalanság hűsbavágó megfosztottságain, és megmutatja a „tisztaszobán” osztozó nők erőfeszítéseit arra, hogy korábbi életvitelük bizonyos kellékeivel vegyék körül magukat, és valamiféle otthonosságot teremtsenek a szállón is. Volt közös mikrohullámú sütőjük, kávéfőzőjük, burgonyakiszedő lapátjuk. Helén még a hajléktalanszállón is ragaszkodott a korábbi otthonához, azaz a hajléktalanság előtti életéhez kötődő rutinok és rítusok némelyikéhez. Nem mondott le a hétköznapiakat és az ünnepnapokat megkülönböztető tárgyairól; volt külön húsvéti és karácsonyi terítője. Nem mosta például együtt a színes és a fehér ruhát a mosodában, hiába lett volna úgy olcsóbb és egyszerűbb. A hajléktalanszálló teréhez nem illeszkedő tárgyaival és rutinjaival kilógott; a nők „*irigyelték*”, egyszersmind „*lenézték*”, mert túlonult igényes volt.

Helén a tárgyai leltározásakor pontosan emlékezett arra, hogy mit kitől kapott: ezzel nemcsak a tárgyak jelentőségét jelezte, hanem a háláját is kifejezte az ajándékozók felé. Míg a régi otthonból hozott tárgyai a családhoz való kötődését, a mostanában kapott tárgyak inkább a társas kötődéseit, segítő kapcsolatait mutatták; azokat, akikre az új lakásban, az új élethelyzetében számíthatott. Mindvégig aktív rokon kapcsolata, az unokatestvére a tárgyakon keresztül is megjelent a lakásperformanszban. Az ő támogatása, jelenléte Helén életében a kapott vagy megjavított tárgyakban is kifejeződött, de hasonlóképpen kézzel fogható volt a hajléktalanszállón dolgozó szociális munkások segítségével, akik használati tárgyakkal, bútoradománnyal is segítettek Helént.

A frissen megvett berendezések, így például a hűtő és a tévé a mindennapi életvitelt érintő prioritásokat mutatták: Helén nem csak azért mutatta ezeket büszkén, mert ezeket a szállón félretett pénzből vette, hanem mert szűkös anyagi lehetőségei mellett áldozott rájuk. Az viszont meglepte, amikor kiderült, hogy nekem nincs tévém, neki pedig van. Egy pillanatra ez is közelebb hozta egymáshoz a pozícióinkat.

Kompetenciák

A szűkösség, a prioritások és a megkülönböztődés igényének bonyolult összehangolása leképeződik a tárgyakban, amelyek a lakásperformanszot keretezik. A tárgyakhoz azonban történetek, cselekvések és rutinok, kompetenciák kapcsolódnak. Cseppet

sem volt mindegy, hogy milyen tisztítószeresek voltak a fürdőszobában és milyenekre volna még szükség, hiszen ezek kifejezték Helén tisztaság iránti igényét, rendszeretét, amiből a hajléktalanszállón sem engedett. A tisztítószeresek nagy részét korábban oda is megvette, de a saját személyes terében még inkább fontossá vált, hogy legyen légfrissítő, hogy legyenek megfelelő fertőtlenítőszeresek, amikkel a költözéskor kitakarította *magának* a lakását – végre a saját igény szintjének megfelelően.

A lakás *megmutatása* mellett a takarításról szóló *történetek* szervezték a lakásperformanszot: „*De tudod, hogy a nagyszoba [a többi nő a szállón] hogy takarít? Mondjam meg? Há' most, most én megmondom, hogy én hogy takarítom a szobát...*”. Ezek voltaképpen a hajléktalanszállóval járó „idő-tér diszkontinuitás” (Barabásné Koller 2006:332) helyreállításának eszközei, mivel az összehasonlításokban egymás mellé került a különféle otthonok és a hajléktalanszálló tere, a múlt és a jelen. Továbbá Helén ezeken a történeteken keresztül magyarázta el, hogy „ő milyen”. Hogy nem szereti felakasztani például a konyhában merőkanalakat, mert beporosodnak; nem szerette, ha a hajléktalanszállón más szobák lakói dobozokat raktak a szekrény tetejére vagy az ágy alá, mert nem szép; zavarta, ha mások nem tartottak a szekrényükben rendet vagy piszkosan hagyták ott a közös konyhát főzés után. A saját tisztasági és esztétikai szabályainak érvényesítése, azaz kiterjesztésük a hajléktalanszállón kényszerűen közösen használt terekre, valószínűleg az egyetlen eszköz volt Helén kezében arra, hogy a hajléktalanszállóval elvesztett kontrollt visszaszerezze (Dúll 2015a, b; Kántor–Dúll 2018).

A (saját) tér feletti kontroll kialakításának igénye, a saját tér iránti igény a takarítás közvetítésével következetesen végigvonul Helén történetén. Nem csak a lakásperformansz kulcseleme, hogy bizonyítsa lakása tisztaságát, otthonteremtő és háziasszonyi kompetenciáit, hanem ez az, ami összeköti Helént a múltjával, megmutatja Helén erőfeszítéseit, hogy igényein, rutinjain keresztül valamiképp a hajléktalanság traumái ellenére is megőrizze „magát” és a szerepeinek folytonosságát. A takarítás, a háztartásvezetés és a gondoskodás olyan a szülői házban megtanult, majd a beteg anya ápolásakor elmélyített kompetenciák, amelyekkel Helén elmondása szerint minden eddigi lakott térben kitűnt. Ezeket mindenhova magával vitte, és a nehézségek ellenére még a hajléktalanszállóra is átültette. Ezzel pedig tudattalanul ellenállt egyfelől annak, hogy a régi otthonához kötődő identitása, szerepei teljesen

„elhalványuljanak” (Dúll 2015b:29), másfelől annak, hogy a hajléktalanszálló környezete, társas közege teljesen átalakítsa rutinjait és elvárásait, azaz kizárólagossá váljon a hajléktalan identitása (Dúll 2015a, b; Kántor–Dúll 2018).

A tisztaság iránti igény különböztette meg a „tisztaszobában” lakó négy nőt a többi szoba lakótól a szállón, ugyanakkor ennek fokozott kifejeződése különböztette meg Helént mindenki mástól. Helén a többi hajléktalan nő háziasszonyi kompetenciáiban felfedezni vélt deficitjét impliciten összekötötte a hajléktalanszállóval: „*Ezek nem is voltak háziasszonyok, énszerintem*”. Mintha nekik sose lett volna otthonuk – Helénnel ellentétben. A többiek szemében viszont ő volt a szállón a „*tisztamániás*”⁶ (tisztaságmániás). „*A nők lenéztek; mondom, inkább tisztamániás leszek, mint koszos*”.

Bár a közös szoba rendben tartásának feladata közös volt, Helén mégis kitűnt rendkívüli gondosságával; saját takarításának mércéjét igyekezett a szobára és az azon kívüli terekre is kiterjeszteni. Jóllehet mindez folyamatos kompetenciaharcolat és konfliktusokat szült Helén körül (főként a szobán kívül), ő azonban nem adta alább az igényeit, ebbe kapaszkodott, voltaképpen a körülötte lévő rendezetlen, közösen használt teret igyekezett a tisztaság rituáléival újra és újra kihasítani, kontroll alatt tartani, valamiképp uralni (Kántor–Dúll 2018). A lakásperformanszban Helén megmutatta, hogy miként terjeszti ki a saját otthonában – immár korlátozás nélkül – a saját tér feletti kontrollt a takarítással és háztartásvezetéssel. Az elemzés során az is kiviláglott, hogy ezek a kompetenciák hogyan válhattak a korábbi szerepeivel való folytonosság keretében és miként segíthetik a hajléktalan identitás transzformációját.

Ambivalenciák: kötődések és veszteségek

A lakásperformansz a múlt és a jelen kontrasztján keresztül az otthonteremtéshez kötődő hétköznapi rutinok ambivalenciáit is felvillantotta, azaz néhány a hajléktalanszálló *elhagyásához* köthető *vesztéséget* is körvonalazott. A hajléktalanszálló ugyanis hiába volt az otthontalanság színtere, Helén mégis kötődött a szobához és társaihoz. Mindez abban is kifejeződött, hogy haragudott rájuk, mert szerinte elköltözése óta a régi szoba rendje

6 A „tisztaságmánia” személyiséget érintő, lélektani aspektusai és magyarázatuk túlmutatnak e tanulmány keretein, itt csak az énbemutatásra fókuszálunk.

felbomlott, koszos és rendetlen lett. Fájtnak neki, hogy szobatársai már nem tartják be a szabályait, már nincs hatása arra a térre, amit korábban olyannyira kontrollálni próbált. Azaz a lakásperformanszban az otthonteremtés öröme mellett felsejlettek a hajléktalanszálló elhagyásával járó specifikus veszteségek is, így halványan feltűnt a költözéssel és az új otthonnal járó szokatlanság, valamint a hajléktalanszállóhoz való (egyébként meglehetősen ambivalens) helykötődés is (Dúll 2015a, b; Sallay–Dúll 2006). Mindazonáltal az otthonteremtés érezhető változást hozott Helén életében, ami afelé mutat, hogy a lakás idővel elmélyítheti biztonság élményét és stabil kötődéseket teremthet (Dúll 2015a, b; Kántor–Dúll 2018; Sallay–Dúll 2006). Hiszen még Helén a szállón minden nap szedett nyugtatót, erre már a beköltözés után egy hónappal sem volt szüksége.

A kávézásunk alatt elmesélte, hogy a szállón szobatársaival közösen kávéztak. A következő találkozáskor kiderült, hogy nem szívesen eszik egyedül a lakásban, mert korábban megszokta, hogy a szobatársaival ebédel. (Bár a szobában kicsit később ült asztalhoz, mint ők, mert ő tálalt, és mielőtt leült volna, rendbe tette a közös konyhát). A korábbi rutinok megtörésével járó társas veszteségek ugyanakkor halványodni látszottak a második találkozásunk idejére. Viszont már az első találkozásunkkor megjelentek az otthonhoz kötődő új társas kapcsolatok kiépítésének lehetőségei. Helén kezdett összebárátkozni a szomszédasszonyával, aki be is toppant a lakásperformansz közepette. Mind a látogatás, mind a lakásperformansz azt mutatta, hogy a szomszéd nő rendszeres támogató kapcsolatot jelent Helén életében, akivel kölcsönösen segítik egymást, étellel, finomságokkal kedveskednek egymásnak.

A költözés azonban nem feltétlenül és nem rögtön tudott felülírni minden korábbi, hajléktalanszállón rögzült rutint. Ennek legárukodóbb példája az az elejtett megjegyzés, amit a kávémeghíváskor hangzott el, amikor Helén azt magyarázta, hogy az új otthonában továbbra is papucsban zuhanyozik, úgy, mint korábban a hajléktalanszállón. Azaz a lakás tisztán tartására és belakására mozgósított rendkívüli erőfeszítések, az öröm ellenére a tér még nem vált teljesen megszokottá, biztonságossá, belakottá. Mindez a helyekhez való kötődés kialakulásának fokozatosságára, egyszersmind a hajléktalanság és az abból való kikerülés ambivalenciáira is rámutat: a kiköltözés a szállóról minden pozitívuma ellenére elkerülhetetlenül helyvesztéssel, társas veszteségekkel is járt. A tartós hajléktalanság önmagában

is megnehezíti a helyekhez való tartós és stabil kötődést, illetve ambivalens helykötődéseket valószínűsít (Barabásné Koller 2006; Dúll 2015 a, b; Kántor–Dúll 2018), ami rámutat a hajléktalan identitás transzformációjának időigényes voltára és nehézségeire. Helén történetéből is úgy tűnik, hogy a hajléktalanság mélyen rögzül az énképben. Tartósságára jó példa, hogy a költözés és az otthonteremtés külső szemlélőt is meglepő sikere, valamint a bérlakásban való tartós megkapaszkodás ellenére Helén egy elejtett megjegyzésben az első találkozásunk után egy évvel is hajléktalanként utalt magára a saját otthonában: „*Rajtam nem látszik, hogy hajléktalan vagyok*”.

Összegzés

Helén pusztán szavakkal szinte ki sem tudta fejezni, mennyire örült az otthonának, ezért inkább megmutatta. A lakásperformanszában *megmutatta* a saját terét, benne önmagát mint önálló, kompetens, otthonteremtő nőt és háziasszonyt. A saját otthoni terében végre kiterjeszthette a tér feletti kontrollt, megtapasztalhatta az egyre bővülő kompetenciáit és szerepeit. Mindezek megmutatása és elbeszélése egymást erősítve alakította a lakásperformanszot. A saját otthonban megélhető kompetenciák és szerepek egyben a hiányokra épülő hajléktalan identitás (Dúll 2015a, b; Kántor–Dúll 2018) változásának első lépéseit is megjelenítik, miközben az ambivalenciák és a továbbelő rutinok a mélyen rögzült hiányokra, a hajléktalan identitás viszonylagos stabilitására, valamint a költözéssel járó veszteségekre hívják fel a figyelmet.

A lakásperformansz felvillantja annak lehetőségét, hogy Helén önazonosságának hordozója nem annyira az elbeszélte önazonosság (Pintér 2012, 2014), mint inkább a hétköznapi praxisokban gyökerező növekvő kontroll- és kompetenciaérzet, illetve ezek megélése és megmutatása. Valószínűleg hétköznapi praxisokban fokozatosan felismert és megélt kompetenciák, valamint az ezeken keresztül kifejezett önépítő erő miatt vált olyan kifejezővé és hatásossá Helén lakásperformansza. A látszólag banális hétköznapi rutinok azonban a kompetencia- és a kontrolltörekvések körüli erőfeszítéseket is felfedték, amelyek háttérben ott vannak az otthon elvesztéséhez illetve a hajléktalansághoz kapcsolódó traumák is. Következésképpen felvethető, hogy a töredékesség nemcsak a praxisba ágyazott énbemutatásból következik, hanem a traumák

nyomait (Keszei 2015a, b; Kovács 2006; Pintér 2012, 2014), valamint a hajléktalanságból való kikerülés speciális tapasztalatát őrzi. Ugyanakkor felvehető annak a lehetősége is, hogy lehetnek olyan tapasztalatok, amelyek leginkább töredékesen átadhatók. A feldolgozatlan traumák mellett ilyenek lehetnek a részlegesen feltáruló, nehezen verbalizálható tudattalan tartalmak, az álmok és talán néhány az identitást, a kötődéseket erősen alakító rendkívüli tapasztalat, határhelyzet (Pintér 2012, 2014), így a hajléktalanság is.

Ha elfogadjuk, hogy az interjúk, különösképpen a feminista keretben készült interjúk egyik legfontosabb funkciója az „alávetett” megszólaltatása, a saját hangjának megtalálása és visszaadása (Oakley 1981, 2016; Kovács 2011), akkor Helén megmutatkozásában a lakásperformansz különösen fontossá válik. Ebben az esetben ugyanis nem az interjú, inkább a lakásperformansz vált a „feltárulkozás terévé” (Heidegger, idézi Rác–Pintér–Kassai 2016:30). Holott azt várhatnánk, hogy Helén idősebb, hajléktalanságból kikerült, traumatizált vidéki nőként hallgat; kikerüli vagy lezárja az interjúhelyzetet. Ehelyett épp az ellenkezője történt: Helén a kezdeti bizonytalanságok után inkább átkeretezte és egy sajátos énbemutatással (Goffman 1981) alakította az interjúhelyzetet, amelyben a „saying és a doing” (Kovács 2006), az elbeszélés és a praxis kölcsönösen kibontotta, magyarázta egymást. A lakásperformansz puszta, a verbalitáson túli, az elbeszélést cselekvéssé (rámutatás, bemutatás) és a cselekvést elbeszéléssé (reflexió, asszociáció) alakító ereje az interjúhoz képest talán még alkalmasabb keretté vált arra, hogy Helén „a saját hangján” szóljon meg. Az interjúhelyzet átkeretezése nemcsak a megszólalás közegét és formáját, hanem a kettőnk (szerep)viszonyait is alakította. Kölcsönös szerepegyeztetésünk, „szót értésünk” közege és kerete sokkal inkább a találkozás valósága, párbeszéd és az aktív egymásra hangolódás lett, ami túlmutat a kettőnk között (igazából meg sem) képződő narratíván. Találkozásunk nekem nem csak a helyzetbe való „belevettségünk” (Heidegger, idézi Rác–Pintér–Kassai 2016:30) és lakásperformansz kifejezőereje, tartalmassága miatt emlékezetes, hanem azért is, mert a klasszikus interjúhelyzet fenntartására tett próbálkozásaim ellenére Helén saját maga teremtette meg a megszólalásának kereteit, és így voltaképpen „hatalommal ruházta fel magát” (*empowerment*).

Felhasznált szakirodalom

- Barabásné Koller Erzsébet 2006 Az otthontalanság pszichológiai hatása a hajléktalan életmóddal kapcsolatba kerülő személyek identitásváltozásában. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 7 (4):329-345. DOI: 10.1556/Mentál.7.2006.4.5
- Breitner Péter 1999 A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 1:84-108.
- Dúll Andrea 1996 A helyidentitásról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LII. (36.) 4-6:363-391.
- Dúll Andrea 2015a Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyérvényesítés, helykötődés és helyidentitás. In Bodor Péter szerk. *Emlékezés, identitás, diskurzus*. Budapest, L'Harmattan, 79-99.
- Dúll Andrea 2015b Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In Keszei András – Bögre Zsuzsa szerk. *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L'Harmattan, 19-33.
- Emirbayer, Mustafa – Mische, Ann 1998 What Is Agency? *American Journal of Sociology*, 4:962-1023.
- Heltai Erzsébet – Tarján József 1999 A szociológiai interjú készítése. Budapest: Tárki <https://doi.org/10.1086/231294> https://www.academia.edu/36497069/Heltai_Erzs%C3%A9bet_Tarj%C3%A1ny_J%C3%B3zsef_A_szociol%C3%B3giai_interj%C3%BA_m%C3%A9lyinterj%C3%BA_k%C3%A9sz%C3%A9se_PDF
- Hidas Zoltán 2015 Helyek, emlékek, identitások – belakott világaink. In Keszei András – Bögre Zsuzsa szerk. *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L'Harmattan, 52-74.
- Goffman, Erving 1981 *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat.
- Kántor Árpád – Dúll Andrea 2018 A hajléktalanság láthatatlan arca: a lelki otthon és a lelki otthontalanság. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4/5:643-667. <https://doi.org/10.1556/0016.2018.73.4.5>
- Katona Noémi 2017 Szégyen és hallgatás. A kutató szerepe a prostitúció elbeszélésében. *Szociológiai Szemle*, (27) 2:68-87.
- Kawash, Samira 2010 A hajléktalan test. *Replika*, 2. (Utcafront), 53-71.
- Keszei András 2015a *Emlékek formájában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

- Keszei András 2015b Hely és emlékezet között.
In Keszei András – Bögre Zsuzsa szerk. *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 52-73.
- Kovács Éva 2006 Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula*, 1:41-52.
- Kovács Éva 2011 Az interjú módszertanok politikája. *Forrás* (43) 7-8:3-20.
- Kovács Éva 2014 Összeolvasás. Az erőszak elbeszélései. *Replika* (85-86) 1-2:71-83.
- Németh Krisztina 2017 Beszédes hallgatás. A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle*, (27) 2:4-22.
- Németh Krisztina 2018 *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Budapest, Argumentum.
- Németh Krisztina 2020 „Cseberből vederbe” – Lakásmobilitás-mintázatok egy marginalizált térben. *Tér és Társadalom* (34) 3:90-113.
<https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3279>
- Oakley, Ann 1981 Interviewing women: a contradiction in terms. In Roberts Helen ed. *Doing Feminist Research*. London, Routledge and Kegan Paul, 30-61. <https://doi.org/10.1177/0038038515580253>
- Oakley, Ann 2016 Interviewing Women Again: Power, Time and the Gift. *Sociology*, (50) 1:195-213. <https://doi.org/10.1177/0038038515580253>
- Pintér Judit Nóra 2012 A tudattalan identitás. *Imago* (2) 2:67-72.
- Pintér Judit Nóra 2014 *A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia*. Budapest, L'Harmattan.
- Rácz József – Pintér Judit Nóra – Kassai Szilvia 2016 *Az interpretatív fenomenológiai analízis elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest, L'Harmattan.
- Sallay Viola – Dúll Andrea 2006 „Érezd magad otthon!": Az otthonhoz fűződő viszony projektív, környezetpszichológiai szempontú vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle* (61) 1:35-52. DOI: 10.1556/MPSzle.61.2006.1.3
- Solt Ottilia 1998 Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest, Beszélő, 29-46.

*Fortepan / Vészi Ágnes
Magyarország, Budapest I.
Attila út 22., Vészi Endre költő, író lakása.*

DIFFERENCIÁLÁS ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS E-LEARNING KÉPZÉSEKBE

[DOI 10.35402/kek.2020.5.12](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.12)

Absztrakt

Eltérő előképzettségű, motiváltságú és tanulási stílusú tanulók számára az új tanulási környezetben is differenciált támogatásra van szükség. A módszertanilag megalapozott e-tanári tevékenység az alkalmazott e-learning keretrendszer (tanulási, támogatási, értékelési, IKT, web2.0-ás) szolgáltatásainak felhasználásával változatos formában támogathatja az egyéni és facilitálhatja a kollaboratív tanulást, fejlesztheti a kapcsolódó kompetenciákat, újfajta tanulási stílusok, ismeretszerzési módok kialakítását.

Abstract

For students with diverse background and motivation preferring different learning styles, there is a need for differentiated support in the new learning environment as well. The methodologically established e-teacher activities with different (learning, supporting, assessing, ICT, web2.0) services of the applied e-learning framework system could develop students' competencies, new learning and knowledge acquisition styles, with supporting individual and facilitate collaborative learning.

Bevezetés

Az e-learning technológiai fejlődését követve időszzerűvé vált a tanulási-oktatási modellek átalakítása, a módszertani innováció. A kooperáció és a motiváció az e-learning diskurzusok kurrens témáivá váltak. A differenciálás lehetősége és jelentősége egy olyan kapcsolódó aspektus, amely a hagyományos képzésben egykor áttörést hozott, az e-learning területén pedig további kimunkálásra, tudatosításra vár. E tanulmány a vonatkozó didaktikai szempontok mentén betekintést enged az ILIAS e-learning keretrendszer alkalmazásának hazai tapasztalataiba és a GDF ILIAS projekt jó gyakorlataiba is.

Differenciálás, képességfejlesztés, motiválás

Differenciálás

Differenciálásnak az egyéni különbségeknek a tanítás-tanulás folyamatában való figyelembevételét nevezzük. Megvalósulhat például a tanuló motiválásának, a tanulás forrásainak, szintjeinek, folyamatának, eszközeinek, szervezésének, értékelésének megválasztásában.

A különbségek lehetnek biológiai (pl. életkor, nem), pszichológiai, szociokulturális eredetűek (pl. családi háttér, attitűd, értékrend), adódhatnak az előismeretek, meglévő kompetenciák, érdeklődési körök, tanulási stílusok, iskolai és szakmai motivációk különbözőségéből. Ez a megfogalmazás azonban nem utal arra a tanulási környezetre, támogató tanári attitűdre és módszertanra, amellyel a különböző tanulók tevékenysége, tanulása személyre szabottan és kollaboratív módon, kisebb tanulói közösségekben és nagy hallgatói létszám mellett is támogatható.

Azt gondolhatnánk, hogy az e-learning (különösen az e-learning 2.0) már önmagában biztosítja a differenciálást azáltal, hogy a tanulókra van bízva tanulásuk ütemezése, a megadott források, tananyagok használata, sokszor a tananyagbejárás útvonalának megválasztása is, lehetőségük van egyéni tartalmak készítésére és publikálására stb. Valójában mindezek csupán lehetőséget adnak a differenciálásra. A különböző háttérű tanulókat fel kell készíteni arra, hogy a tananyagokat, forrásokat hatékonyan, biztonságosan tudják használni, és maguk is *digitális írástudókká* váljanak (akik képesek a digitálisan továbbított információk előállítására, tárolására, feldolgozására, visszakeresésére, értelmezésére). Útmutatás nélkül a tanulási utak megválasztása többnyire nem kellően hatékony. Megfelelő e-tananyagok, tutori támogatás, gyakori (gépi vagy tutori) visszajelzés, értékelés nélkül a sokszor önállóan tanuló diák, hallgató, munkatárs magára hagyott lesz. Ellenben a tanulói tevékenykedtetés egyéni és csoportos formában megvalósítható munkáltató módszerei (pl. forrás- és témafeldolgozás, gyakorlati feladatok), a komplex tanulási stratégiák (pl. valós problémát kifejtő esettanulmány,

komplex probléma feldolgozására irányuló projekt) számos lehetőséget adnak a tanulók egyéni érdeklődését, képességeit, életkori és egyéb sajátosságait figyelembe vevő differenciálásra.

A tanárnak tudatosan kell készülnie újfajta szerepére. Egy tantárgyi fórum moderálása akkor lesz differenciált, ha a tutor ügyel arra, hogy az ott folyó diskurzust lehetőleg mindenki követni tudja, a sokféle tudás megosztását előmozdítsa, érdekes kérdések és szempontok kerüljenek elő, amelyek motiválóak a tanulók számára, illetve a tananyag lényegi pontjaira világítanak rá. Az IKT-alapú szinkron tanulást úgy célszerű előkészíteni, hogy a diskurzusból bekapcsolódó tanulók kellő előismeretekkel rendelkezzenek, biztonsággal használják az IKT eszközöket, és így a megjelölt témáról érdemben lehessen beszélni. Az előkészítéshez komplex tevékenységek tartoznak: aktivizálás, motiválás, felzárkóztatás, informálás a tevékenységről, ismétlődő, feldolgozandó témakörök, beküldendő feladatok kijelölése, értékelése stb.

Motiválás

A tanulásra való készítés és a tanulási folyamatban való kitartás különféle belső hajtóerők és külső orientáló, vezérlő mechanizmusok révén alakul ki. A motiváció *belső* mozgatóerő, a motiválás *külső* vezetési, ösztönző tevékenység. A belső motiváció hatékonysága nagyobb, mint a kívülről jövő, de belsővé nem tett ösztönzéseknek. Ezért az egyik oktatási cél éppen az, hogy a tanulási folyamat során a tanuló felépítse belső motivációs bázisát (Barkóczy – Putnoky 1984; Emőkey – Rakaczkiné 2005).

A különböző tanulóknak eltérőek a céljaik és motivációik: más készíti őket ismeretszerzésre, feladatvégzésre, tanulásra. Ez lehet az *érdeklődés* (vagyis az információs és aktivitási igény), az *eredményesség* (vagyis az előrehaladás és az ismeretbővülés érzékelése) és a *változatosság* (azaz a változatos tevékenységformák, oktatási eszközök, módszerek) iránti igény. A differenciálás fontos összetevője az is, hogy eltérő módon motiváljuk a tanulókat: meglévő szükségleteiket elégítjük ki, miközben újabb szükségleteket próbálunk személyiségükbe, motivációs bázisukba építeni. Olyan tartalmú, felépítésű, kinézetű tananyagokat érdemes elérhetővé tenni számukra, amely felkelti érdeklődésüket, kedvelt tevékenység végzésébe vonja be őket, hogy így elindulhasson egy folyamat, amelyben új kihívásokat, ismereteket és új motívumokat is találhatnak. A tanulási környezet és a munka menetét célszerű úgy szervezni,

hogy lehetőségük legyen a részvételre, reális esélyük legyen teljesítményt felmutatni, érezzék a tanulási szakaszaik értékét, eredményét.

McClelland elmélete szerint az emberi viselkedés három elsődleges motiváló tényezője az *eredményesség* igénye mellett a *kapcsolódás* igénye (egy csoport részének lenni) és a *befolyásolás* vagy hatalom igénye (jó hírnevet, pozíciót szerezni, másokra befolyással lenni) (Emőkey – Rakaczkiné 2005). E motivációs tényezők aktiválására kitűnően alkalmas a megfelelően támogatott csoportmunka, ahol a tanulók interakcióban vannak, testhezálló részfeladatok elvégzése révén eredményeket érhetnek el, amelyekkel hozzájárulhatnak a közös tevékenységhez, a munkaszervezésben, vitában, érvelésben pedig valós szituációban élhetik át a befolyásolás élményét, megtanulhatják kereteit, mikéntjét. A csoportteljesítményt jelentősen növeli, ha a tagok azonosulnak a csoport specifikus célkitűzéseivel, illetve a tevékenységről visszajelzést (megerősítést, illetve építő, előre mutató kritikát) kapnak egymástól és a tanártól.

Elméleti keretek

Tanulási modellek

A differenciálás módszertani megalapozása során a nyitott és távtanulás (ld. Kovács 1997), illetve a konstruktív, a rugalmas és a forrásokon alapuló tanulás modelljeire építhetünk.

A *konstruktivista tanulás* elmélet szerint a tanulók korábbi tapasztalataik alapján formálják új ismereteiket, és aktívan részt vesznek a tudás felépítésében (Nahalka 2002). Az eredményes tanuló támogatás ezért olyan tanulási környezetben valósulhat meg, amely tág teret enged a tanulók öntevékenységének, folyamatos motiváló hatású, valós problémahelyzetek elé állítja őket, a tanártól meglévő kompetenciáiknak megfelelő támogatást kapnak.

A *rugalmas tanulás* a hallgatók sajátosságaihoz rugalmasan alkalmazkodó alternatív tanulási formák és tartalmak alkalmazásával realizálódik egy olyan tanulási rendszerben, amely a direkt-, a táv- és a nyitott oktatás lehetőségeit optimális módon (a tanulóknak, a témakörnek, tantárgynak, a célnak és a lehetőségeknek megfelelően) kombinálja. Olyan mentalitást feltételez intézményi, oktatói oldalról, amely fontosnak tartja a tanulók változó és változatos igényeihez való rugalmas alkalmazkodást (Kovács 1997). Tanulóközpontú felfogás, a tanulási stílusok és igények sokféleségének elismerése, a források és

eszközök széles körének alkalmazása, az élethosszig tartó tanulásához szükséges kompetenciák fejlesztése jellemzi (Commonwealth of Learning 2000).

A *forrásokon alapuló tanulás* összefüggő oktatási tartalmak, médiumok, taneszközök felhasználásával történő tanulást jelent. Tágabb értelemben a forrásokba beletartoznak a hálózatok, szemináriumok, előadások, emberi erőforrások is (tanárok, tutorok, mentorok, tanulók, hallgatók – kompetenciáikkal, tevékenységükkel, kooperációjuk potenciáival). Differenciált eszközrendszer és tanulási környezet, alternatív tartalmak közvetítése jellemzi. A „források” változatos funkciókat láthatnak el: motiválás, információközlés, szemléltetés, rendszerezés, gyakorlás, alkalmazás, ismétlés, ellenőrzés, tanulásirányítás stb. (Nahalka 2004:214). A forráskínálatot kezdetben a tanár állítja össze, segíti felhasználásukat, később a tanulók is készíthetnek és valóban készítenek, illetve megosztanak forrásokat.

Tanulási környezet

Tanulási környezet alatt a tanítás és tanulás egész folyamatát befolyásoló tényezők (oktatási rendszer, infrastruktúra, tanterv, tananyag, tanári hozzáállás stb.) együttesét értjük. Főbb típusai a tanári ismeretátadást előtérbe helyező tradicionális, a tanulók meglévő kompetenciáira építő konstruktivista, valamint e kettő előnyeit ötvöző pluralista környezet.

Differenciálásra olyan tanulási környezet alkalmas, amely tanulóközpontú, ahol a tanulók az információknak nem passzív befogadói, hanem aktív feldolgozói, egy-egy feladat, probléma kibontása során jutnak közelebb a tananyag fontosabb tartalmaihoz, összefüggéseihez, IKT eszközök alkalmazásával az általuk létrehozott tartalmakat megoszthatják, a felvetődő kérdéseket megvitathatják. Az érdekes feladat, a felfedezés izgalma, a másokkal való kommunikáció és közös tevékenység motiváló hatású, az ismeretek alkalmazása segíti a tananyag rögzítését, fejleszti a gyakorlati és a problémamegoldó készséget. Olyan tanulási modelltől van szó, amely a tanulót helyezi középpontba, a tananyag bejárása nem előre kijelölt, lineáris úton halad, hanem elágazásos, felfedezéses; a tanulási folyamat során a tanuló egyre inkább személyre szabott módon, önállóan tanul, egyben megtanul másokkal is kooperatív módon kommunikálni, tanulni, dolgozni. A modellnek megfelelő, a tanulók már meglévő kompetenciáira építő, optimálisan támogató tanulási környezet *konstruktivista*. A modellben a

tanárnak továbbra is fontos, de más típusú szerep jut: előkészíti, támogatja, koordinálja a tanulást, a tanulócsoporthoz tagjainak megfelelő módon előmozdítja a tanulási folyamatot.

Az új modell fontos hozadéka és egyben célja, hogy a tanulókat nem csupán ismeretekre próbáljuk megtanítani, hanem a tanulásra, hatékony információfeldolgozásra, dinamikus folyamatok megértésére, problémafelvetésre, -értelmezésre, -feldolgozásra, egymással való kommunikációra, kooperációra, motivációs bázis kiépítésére, teljesítményértékelésre, a változó szituációkhoz való rugalmas alkalmazkodásra. Mindez a gyorsan változó társadalmi kihívások, technológiai változások közepette is képessé teszi őket az adaptív reakciókra.

Oktatásinformatikai oldalról is támogatható a folyamat azáltal, hogy a tanítás, tanulás céljához, feladatához, illetve adott fázisához igyekszünk megtalálni a megfelelő, a tanulók számára is érdekesnek ígérkező, kompetenciáikat még jobban fejlesztő oktatásinformatikai eszközöket, technológiákat, módszereket, amelyekkel úgynevezett integrált tanulási környezet alakítható ki (Ollé 2015; Ollé et al. 2013).

Tanulási stílus

A tanulási stílus azoknak a kognitív jellemzőknek az összessége, amelyeknek meghatározó szerepe van a tanulási folyamat során. Sokféle elméleti modellje és mérési módszere létezik (Béres – Magyar T. – Turcsányi-Szabó 2008).

A *Vizuális-auditív-kinesztetikus modell* az információk befogadásakor preferált érzékszervi modalitáson alapul. Az *auditív* típus a hangzó anyagokat, az IKT alapú kommunikációt, a *vizuális* típus az ábrákat, táblázatokat, médiaanyagokat használja eredményesen. A *kinesztetikus* típus cselekvésen keresztül tanulását gyakorlati feladattal és az alkalmazott e-learning keretrendszer interaktív környezetében lehet előmozdítani.

Honey és Mumford modellje aktivista, pragmatikus, teoretikus és reflektáló típust különít el. Az *aktivisták* a dolgokat végrehajtva szeretnek tanulni, kedvelik az interaktív tevékenységet. A *pragmatikusok* az érdeklő, ami eredményt ad. Az alkalmazások segítik őket az összefüggések megértésében. Szeretik a megoldandó problémákat. A *teoretikusok* kedvelik mindazt, ami közelebb viszi őket az összefüggésekhez: a fogalmi szerkezeteket, strukturális és folyamatábrákat, vitacsoportokat. A *reflektálók* az új anyag részleteivel vagy gyakorlati

tevékenységgel szeretik kezdeni a tanulást. Kedvelik az önértékelő feladatokat.

A *Kolb-féle* tanulási stílustár szerinti *konkrét-tapasztalati* típus kedveli az olvasmányokat, példákat, a megfigyelést, szimulációt, gyakorlatot, projektet. A *cselekvő* (aktív kísérletező) típus a részvételen alapuló tanulási formákat kedveli, az elmélet gyakorlati alkalmazását. Az *elméleti* (elvont fogalomalkotó) típus számára ideális az előadás, tanulmányírás, analógiák, összefüggések keresése, modellek megfigyelése, elemzése. A *reflektáló megfigyelő* típus interakciók, sajtódiskurzusok, beszélgetések, elgondolkodtató kérdések, viták alapján tanul a leghatékonyabban, amelyek a kurzusok online kommunikációs felületein facilitálhatóak.

Bloom szerint a tanulás eredményessége érdekében össze kell egyeztetni a tanítási és tanulási stílusokat (Bloom 1976). Ennek inkább többféle alternatíva felkínálásával célszerű érvényt szerezni, semmint úgy, hogy a tanuló tanulását csakis tanulási stílusának megfelelő módon szervezzük meg, mivel így benne ragadhat ebben a stílusban, miközben szükség lenne a tanulási stratégiák általános fejlesztésre, új (az újfajta tanulási környezetnek, a tudástársadalom elvárásainak, adott témakör, tananyag eredményes feldolgozásának megfelelő) tanulási stílusok kialakítására is.

A tanulási stílusok, a saját preferált stílus megismerése hozzásegítheti a tanulókat, hogy hiányosságait fejlesszék, illetve a csoporttevékenységekben tudatosabban vegyenek részt, tudván, mely készségeik azok, amelyek leginkább hozzájárulhatnak a közös munkához.

Nehézségek, megoldandó problémák

Az egyik leginkább problematikus kérdés a differenciálás gyakorlati megvalósítása nagy létszámú és személyesen kevésbé ismert tanulók esetében.¹ Tapasztalataink szerint a változatos formában elérhető, változatos témájú és szintű tananyagok, a nem linearitásra törekvő, hanem elágazásos útmutatók, a tutori figyelem, a szükséges gyakoriságú, konkrét visszajelzések nagyban segítik a tananyag egyéni elsajátítását. Egy-egy képzési ciklus, kurzus után letisztulnak azok a visszatérő kérdések, amelyek a

1 Kovács Ilma is rámutat a távoktatás belső ellentmondására: nagyszámú diákság számára szerveződik, miközben a rugalmasság, az egyéni igények kielégítése érdekében differenciálnak kell lennie. Szerinte megoldást jelenthet, ha különböző tananyagváltozatokat teszünk elérhetővé (Kovács 1997), illetve kialakítjuk a differenciálás kereteit, módjait.

következőkben segítik a tutori munkát (közzétehető a „gyakran ismételt kérdések” fórumában, felhasználhatók a beküldött megoldások egyéni és összegző értékelésekor is). A fórummoderálásban, csoportmunkák ösztönzésében, támogatásában a gyakorlat során lehet egyre nagyobb rutinra szert. Nincs egyetlen jól kitaposott út, inkább jó gyakorlatok, amelyeket érdemes megosztani egymással.

Nehézséget jelent a formális oktatási intézmény, a megkövetelt tudástartalmak adott időn belüli átadása, elsajátítása, illetve a nem formális tevékenységek, egyénre szabott tanulási utak és módok összeegyeztetése is. Ehhez feltétlenül szükséges az informális és differenciált tevékenységek rendszerbeli helyének, koordinálási és mérési lehetőségének, átgondolása, megteremtése, és úgynevezett pluralista tanulási környezet kialakítása, amely elősegíti az ismeretátadást, illetve az egyéni tudáskonstrukciót, a tudás kodifikációját és perszonalizációját (Bessenyei 2007).

Megvalósítás a gyakorlatban

Napjainkban folyamatosan bővülnek a tanulás és a tanítás gyakorlatában eredményesen alkalmazható oktatásinformatikai eszközök és módszerek (Ollé et al. 2013).

Jelen fejezet a differenciálás és együttműködés ILIAS e-learning keretrendszerben való támogatásának lehetőségeibe és tapasztalataiba enged bepillantást.

Az ILIAS keretrendszer bemutatása

Az ILIAS egy nyílt forráskódú, ingyenes, webalapú, gazdag és folyamatosan bővülő funkcionális, sokrétű szolgáltatást nyújtó tananyagfejlesztő és távoktatási keretrendszer, tanulás- és tartalommenedzsment rendszer – azaz Learning Management System (LMS) és Learning Content Management System (LCMS). 1997 óta a Kölni Egyetem fejleszti. Teljes körű megoldást kínál online tanulási környezet kialakítására, elektronikus taneszközök fejlesztésére és használatára az oktatásban, illetve a különféle képzési rendszerekben. Világszerte alkalmazzák különböző oktatási, állami, magán, önkormányzati intézmények, profitorientált és nonprofit szervezetek. A rendszer kedvező szolgáltatásokkal és technikai megoldásokkal biztosítja a tananyagkészítést és publikálást, a kommunikációt, a tanulói csoportok, tantárgyi kurzusok irányítását, a tanulási

folyamat támogatását, a tudástartalmak elsajátításának mérését és értékelését. Magyar nyelvű változatát kezdetben a Gábor Dénes Főiskola (GDF) ILIAS csoportja, majd 2011-től a Magyar ILIAS Közösség Egyesület (MIKE) nonprofit közhasznú szervezet gondozza, amely egyúttal sokféle tevékenységgel segíti a keretrendszer alkalmazását, az ILIAS-szal és az e-learninggel kapcsolatos technológiai, módszertani ismeretek bővítését és átadását (Szász 2019).

Tapasztalataink azt mutatják, hogy az e-learning keretrendszerben elérhető funkciók és szolgáltatások alkalmazásának hatékonysága nem egyszerűen a használatukhoz szükséges technikai kompetenciák kialakításával növelhető, hanem elsősorban azért, hogy megfelelő didaktikai koncepcióval készítjük elő és ennek megfelelő tevékenységekkel támogatjuk a tanulási-oktatási folyamatban való alkalmazásukat. A tanárok, tutorok és mentorok módszertani felkészítésére 2007-ben komplex képzési programot dolgoztunk ki (Budai – Szász 2008; Szász 2009). Rendszeresen tartunk továbbképzéseket szélesebb körben is a Magyar ILIAS Közösség Egyesülettel közös szervezésben, az ILIAS implementálása, alkalmazása, illetve az e-learning iránt érdeklődők számára. A tanfolyamok és workshopok az ILIAS használatának segítése mellett példákat mutat a differenciálás, a kompetenciafejlesztés és a motiválás lehetőségére és jó gyakorlataira.

Egyéni haladás

A GDF ILIAS keretrendszerében a tanulók a tantárgyi útmutatóban a tanulás ütemezésére javaslatot kapnak, de ettől érdeklődésük, tanulási stílusuk alapján eltérhetnek (és el is szoktak térni). Az útmutatás célja a tananyag főbb csomópontjainak, bejárési útvonalainak felvázolása, tudatosítása, amely különböző tanulási stílusok esetén is befolyásolhatja a tananyag feldolgozását, illetve új stílusokat, ismeretszerzési, tanulási technikákat alakíthat ki. Az önellenőrzés (kérdések és belinkelt megoldások, tananyagrészek, illetve online tesztek kiértékelése) visszajelzést ad az elért tudásról, a hiányosságokról, a tutor megadhat szöveges értékelést, valamint útmutatást is a továbbhaladásra vonatkozóan. De az már a hallgatóra van bízva, mit kezd ezzel. Minél inkább tudatosabb és önállóvá válik a tanulási folyamatban, annál inkább tudja hasznosítani ezeket az útmutatásokat, visszajelzéseket.

Gyakorlatok

Az ILIAS-ban elérhető Gyakorlat (vagy Feladat) objektum az egyénileg vagy csoportosan elvégzett feladatok beküldését teszi lehetővé. A beadás módja lehet egyéni vagy csoportos (csapat-) fájlfeltöltés, szöveg, blog (pl. mérési vagy egyéb jegyzőkönyv, napló), (csapat által szerkesztett) csapatwiki, továbbá e-portfólió csatolása.

Differenciálni lehet különböző témájú és nehézségi szintű feladatok adásával is, amelyek közül a tanulók érdeklődési körük és vélt vagy aktuális tudásuk szerint választhatnak. Az aktuális tudást teszttel, más tárgyban elért eredménnyel lehet mérni, amely alapján a tanuló maga dönthet a nehézségi szintről, vagy útmutatást, javaslatot kaphat erre vonatkozóan.

Az ILIAS-ban a beküldött feladatmegoldások révén a tanulók tutori visszajelzést kapnak a munkájukról: a tutori felület a szummatív (összegző, számszerű) értékelés mellett formatív (fejlesztő) értékelésre is lehetőséget ad: az elfogadás vagy elutasítás jelzésére, pont vagy jegy adására, szöveges értékelés rögzítésére, visszajelzés-fájl és e-mail küldésére, valamint mintamegoldás közzétételére. Minden megoldáshoz részletesebb visszajelzés fűzhető szöveges értékelés, csatolt fájl vagy e-mail formájában, amelyben, az oktató, tutor motiválhatja, segítheti a tanulót a feladat megoldásában, a hibák javításában, a továbblépésben. Amennyiben engedélyezett, a feltöltők is értékelhetik egymás munkáját.

Csoportmunka

Csoportmunka keretében többnyire lehetőség van arra, hogy a tanulók érdeklődésüknek, képességeiknek megfelelő tevékenységet találjanak, és részfeladatok felelős megvalósításával járuljanak hozzá a közös munka egészéhez. Másrészt olyan feladatot is kaphatnak, amelyben gyengébbek, de csoport-, illetve tanári támogatással fejleszthetik ez irányú kompetenciáikat is.

Kagan az együttműködő tanulást négy alapelvei teljesüléséhez köti (Kagan 2007):

- 1) a tanulás során *párhuzamos interakciók* zajlanak a tanulók aktív részvételével;
- 2) a csoporttagoknak *egyéni felelősségük* van abban, hogy saját feladatukat elvégezzék, és így hozzájáruljanak a közös munkához;
- 3) az egyének, kisebb csoportok *építő egymásrataltsága* tapasztalható: tevékenységük, fejlődésük kölcsönösen összefügg a másikéval, és előmozdítja a munkát;

- 4) *egyenlő arányú részvétel* valósul meg: a csoporttagok a közös munkában közel azonos részben, a lehetőségekhez (pl. képességeikhez) mérten kiveszik a részüket.

Ha adott csoport működésében valamelyik hiányzik vagy csorbát szenved, a tanár segítheti a csoportot ezek kialakításában.

Projektmunka

A projektmunka komplex téma feldolgozását jelenti, amely során a téma meghatározása, a munka menetének megtervezése és megszervezése, a témával való foglalkozás, az adatgyűjtés, a munka eredményeinek létrehozása, bemutatása és megvitatása, valamint a projekt (belső) értékelése a tanulók valódi, önálló (egyéni vagy csoportos) tevékenységén alapul (M. Nádasi 2003; Szira 2002). A tanár szerepe a projekt különböző szakaszaiban változatos. Az előkészítés során érdemes a projekt munkát úgy megterveznie, hogy abban a tanulók produktív módon, minél nagyobb önállósággal tudjanak dolgozni. A megvalósítás során a tanár a munkafolyamatot támogatja, akadékosztén segítséget ad, ügyel arra, hogy hatékony legyen a munka, mindenki megtalálja benne a helyét és szerepét, visszajelzést ad, új szempontokkal gazdagítja a vitát. Az eredmények bemutatásakor és a projekt lezárásakor a tanulókkal együtt értékeli a munkát, csoportszinten és személyre szabottan egyaránt.

A projekt komplex módon fejleszti a tanulók kompetenciáit, önálló gondolkodásra, életszerű kooperációra, problémamegoldásra sarkallja őket. A tanítási céloktól és a tanulók jellemzőitől függően érdemes választani az ismeretközlő, alkalmazó vagy nyitott (csak a célt rögzítő, a megoldás folyamatának kidolgozását és megvalósítását nyitottan hagyó) projekt típus között (Emőkey – Rakaczkiné 2005). Az *ismeretközlő* típus segíti az információgyűjtés és -rendezés technikáinak kialakítását, az *alkalmazó* projekt típus a megszerzett ismeretek gyakorlatban való alkalmazását, a *nyitott* projekt típus pedig a változatos szituációkban való kreatív problémamegoldással a teljesítményképes tudás kiforrását. Minél inkább bevonódnak a tanulók a projekt folyamatába, annál inkább el tudják sajátítani a munkavégzés egyes fázisainak önálló megtervezését, előkészítését, szervezését, végrehajtását és értékelését, a kritikus gondolkodás, a problémákhoz való konstruktív hozzáállás, az önirányítás képességét és stratégiáit.

Kollaboratív tanulási formák esetén nagy a jelentősége annak, hogy a tanár felmérje, a tanulók érdeklődését

felkelti-e a feladat, találnak-e képességeiknek megfelelő tevékenységet, képesek-e a folyamat egyes fázisainak megtervezésére és megvalósítására, milyen támogatásra van szükségük, hogy lehet a munka kereteit úgy kialakítani, hogy adott idő alatt végrehajtható legyen a feladat, és módot adjon mind az egyéni, mind a közös munka produktumának bemutatására és értékelésére.

Wiki – a web2.0-ás enciklopédia

A wiki kooperatív és kreatív információszerkesztési, -megosztási és egyben sokoldalú tanulási tevékenységet jelent. Kiválóan alkalmas csoport- és projekt munkák megvalósítására. Az ILIAS wikinek egy hagyományos wikihez képest módszertani többlete van: hasznos funkciók segítik a tanulói tevékenység követését és értékelését. A tanulók rendszerezett formában tehetik közzé adott témában gyűjtött és feldolgozott információikat, saját kapcsolódó (akár pl. munkahelyi, gyakorlati) tapasztalataikat. Feladatuk lehet a munka ütemezése, a wikilapok struktúrájának kialakítása, a csoporttársak lapjainak kiegészítése, lektorálása, véleményezése is. A tutor és a tanulók privát jegyzeteket, nyilvános megjegyzéseket fűzhetnek a wikilapokhoz, és anonim módon pontozhatják egymás munkáját. Megfelelően szervezett és ösztönzött tevékenység esetén a tutor háttérbe húzódhat: a tanulók beletanulnak a segítő megjegyzések és kritikák megfogalmazásába, fejlődik vitakészségük.

Kurzusmenedzsment

A GDF ILIAS-ban tantárgyi mappák tárolják a tananyagokat, segédleteket, a tantárgyi fórumot, önellenőrző tesztet, gyakorlatot stb. Rendszeradminisztrátori hatáskörbe tartozik a mappához kötődő jogosultságok kiadása. A tantárgyi mappához kapcsolódóan, de attól függetlenül is felvehető kurzusobjektum, ahol az adminisztrátori jogokat a tutor, de akár a tanulók is gyakorolhatják. Az *ILIAS kurzus* kapcsolódó szolgáltatásaival egy mini ILIAS: bármely csoporthoz, kurzushoz hozzáadható mappa, csoport, csevegés, fórum, fájl, webforrás- és médiagyűjtemény, kurzusesemény, online tananyag, fogalomtár, wiki, gyakorlat, teszt, kérdőív, élő szavazás, valamint BigBlueButton bővítménnyel videokonferencia is. Ezekkel az adottságokkal kiváló lehetőséget nyújt a csoport- és projekt munka támogatására.

A kurzusobjektumon belül kialakíthatók (pl. érdeklődési kör, előismeretek alapján) csoportok, s

azokon belül alternatív tananyagok, tesztek, tutor és hallgatók által moderált fórumok stb. A közös kommunikációs, illetve munkafelületen (mint pl. fórum, csevegés, wiki, eredmények mappája) a tanulók bemutatják tevékenységüket, így nemcsak az oktató, hanem a kurzus minden résztvevője ismerheti a másik munkáját.

A kurzus menedzsmentjét általában a tutor végzi, de hallgatók is kaphatnak jogosultságot hozzá. A kurzusban folyó munka feladattól, képességektől függően lehet erősebben vagy gyengébben irányított, inkább koordinált vagy lényegében önálló. Az irányítás megmutatkozhat javasolt tanulási ütemtervben, illetve a tananyagban való továbbhaladás előfeltételhez kötésében (pl. egy kurzuseseményhez való csatlakozás feltétele lehet egy feladat teljesítése, az önellenőrző teszten egy bizonyos pontszám elérése). A teszt (gépi) kiértékelésében az elért eredmény alapján javaslatot kaphat a tanuló a továbbhaladásra vonatkozóan (pl. mit ismételjen át, melyik csoporthoz érdemes csatlakoznia). A csoportok egy projekt megtervezését és kivitelezését végezhetik önállóan, tutori figyelem mellett, létrehozhatnak saját kommunikációs felületeket, megoszthatnak forrásokat, írhatnak jegyzetet, nyilvános megjegyzést, továbbá flexibilis címkézéssel segíthetik a keresést, rendezést.

Csoport- vagy projektmunkára épülő kurzusokban a források felhasználása, az információk összefüggésbe helyezése, az elektronikus eszközökkel támogatott információ- illetve tudáscsere nem formális hálózatba szerveződik az online térben. Interdependens, kölcsönös relációk, tanulási és kommunikációs kapcsolatok/utak formálódnak. A hálózatosodás vagy konnektivizmus (Bessenyei 2007) révén az oktatási környezet „szerves tanulási környezet” (Nyíri 2001) válhat.

Az ILIAS-ban az alapértelmezett, hagyományos kurzustípus mellett kollaboratív kurzus is létrehozható. Didaktikai sablonok alkalmazásával az oktatást, tanulást támogató, színesítő tulajdonságokkal lehet kiegészíteni a felvehető objektumfajtaikat, kurzus- és csoportmappákat.

Az ILIAS fejlesztése során a kezdetektől kiemelt szempont volt a tanulói együttműködés előmozdítása. A kooperatív és alkotó tevékenységekhez szükséges, hogy a résztvevők aktív szereplők legyenek a rendszerben, létrehozassanak és szerkeszthessenek különböző tartalmakat, vagyis írási és szerkesztési jogosultságokat kapjanak. A kurzusokhoz is készült egy didaktikai sablon, amely „kollaboratív kurzustag” szerepet rendel a kurzushoz a megfelelő jogokkal, amely szerepkörrel a kurzustagok felvehetnek és szerkeszthetnek mappát, fájlt, fórumot, weblinket, wikit stb.

Kompetenciamérés és 360°-os értékelés

Az ILIAS keretrendszer komplex módon támogatja a kompetenciamérést, a kompetenciamenedzsmentet, az erre épülő kompetenciaprofilozást és differenciált tanulási utak kialakítását.

Az ILIAS egyik kedvelt funkciója a teljes körű, 360°-os felmérés és értékelés, amely lehetőséget ad különböző kompetenciák (ismeretek, készségek, képességek) felmérésére, más személyekkel (tanulócsoporttal, kollégákkal) vagy az önértékeléssel történő összevetésre. Hasznos eszközként szolgálhat a személyes fejlődés és a személyzetfejlesztés számára is.

A 360°-os értékelés a kérdőív típusai közül választható ki.

A teljes körű felmérés és a 360°-os értékelés eredményeként a különböző kompetenciaterületeken célként kitűzött és a különböző mérések alapján elért kompetenciaszintek vizuálisan megjeleníthetők és egymással összevethetők az ILIAS által kirajzolt sugárdiagram („pókháló”-diagram) segítségével.

A 360°-os értékelés visszajelzései hatékonyan támogatják a személyes, illetve a csoportos fejlődést és fejlesztést, a kompetenciamenedzsment funkcióval együtt segítik a kompetenciaprofilozást, képet adnak a meglévő és az elvárt kompetenciaszintek közötti eltérésről, az erősségekről, hiányosságokról – úgy a tanulók, mint az oktatók vagy a szervezeti egységek vezetői számára. Ezáltal kijelölik a további szakmai fejlődés szükséges irányait, amelynek elérését szöveges útmutatóval, ajánlott ILIAS tartalmak, az adott kompetenciákhoz és szintekhez rendelt tananyagrészek belinkelésével is lehet támogatni. A 360°-os felmérés lehetőséget ad arra is, hogy a tanulók visszajelzést kérjenek egymástól vagy akár a rendszerben nem regisztrált személyektől is. Az értékelések dátum szerint is listázhatók. A tanulás így egy jól dokumentált fejlődési folyamattá válik, amelyről a rendszer több lépcsőben is visszacsatolást tud adni a tanulóknak.

A kompetenciamenedzsment funkció kiterjesztésének részeként ún. kompetenciaprofilok létrehozására van lehetőség (például képzések kimeneti követelményeinek megfelelően vagy vállalatnál meghirdetett pozíciókhoz kapcsolódóan). A kompetenciaprofilozás egy adott szakmai ismeret, modul, tantárgy stb. során elérendő kompetenciaelemek és szintek meghatározását jelenti, amelyeket sokoldalúan lehet felhasználni az egyéni fejlesztés, értékelés során. A tanuló visszajelzést kaphat elért eredményeiről, és útmutatást arra vonatkozóan, mit érdemes még fejlesztenie. Felhasználható arra is, hogy bizonyos szint elsajátítását feltételnek szabjuk meg egy újabb tanulási modulhoz való

hozzáférés, vagy egy magasabb szintű, az előzőkre épülő kurzushoz való csatlakozás esetén (előfeltételnek megadható például valamely kurzus elvégzése, egy tananyag vagy tananyagrészt elsajátítása, teszteredmény, illetve megfelelő szintű nyelvi vagy programozási készség) (Szász 2019).

Összegzés

E-learning környezetben a differenciálás megvalósításához a tanítás és tanulás modelljeinek újragondolására, a tanulási környezet komplex átalakítására, újszerű módszerek és eszközök alkalmazására van szükség. Az e-learning keretrendszerek szolgáltatásai megfelelő módszertani előkészítéssel – változatos módon támogathatják a differenciált tanítási-tanulási folyamatokat, valamint az együttműködésen alapuló tanulási formákat, alkotó és problémamegoldó tevékenységeket.

Felhasználás irodalom

- Barkóczy Ilona – Putnok Jenő 1984 *Tanulás és motiváció*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bessenyei István 2007 Tanítás és tanulás az információs társadalomban. Az e-learning 2.0 és a konnektivizmus. In Pintér Róbert szerk. *Információs társadalom*. Gondolat Kiadó – Új Mandátum Kiadó, Budapest, 201-211.
- Béres Ilona – Magyar Tímea – Turcsányi-Szabó Márta 2008 E-tanulás hatékonyságának feltételei a felsőoktatásban. In *Informatika a felsőoktatásban 2008*. Debreceni Egyetem, Debrecen. <http://www.agr.unideb.hu/if2008/kiadvany/papers/C21.pdf>
- Bloom, Benjamin S. 1976 *Human Characteristics and School learning*. McGraw-Hill Book Co., New York.
- Budai Attila – Szász Antónia 2008 E-kompetencia: új technológiák és pedagógiai feladatok az internetes távoktatásban. A tutorálás, mentorálás módszertana és gyakorlata a Gábor Dénes Főiskolán. In *Informatika a Felsőoktatásban 2008*. Debreceni Egyetem, Debrecen. <http://www.agr.unideb.hu/if2008/kiadvany/papers/C55.pdf>
- Commonwealth of Learning 2000 *An Introduction to Open and Distance Learning*. <http://hdl.handle.net/11599/138>
- Emőkey András – Rakaczkíné Tóth Katalin 2005 *A gyakorlati oktatás*. Módszertani kézikönyv. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Kagan, Spencer 2007 *Kooperatív tanulás*. Önkönet Kft., Budapest.
- Kovács Ilma 1997 *Új út az oktatásban? A távoktatás*. Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest.
- M. Nádasi Mária 2003 *Projektoktatás*. Oktatás-módszertani kiskönyvtár. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Nahalka István 2002 *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nahalka István 2004 Az oktatás tartalma. In Falus Iván szerk. *Didaktika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 191-217.
- Nyíri Kristóf 2001 Virtuális pedagógia – a 21. század tanulási környezete, *Új Pedagógiai Szemle*, (51) 7–8:30-39.
- Ollé János 2015 Interaktivitás és tevékenység-központúság az oktatásinformatikában. In Lévai Dóra – Papp-Danka Adrienn szerk. *Interaktív oktatásinformatika*. ELTE Eötvös Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 9-16.
- Ollé János – Papp-Danka Adrienn – Lévai Dóra – Tóth-Mózer Szilvia – Virányi Anita 2013 *Oktatásinformatikai módszerek. Tanítás és tanulás az információs társadalomban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szász Antónia 2009 Innovatív LCMS szolgáltatások és újszerű pedagógiai stratégiák. In Ollé János szerk. *I. Oktatás-informatikai Konferencia*, Eötvös Kiadó, Budapest, 233-238.
- Szász Antónia 2019 E-learning innovációk és tanulástámogatás az ILIAS-ban. In Berke József et al. szerk. *25th Multimedia in Education Conference Proceedings – A XXV. „Multimédia az Oktatásban” nemzetközi konferencia kiadványa*. Neumann János Számítógép-tudományi Társaság Multimédia az Oktatásban Szakosztály – Ericsson Magyarország R&D, Budapest, 69-78. DOI: 10.26801/MMO.2019.1.025.
- Szira Judit 2002 A projekt módszerről. *Új Pedagógiai Szemle*, (52) 9:138-154.

„ANYA, NEM AKAROK A ZSINAGÓGÁBA MENNI!”
A magyarországi zsidó humor antropológiai jelentéseiről

[DOI 10.35402/kek.2020.5.13](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.13)

Absztrakt

Tanulmányomban a magyarországi zsidó humor antropológiai jelentéseit próbálom meg elemezni kulturális antropológiai kutatásaim tükrében. Tanulmányom első példái a vallási tradícióban megjelenő öniróniát mutatják be. Következő példáim a többségi társadalommal való interakciók során kialakult adaptációs stratégiák folyamatos értelmezését mutatják be a zsidó humor perspektívájából. Ezután a kulturális emlékezethez kapcsolódó humor szűrőjén keresztül elemzem a magyar zsidó humor történelmi traumákhoz kapcsolódó jelentéseit. A magyarországi zsidó humor magában foglalja a kisebbségi-többségi találkozások teljes spektrumát is, ezért tanulmányom ezt a kérdést is érinti. A többes kötődések megjelenítése a humorban megfogalmazza és elhelyezi a magyar-zsidóságot a magyar nem-zsidó többség és a nem magyar zsidó többség komplex hálózatában egyaránt. A humor ebben a bonyolult történelmi-szociológiai-kulturális mátrixban, az önironikus kontroll alkalmazásával járul hozzá a közösségi ethosz és identitás folyamatosságának rugalmas, adaptív és konzekvens fenntartásához. Tanulmányomat ezeknek az aspektusoknak elemzésével, valamint a magyarországi zsidó humor általánosabb antropológiai értelmezésére vonatkozó példákkal és gondolatokkal zárom.

Abstract

**„Mom, I don't want to go to the synagogue!”
On the anthropological meanings of Jewish humor in Hungary**

In my study, I try to analyze the anthropological meanings of Jewish humor in Hungary from the perspective of my cultural anthropological research. The first examples of my study illustrate the self-irony that emerges in the religious tradition. My following examples show the continuous interpretation of adaptation strategies developed during interactions with the majority of the Hungarian society with the case studies of my research. Then, through the filter of humor related

to cultural memory, I analyze the meanings of Hungarian Jewish humor related to historical traumas. Jewish humor in Hungary includes the full spectrum of minority-majority encounters, thus my study is connected to this issue as well. The display of plural ties in humor articulates and places Hungarian Jewry in the complex network of both the Hungarian non-Jewish majority and the non-Hungarian Jewish majority. Humor in this complex historical-sociological-cultural matrix, using self-ironic control, contributes to the flexible, adaptive and consistent maintenance of the continuity of community ethos and identity. I conclude my study with an analysis of these aspects and with examples and thoughts on a more general anthropological interpretation of Jewish humor in Hungary.

Immár húsz éve kezdem el kulturális antropológusként foglalkozni a magyarországi zsidó kultúrával és humorral. Az MTA Szociológiai Intézetében fiatal kutatóként Tibori Tímea volt első mentorom. Az Ő segítségével, bátorítása, barátsága, iránymutatása nélkül a mai napig elveszett lennék a sajátos hazai tudományos életben. Hányszor panaszkodtam neki úgy, mint a címben megidézett, és a későbbiekben olvasható, viccben Kohn az édesanyjának! Tímea pedig mindig olyan megértő bölcsességgel válaszolt hasonló panaszaimra, amelyet Kohn kap a viccben. Mindezek tükrében talán azzal köszönhetem Tímeát a legmegfelelőbb módon, ha megpróbálom összegezni azokat a meglátásokat, amelyek eddigi kutatási tapasztalataimhoz kapcsolódnak.

Kutatásaimat a budapesti, Bethlen téri zsinagóga közösségében végeztem. Az ott gyűjtött viccek és a vicceseléshez kapcsolódó kulturális gyakorlat megfigyelései és elemzései később kiegészültek más budapesti zsinagógák életébe való bepillantásokkal is. Kutatási eredményeimet olyan kulturális antropológiai olvasatnak tekintem, amely segíthet miniket a magyarországi zsidó humor, valamint (ennek perspektívájából) a jelenkori magyarországi zsidó kultúra komplex valóságának megértésében.

Raj Tamás a *100+1 jiddis szó* című könyvében rámutat a zsidó humor egyik olyan sajátosságára, amelyet egy, a zsidó humor kutatására vállalkozó társadalomkutatónak különösen érdemes megszívlelnie. A zsidó vicc eszerint az „amit egy nem zsidó sohasem fog megérteni, egy zsidó pedig meg sem hallgat, mert már régen ismeri, és sokkal jobban tudja elmesélni” (Raj 2006:51).

Raj Tamás nem meglepő módon ezt a meglátást is egy viccből idézte könyvében. A vicc rámutat a zsidó humor interpretációjának nehézségeire. Emellett azt is megmutatja, hogy a humor evidens és rutinszerű része a zsidó közösségi-kulturális tudásnak és identitásnak. Én mindezzel akkor szembesültem először (majd újra és újra), amikor a Bethlen téri zsinagógában, a reggeli imádkozás után elindultak azok a „viccmesélő” délelőttök, amelyeknek köszönhetően fordult érdeklődésem a magyarországi zsidó humor kutatásának irányába. A reggeli, dél-előtti felszabadult beszélgetések alkalmával egymást követték a zsidóság mindennapjaihoz kapcsolódó viccek elmesélései. Egyik vicc után következett a másik. „Nekem erről az a vicc jut eszembe, hogy...” – fűzték egymásba a vicceket a közösség tagjai. A viccek elmesélését pedig többször zárta a következő két idézett vicc egyike, összefoglalva és kifejezve a „viccmesélő” délelőtt jelentését, a közös kulturális-kommunikációs rendszer működésének és az összetartozás érzetének derűjét, és ezzel együtt ironikus reflexióját, amely ironikus önreflexió tovább mélyítette a közös kulturális identitást:

„A zsinagógában már mindenki ismeri az összes viccet. Ezért úgy döntenek, hogy megszámozzák a vicceket és akkor nem kell fárasztaniuk magukat a viccek elmesélésével. Bemondják csak a számot és már röhögnek is rajta.

Egyszer odamegy a Grün a Kohnhoz és azt mondja neki nagy vigyorral a száján:

– Huszonhét!

Semmi. Kohn tovább ül, és nem reagál egyáltalán.

– Huszonhét! – ismétli meg a Grün, de semmi... Kohn csak ül tovább mogorva arccal.

Grün abszolút nem érti az egészet és mérgesen megkérdezi a Kohn-t:

– Mi a gond? Hát ez egy nagyon jó vicc! Hogy lehet, hogy nem ismered?

Mire Kohn:

– Ismerem, ismerem... de, hogy lehet egy viccet ilyen rosszul elmesélni?!”

„A kezdő pszichiáter ül az irodában és hallja, hogy a folyosón a bentlakók egy-egy számot mondanak egymásnak, mire éktelen nevetés harsan föl. Kérdezi az ápolót, hogy mi történik ilyenkor. Azt mondja az ápoló:

– Annyira ismerik már egymás vicceit, hogy megszámozták a vicceket. Ilyenkor csak bemondják a számot és nevetnek rajta.

Megint hallja:

– Harminchét!

Nagy nevetés.

– Ötvenöt!

Megint nagy nevetés.

Kimegy erre a pszichiáter és elkiáltja magát:

– Száztizenhét!

Csönd. Mindenki hallgat.

Visszamegy letörten az irodába és kérdezi az ápolót, hogy most meg mi történt.

Mire az ápoló:

– Ja, elfelejtettem mondani, hogy száz fölött már csak faviccek vannak”.

A két vicc (Raj Tamás idézett vicccével együtt) arra is utal, hogy a zsidó kultúra viccekkel „telítődött” kultúra, azaz a humor a verbális kijelentéseken, megfogalmazáson túl, „önmagában”, utalásszerűen is kiválthat nevetést (vö. Douglas 2003:124). Ebben az értelemben a viccek, a szellemes megjegyzések és a tréfálkozások a közös kulturális kommunikáció „összekacsintásait” jelentik. Az említett „viccmesélő” délelőttön is a legtöbben már előre mosolyogtak az egyes viccek első szavának vagy mondatának meghallásakor, de annak ellenére, hogy jól ismerték már ezeket a vicceket, végighallgatták és jót nevettek rajtuk. A viccmesélés és tréfálkozás alkalmával tehát a humor képes létrehozni a saját kultúra biztonságos, ismételt megtapasztalható környezetét.

Azt is láthattuk ugyanakkor az idézett viccokban, hogy mindez az önirónia nyelvén, az ironia alkalmazásával került megfogalmazásra. Ennek tükrében azt is láthatjuk, hogy a zsidó humor rutinszerű ismerete együtt jár a humor ismerőinek kisebbségi mikro-közösséghez való tartozásával is. Mindez arra az önreflexióra, élesen őszinte öniróniára is utal, amely nem negligálja a csoportidentitás összetartozástudatának megerősítését és az ebből fakadó pozitív érzetet (hiszen az ilyen viccek közös értése teremti meg azt), hanem kiegészíti a közös csoporthoz tartozás derűs-pozitív érzését az öniróniával, azaz azzal az alapvető humor-komponenssel, amely folyamatosan nyilvánult meg kutatásaim

során a zsidó humor minden általam megfigyelt és kutatót aspektusában.

Kutatásaim során először arra lettem figyelmes, hogy még a vallási tradícióban is jelen van az önirónia. Azt láttam, hogy az önirónia alkalmazása egyszerre teszi lehetővé a vallási életben a szakrális tradíció ethosának sérthetlenségét a világnézeti és életmódbeli különbségek és az emberi tökéletlenségek ellenére, illetve azokkal együtt. Az erre vonatkozó viccekben, nem a Tóra által előírt szakrális minták voltak a humor tárgyai, hanem az azokat maximálisan követni képtelen ember, az „ilyenek vagyunk mi” – ahogy beszélgetőtársaim többször megfogalmazták – antropológiai tapasztalata.

Erre utal többek között a két alábbi vicc is:

„Kohn bácsi bemegy a hentesüzletbe. Nézi, nézi a disznósajtot, a kolbászokat, a sonkákat. Egyszer csak odalép a henteshez, rámutat a legnagyobb sonkára és ezt kérdezi:

- Mennyibe kerül ez a hal?
- Mire a hentes:
- De Kohn bácsi, ez egy sonka!
- Mire Kohn:
- Nu és kérdeztem én a halnak a nevét?!”

„Jom kippurkor késik a Kohn a templomból és gyorsan odaszalad a rabbihoz.

- Képzeld el, a Ford részvények ötvenkét százalékon vannak!
- Te, Kohn – mondja a rabbi –, tudod, hogy most három hibát is elkövettél? Egy: késtél a templomból. Kettő: jom kippurkor ilyen hétköznapi ügyekkel nem szabad foglalkozni. Három: a Ford-részvények már 55 százalékon vannak”.

A második idézett viccből láthatjuk, hogy a valási előírásokhoz kapcsolódó önironikus humor a rabbikat sem kíméli. Ennek az egyik legplastikusabb példája a címben is idézett poénhoz kapcsolódó vicc:

„Kohn szombat reggel nagyon-nagyon nyűgös. Így panaszkodik az édesanyjának:

- Anya, nem akarok a zsinagógába menni!
- Anya, nem akarok a zsinagógába menni!!!
- Engem ott mindenki utál! A samesz, a hitközség vezetője, a kántor, mindenki! Csak két dolgot mondj, miért kéne nekem a zsinagógába menni?!
- Mire az anya:
- Hát fiam, először is már negyvenöt éves vagy, nem kéne azon nyivákolnod, hogy ki kedvel és

ki nem a zsinagógában... másodszor meg... hát te vagy a rabbi!”

Az önirónia említett esszenciájára mi sem utal jobban, minthogy az imént idézett viccet egy rabbitól hallottam néhány hónappal ezelőtt...

Az önsztereotípiák megjelenése a humorban ugyanakkor nem csupán a vallásgyakorlathoz kapcsolódik. A többségi társadalmakkal való interakciók során kialakult adaptációs stratégiák és ezek értékelése, folyamatos értelmezése az önirónia segítségével a zsidó kultúra folyamatosságát és a többségi közösségekkel való együttélés lehetőségét egyaránt biztosítja. Ennek egyik legizgalmasabb példája számomra kutatásaimban a saját kultúra adaptációs képességeivel összekapcsolódó, ugyanakkor a saját kultúrát felértékelő identitáselemekre vonatkozó önirónia gyakorlása és ennek megjelenítése a humorban. A veszélyeztetett és traumatizált kisebbségi létből, az előítéletek abszurditásának megtapasztalásából fakadóan ugyanis a zsidó humorban olyan viccekkel is találkozhatunk, amelyek a kisebbségi-zsidó identitást „felértékelő” pozitív önsztereotípiákat jelenítenek meg. Az egyik ilyen pozitív önsztereotípiát a kisebbségi léthelyzetből fakadó minden szorult helyzethez, *córeshhez (gond, baj)* való talpraesett és (a közösség gyakori jelzője szerint) „ügyes” alkalmazkodás képessége:

„Összehívja Isten a pápát, a muszlimok legbölcsebb imámját meg a zsidók legtisztéletreméltóbb rabbiját és kijelenti nekik:

- Elegendem van az emberekből. Van tíz napotok és aztán újra özönvizet bocsátok a Földre és azzal vége, ennyi volt.

Hazamegy a pápa és azt mondja a híveknek:

- Tíz napunk van arra, hogy könyörögjünk Istennek, hátha megbocsát, és nem küld újra özönvizet a földre.

Hazamegy az imám is és mondja a muszlimoknak:

- Na, csináljunk egy utolsó ramadant, hátha bejutunk a mennyországba, ha már úgy is vége a világnak tíz nap múlva.

Hazamegy a rabbi is és mondja a zsidóknak:

- Nu, emberek tíz napunk van arra, hogy kitáljuk, hogy lehet a víz alatt élni”.

Láthatjuk, hogy a viccben „kinagyítva” jelenik meg a zsidóság alkalmazkodó készségének pozitív önsztereotípiája. Ennek „állandóságára” utalnak beszélgetőtársaim szavai, amelyekkel ezt a viccet interpretálták:

„Ez hat ezer éve így megy, ez már hat ezer éves vicc”.

„Mindig ez volt, mindig meg kellett tanulnunk a víz alatt élni. Ez tipikus”.

A viccben egy olyan, a zsidóságra jellemző „tipikus” képesség jelenik meg, amely „mindig” is jellemezte a zsidóságot, s amely így „hatezer éve”, azaz a zsidóság történelmének meghatározó velejárója volt.

Míndezen nem jelenti azt, hogy a humorban az fogalmazódna meg, hogy a zsidók a nem-zsidók „fölé” értékelnék kultúrájukat. A bemutatott jellemzők „felnagyítási” nem azt mutatták, hogy a zsidók „jobbak lennének” a nem-zsidóknál, nem beszélve az előzőekben idézett önkritikus viccekről. Úgy vélem, a zsidó humor lényege, hogy „befelé” szól. A zsidó humor középpontjában minden esetben az önreflexió áll.

Nem meglepő ennek tükrében, hogy az említett pozitív önsztereotípiák kapcsán a saját önkép „kinagyított”, „felnagyított” tulajdonságaihoz kapcsolódva jelen van mindezek önironikus megjelenítése is a zsidó humorban.

A kisebbségi sérülékenység és a kisebbségi lét „kiegyenlítése”, valamint az ezekhez kapcsolódó önkép „felnagyítása” esetenként „túlzott” reakciókat is kiválthatnak a magyarországi zsidóság egyes tagjaiból. A „tipikus” pozitív karakterjegyek „kinagyításai”, „felnagyításai” úgyszintén vezethetnek a saját képességek és identitás „túlkompenzálásához”. Legalábbis ez olvasható ki azokról a viccekből, amelyek az önironia tárgyává, az önreflexív humor témájává teszik mindezt:

A *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* című könyvem Bálint Házban tartott könyvbemutatóján a szervezők egy játékot találtak ki a közönség számára. A résztvevők vicceket írtak le egy-egy lapra, amelyet a Bethlen tér egyik tagjából, belőlem és az est vezetőjéből álló zsűri értékelt. A győztes vicc annak a viccnek egyik variációja volt, amelyet a Bethlen téren is nagyon kedvelnek:

„Itzik és Majse találkoznak hazafelé menet Buenos Aires egyik utcáján.

- Na, Majse, hogy vagy mostanában?
- Mo-mo-most vo-volt-voltam e-egy á-ál-lás i-in-terjú-ún a rá-rádió-nál.
- Na és hogy ment?
- Ne-nem ve-t-te-ek fel.
- Nem mondom és miért nem?
- Me-mert zs-zsi-dó va-vagyok”.

Nagyot nevettek ezen a viccen később a Bethlen téren, mikor elmeséltem nekik ezt a „győztes” viccet, mivel itt is kedvelik ennek egyik verzióját Kohnnal és Grünnel Budapesten. A vicc ezáltal arra is rámutatott, hogy egy olyan általánosabb, zsidósághoz kötődő tapasztalatot fogalmaz meg a Bethlen téren is használt humor, amely „általánosan”, „Budapesttől Buenos Airesig” jellemző a zsidóságra.

A múlt továbbélése a kulturális emlékezetben a humor szűrőjén keresztül szintén segít ebben az értékelésben és értelmezésben, miközben a történelem tragédiáiból fakadó traumákat is feloldja részlegesen. A traumákból fakadó feszültségek enyhítése a humorban sem lehet teljes azonban, ugyanakkor ez nem a humor jellemzőiből, hanem a traumák társadalmi-nyilvános kibeszélésének hiányából fakad, és a ma is tapasztalható előítéletek, antiszemita megnyilvánulások tovább éléséből következnek. Erre utal az egyik legelgondolkodtatóbb vicc, amit eddigi kutatásaim során gyűjtöttem:

„A háború után ’46-ban ül két koldus a Bazilika lépcsőjén. Az egyik táblájára ez van írva:

Báró Bersekovszky Alfréd, hadirokkant, a másikra: Kohn Móric, auschwitzzi túlélő.

Jönnek ki a katolikusok a templomból a mise után, és persze a grófnak adják a pénzüket, a Kohn nem kap semmit. Kijön utoljára a pap, és mondja:

– *Kohn bácsi nem akarom én magát megbántani, de nem kéne inkább a zsinagóga elé mennie?*

Elmegy a pap, és akkor Kohn odafordul a másikhoz:

– *Hallod Grün, ő akar minket az üzletre tanítani...”*

A vicc szellemesen próbálja oldani a holokauszt-traumát és azt a feszültséget, amely a kisebbség-többség viszonyrendszerében tapasztalható. Ha megnézzük figyelmesebben a viccet, azt látjuk, hogy a szöveg személyes névmásai és kifejezései kihangsúlyozzák a nem-zsidó többséggel való kapcsolat összetettségét és ellentmondásosságát. Ennek tükrében egyszerre láthatjuk a nem-zsidó magyarokhoz való közelség megjelenítését (a pap kedvessége és segítőkészsége bemutatásával) és a tőlük való távolságot is: a katolikusok egy évvel a holokauszt után „persze a grófnak adják a pénzüket”. Emellett pedig bár a pap valóban, őszintén próbál meg segíteni Kohnnak, nem érti az egész situációt és „minket” – Kohnt és Grünnt, a magyar-zsidókat, a magyar-zsidó túlélőket.

A vicc Budapesten játszódik, azaz a visszatérőket jeleníti meg, akik az életüket otthon, a hazájukban akarják folytatni. Itt próbálnak újra „ügyesen” adaptálódva élni. A vicc a zsidó humor pozitív önsztereotípiákat alkalmazó mintáját alkalmazza tehát erre a helyzetre is, megerősítve ezzel e túlélés és együttélés stratégiáinak folyamatosságát és ezek „állandó”, „végzetszerű” meglétét a kisebbségi zsidó léthelyzetben. A humor tehát magában foglalja a kisebbségi-többségi találkozások teljes spektrumát, amelyekre szintén az önironia mozgósításával reflektál.

A többes kötődések megjelenítése a humorban végül megfogalmazza és elhelyezi a magyar-zsidóságot a magyar nem-zsidó többség és a nem magyar zsidó többség komplex hálózatában egyaránt. A humor ebben a bonyolult történelmi-szociológiai-kulturális mátrixban, az önironikus kontroll alkalmazásával járul hozzá a közösségi ethosz és identitás folyamatosságának rugalmas, adaptív és (ezzel egy időben) konzekvens fenntartásához.

Mindennek kulturális hátterét a transznacionális zsidó kultúra pluralizmusa is biztosítja. A multikulturális zsidó világ, amelyben több – gyakran egymással éles vitát folytató – világnézet, identitás, vallási-szellemi vagy akár politikai irányzat van jelen egyszerre, a magyarországi zsidóság társadalmi-kulturális életét is sokszínűvé teszi (vö. Webber 1994; Szarvas 2005). Ebben a sokszínűségben a közösségi ethosz is szabadabban fejezhető ki és alakítható. A zsidó transznacionális kultúrában meglévő multivokáltság hozzájárul ahhoz is, hogy a zsidó humor a zsidó kultúra és identitás minden aspektusát érintheti. Nem marad ezáltal reflektálatlanul a magyarországi zsidóság Izraelhez való komplex viszonya sem, ahogy azt a következő vicc is mutatja:

„Kohn bácsi minden hónapban elmegy Izraelbe meglátogatni a fiát. A hónap végeztével viszont mindig visszajön Magyarországra. Ezt csinálja újra és újra, minden egyes hónapban. Végül már nem bírják a határőrök és az egyik szová is teszi:

- Döntse már el Kohn bácsi, hogy hol akar élni?! Egyáltalán hol érzi magát otthon?
- Hát tudja fiam – válaszolja Kohn – útközben...”

Ahogy az eddigi példákból is láthattuk a zsidó humor ironikusan értelmezi a zsidó kultúra és identitás minden aspektusát. Ezzel együtt azonban sosem lép túl egy bizonyos határon. „Belül” marad. Nem fordul bántóan saját közössége felé, ahogyan mások kritikája vagy Isten és a vallási tradíció

bírálata sem válik a zsidó humor részévé. Az önironia kontrollja tehát „befelé” is működik. Mielőtt az önreflexió bántóvá válna, visszafordul a saját kultúra derűje felé. Ezzel jár együtt a folyamatos adaptációk példája is. Az önreflexív humor úgy teszi lehetővé az alkalmazkodást, hogy az nem jár együtt az önfeladással. Az önreflexiók és a társadalmi interakciók szituációinak önelemző ironiája biztosítja a saját kultúra szabadságának megőrzését. Az adaptációs folyamatok és helyzetek (időnként abszurd) szituációin való nevetés pedig biztosítja a kisebbségi stratégiák folyamatos tesztelését. A közösségi határok, „közelségek” és „távolságok” elemző „kézben tartása” a humor hozzájárulásával biztosítja a *córesh* nevetéssel kísért elviselését, a *szimhe* (öröm, derű) megőrzését is.

A „véresen komoly” társadalmi-politikai-hatalmi kérdések, történések ironikus értelmezése – ahogy például ahogy a következő viccben látni fogjuk – lehetővé teszi a zsidó-kisebbségi léthelyzetből fakadó tragédiák és kiszolgáltatottság érzetek, feszültségek „elviselését” is:

„Kohnt kiképezik kémnek. Megtanítják neki, hogyan kell titokban üzeneteket átadni a többi kémnek úgy, hogy az ellenség meg se sejtse, hogy kémkednek ellenük. Kohn mindent megtanul, úgyhogy meg is kapja az első feladatot. Azt mondják neki:

- Kohn, most egy nagyon titkos feladat vár rád. El kell menned Berlinbe, meg kell találnod a Berliner strassét. Aztán bemész a 15-ös házba, megkeresed a Grünt, becsöngetsz hozzá, és amikor ajtót nyit azt mondd, hogy piros rózsza és akkor a Grün azt mondja erre sárgarígó és akkor átadod neki ezt a titkos levelet. Ne felejtse el a jelszót piros rózsza! És ne feledd a küldetésed szuper titkos!

Elmegy a Kohn nagy titokban Berlinbe. Megtalálja a Berliner strasse 15-öt, körülnéz, hogy senki nem követte-e, óvatosan bemegy a házba, megkeresi a Grün ajtaját, becsönget. Nyílik is az ajtó...

- Ki maga? kérdezi a házigazda.

Mire Kohn halkan:

- Piros rózsza.

Áll a férfi az ajtóban, gondolkodik, gondolkodik – majd a homlokához kap:

- Ja, maga a kém Grünt keresi! Az a harmadikon lakik”.

Raj Tamás fentebb említett könyvében így ír a zsidó humor antropológiai szerepéről: „A zsinagóghoz elválaszthatatlanul hozzátartozik a humor.

Nélküle talán meg sem lehetne érteni ezt a vallást, ezt a közösséget. A főképp elviselni volna nehéz, akárcsak az életet” (Raj 2006:33). A humor és az „élet elviselhetősége” tehát összekapcsoló fogalmak a zsidóságban.

Láttuk, hogy a zsidó humor elválaszthatatlan a judaizmus vallási gondolkodásmódjától, valamint a zsidóság történelmi és szociológiai kontextusaitól. Ugyanakkor a zsidó humor antropológiája az „ember” általánosabb jellemzőire, az „élet” minden területére is reflektál. Gyűjtésem során magam is találkoztam olyan viccekkel, amelyek az „emberi lét” univerzális kérdéseiről beszélnek.

Az egyik ilyen vicc a „lét abszurditásáról” szól:

„Kohn és Grün találkozik a parkban. Kohn egy hatalmas bengáli tigrist sétáltat.

Mikor meglátja ezt Grün, ijedten felkiált:

– Te, el kéne vinned ezt az óriási tigrist az állatkertbe!

Mire Kohn:

– Hja, az állatkertbe tegnap vittem, ma az Operába megyünk”.

A következő viccet egyik beszélgetőtársam úgy vezette fel számomra, amely arról szól – saját szavával – „hogyan kell élni az életet”:

„Kohn elmegy az orvoshoz és azt kéri, hogy vizsgálja meg, mert meg szeretné élni a száz évet.

Kérdezi a doktor: – Mit szokott enni?

– Alig csak egy kis száraz kenyeret.

– És az itallal, hogy áll?

– Néha egy-egy korty vizet iszom csak.

– Szórakozás, kalandok?

– Nagyon vigyázok, jóformán ki se mozdulok a lakásból!

– Na és a nők, a szerelem?

– Hová gondol?! Még rá se gondolok!

Mire az orvos:

– Mondja már meg, akkor minek akarja maga megélni a 100 évet?”

Az adaptációs készségek nem csupán a kisebbségi léthelyzetben való alkalmazásának előnyeiről szól a következő vicc:

„Grün meglátogatja a Kohnt Las Vegasban, aki ott milliomos lett. Találkoznak a hotel bárjában és Grün nem hisz a szemének. Kohn egy gyönyörű húsz éves szexbombával ül az asztalnál. Beszélgetnek, beszélgetnek, de Grün alig tud figyelni, le sem veszi a szemét a

gyönyörű nőről. A nő egyszer csak kimegy a mosdóba. Grün gyorsan megkérdezi a Kohntól:

– Te Kohn, hogy lehet, hogy a te fejjeddel, meg a te koroddal egy ilyen barátnőd van?!

– Mit képzelsz?! – mondja mérgesen Kohn – Ő nem a barátnőm, hanem a feleségem!

– Nem mondd?! – hülik el még jobban a Grün.

– És hogy lehet, hogy egy ilyen nő hozzád ment feleségül?

– Hát tudod – mondja mosolyogva a Kohn – húsz évet csaltam a korommal... .

– Azt mondtad neki, hogy csak ötven éves vagy?

– Nem... azt, hogy kilencven”.

A következő vicc még általánosabban szól a „szerelem természetéről”: az Édenkert felidézésével mutat rá a férfi-női kapcsolatok „esszenciájára”. A vicc egyik variációja egy amerikai zsidó kalendáriumban is megtalálható, amely minden napra egy zsidó viccel szolgál... A vicc ott (nem véletlenül) az év első napját vezeti be:

„Ádám és Éva egymás mellett ülnek az Édenkertben. Lány szellő simogatja őket a lemenő nap melegében. Összebújva élvezik a Paradicsom szépségét. Éva odabújik Ádámhoz, átkarolja és szerelmesen súgva kérdezi:

– Ádám, szeretsz te engem?

Mire Ádám:

– Persze, hogy szeretlek. Ki mást szeretnék?!”

Végül lássunk egy viccet az „élet elviselésének” lehetőségéről, amely – Raj Tamáshoz kapcsolódva – talán nehezebb lenne a zsidó humor nélkül:

„Kohn és Grün találkozik. Kérdi a Grün:

– Na, mi újság Kohn?

– Hát ne is kérdezd! Elmentem a doktorhoz. Ott hagytam egy csomó pénzt... Ajvé! De hát neki is élnie kell... Aztán elmentem a patikába. A gyógyszer is rengeteg pénzbe került. Adtam a patikusnak is egy csomó pénzt... Ajvé! De hát neki is élnie kell... Aztán hazamentem és kidobtam az összes gyógyszert... Ajvé! De hát nekem is élnem kell!”

A „*nekem is élnem kell*” igazságát a zsidó humor, ahogy a rabbi fogalmazott a Bethlen téren, „*emberként és zsidóként*” fogalmazza meg. Az általános-emberi lét kérdései és kihívásai a zsidó humorban a zsidó kultúra kontextusában megfogalmazott univerzális meglátások. Az „*emberként és zsidóként*”

megtapasztalt élet sokszor a zsidó léthelyzetekből fakadó abszurdításokkal és anomáliákkal jár. A zsidó humor ezekkel is szembenéz:

„Móricka nem akar Amerikába menni. Mondja is ezt az anyjának újra meg újra:

– Nem akarok Amerikába menni, nem akarok Amerikába menni, nem akarok Amerikába menni...

Mire az anyja megleléli és mérgesen rászól:

– Csend legyen Móricka! Ússz tovább!”

A vicc drámaian utal a kiszolgáltatottság, a kisebbségi lét történelem során ismétlődően megtapasztalt tragikus élethelyzeteire, amelyek elviselése, folytatása és felvállalása bizony nehezen lenne elképzelhető humor nélkül.

A „zsidó lét megváltoztathatatlanságáról” szól a következő vicc:

„Elmegy Kohn a pszichiáterhez:

– Doktor úr, két nagy problémám van!

– Mondja el Kohn bácsi!

– Hát az egyik az, hogy a feleségem zsidó.

– De hát miért? Hiszen maga is zsidó!

– Na, ez a másik...”

A zsidó humor aktivizálódik a szociológiai „anomáliák” feloldásaikor is. Néhány éve, *szukkot* (sátoros ünnep) egyik napján, a Bethlen téren a *szukkában* (ünnepi „sátor”, ideiglenes hajlék *szukkot* idején) megköszönték a közösség egyik fiatal tagjának, hogy sokat segített az ünnepi előkészületekben. A nyilvános köszönetet azért ezen alkalommal is humoros ugratás fűszerezte:

„Különösen köszönjük, mert azzal együtt is, hogy rosszul megy a Ferencvárosnak, örömmel segített a sátor elkészítésében”.

A dicséretet kapó fiatal férfi erre teátrálisan felémelte a kezét és így köszönte meg a dicséretet:

„Köszönöm, hogy a *szukkában* elhangzott a Fradi neve”.

A *minján* (a közös istentisztelethez kapcsolódó meghatározott imákhoz és tóraolvasáshoz szükséges, minimum tíz, 13. életévét betöltött férfiből álló csoport héber elnevezése) fiatal tagja ezzel arra utalt, hogy a rituális-szakraális térben került megemléstésre kedvenc futballcsapata. A tréfalkozást a közösség hangos nevetése kísérte. A nevetés derűje egyrészt abból fakadt, hogy szakraális ünnepen és térben

jelent meg egy „profán” téma a zsinagóga életében. A humor ilyenén megvalósulása feloldotta a rituális szabályok szigorúságát úgy, hogy nem ütközött a vallási tanítások, minták szentségével. Ez egyszerre fejezte ki az emberi valóság és a szent minták ismét megmutatózó különbségét, ugyanakkor mindez a szent idő és tér kontextusán belül történt, amely az összetartozás derűjét és a vallás megélésének szabadságát is elmélyítette.

Az említett „szociológiai anomália” pedig ebben a helyzetben a fiatal férfi „szurkolói identitását” jelentette. A Fradi szurkolójának lenni egy zsinagóga közösségben ugyanis nem megszokott dolog. Az FTC és szurkolói a társadalmi nyilvánosságban összekapcsolódnak a magyar nemzeti identitás nyílt felvállalásával (vö. Bali 1998; Hadas–Karády 1995). Egyes szurkolói csoportok ráadásul esetenként rasszista, antiszemita szlogeneket skandálnak a mérkőzések közben. A közösség szemében a *minján* tagjának szurkolói hovatartozása egyfajta „anomáliát” jelent. Ez oldódik fel a humorban és így válik a fiatalember fradista identitása gyakori viccelődés, ugratás tárgyává, majd ez nyilvánul meg az általa alkalmazott szellemes replikázások alkalmával is. Emiatt volt humoros az említett ugratás is az ünnepi sátorban és ez készítette a közösség tagjait arra, hogy viccesen felkínáljanak neki egy (hagyományosan fekete-fehér) imaköpenyt zöld-fehér színekkel...

Az élet ilyen apró mozzanataiban meglévő „anomáliákat”, lehetséges konfliktusforrásokat is megelőzi és „kezeli” a humor, így beszélve az emberi lét univerzális kérdéseitől, a focin át, a közösségi élet legkisebb részletéről is.

A történet további érdekessége, hogy a Fradinak szurkoló fiatalember a *minján* „betért” tagjai közé tartozik. A „betérés” egy befogadó rítusokból álló folyamat. A „betérő” hosszabb ideig tanulja a judaizmust és részt vesz a rituális életben. Ezt követik a körülmetélés, majd a rituális fürdőben és a Tórához való felhíváskor történő rítusok (Donin 1998:19, 248). A „betérők” ezután a zsidó közösség és a *minján* tagjaivá váltak. A Bethlen téren „betérők” is automatikusan a *khile* (a gyülekezet *jiddis* elnevezése) tagjaivá váltak. Számuk azért változó, mivel többen Izraelbe költöztek az elmúlt években, illetve más országokban tanulnak vagy dolgoznak. Ahogy a vallási tradíció is hangsúlyozza, a „betérőt” nagy megbecsülés övezi a zsidóságban (Jólesz 1996:55). A Bethlen téren is minden esetben a közösség megbecsült tagjává váltak a „betérők”. Többen, ahogyan az említett fiatalember is, meghatározó rituális feladatköröket látnak el a közösségben.

A „betérők” befogadásával a közösség olyan impulzusokkal, jelenségekkel is találkozhat, mint például a bemutatott „fradista” kötődés megjelenése a zsinagógában, amelyet a fiatalember „*családi örökségként*” fogalmazott meg. Ez az új „elem”, azonban nem jelentett problémát befogadásakor, hiszen a zsidó kultúra és zsinagógái ethoszhoz hozzátartozik a világnézetek és kötődések multivokalitása és komplexitása. A világnézetek, hozzáállások, amennyiben nem ütköznek a törvények parancsolataival és szellemiségével, szabadon képviselhetők ebben a közegben. Ezek a hozzáállások bővültek ki, lettek még sokszínűbbek tehát a fiatalember szurkolói kötődésével.

Továbbá, ez az új tapasztalat még inkább megerősítette a közösségi ethosz humorban is kifejeződő alapvető értékét, az általánosító előítéletekkel szemben megfogalmazott álláspontot. Az, hogy a fiatalember ösztönén, komolyan és következetesen a *halaha* (a *Tórán alapuló vallástörvény, a judaizmus normatív hagyománya*) szerint él, hogy felelősségteljesen látja el zsinagógái, rituális szerepkörét és ezzel együtt „fradista”, azt tudatosította a közösségben, hogy a fradi szurkolóival szemben sem lehet az általánosító sztereotípiákat, előítéleteket alkalmazni. A fiatal férfi története és példája tehát „visszafelé”, a többség irányában megfogalmazódhat sztereotípiák szempontjából erősítette meg és mozgósította a közösségi értékrendszert. A humor pedig ebben az esetben is elválaszthatatlan volt az előítéletekkel szembenálló közösségi álláspont gyakorlásától és a különböző „irányultságok” irányába való nyitottság szabadságának derűjétől.

Ehhez a példához is kapcsolódva (ahogyan vissza-visszatérően is kutatásaim során) tettem fel magamnak a kérdést: lehet-e egy antropológiai értelmezés során, egy partikuláris kérdésnek tűnő kulturális jelenség jelentéseinek keresése közben, egy mikroközösségben szerzett tapasztalatok alapján megfogalmazni „egyetemes” igazságokat, általános antropológiai tanulságokat. Olvasatomban a kulturális antropológia lényege, hogy nem elvontan gondolkodunk az „emberekről”, hanem az általuk megélt valóságukban igyekszünk találkozni velük, és velük együtt gondolkodva próbálunk meg gondolkodni róluk és arról, hogyan látják magukat, kultúrájukat és az emberi létezés univerzális kérdéseit.

A kulturális antropológia csakúgy, mint minden humán- és társadalomtudomány, az „ember” általános megismeréséhez kíván hozzájárulni és ezáltal elősegíteni a világ élhetőbbé, jobbá tételét,

bármennyire romantikusan hangozzék is mindez.

Ennek tükrében tettem fel magamnak a kérdést kutatásaim során: mit tanulhatunk mindnyájan, zsidók és nem zsidók a zsidó humorból? Az elmúlt évek során csakúgy, mint könyveim megírása alatt, végig úgy éreztem, hogy az általam gyűjtött viccek és tréfalkozások legfontosabb „üzenete” a szabadság minden helyzetben, szituációban való megőrzése és életben tartása. A zsidó humor egy olyan gyakorlati világnézet és attitűd, amely ellentéte a „totális” gondolkodásnak, társadalmi magatartásnak és politikának. A zsidó humor úgy demitizálja az embert (és az emberek alkotta vallási, etnikai, nemzeti csoportokat, beleértve a zsidóságot is), hogy közben nem sérti a kulturális és mitikus-szakrális értékeket, így mutatva rá az emberi tökéletlenségek ironikus és néha abszurdá váló realitására.

Természetesen ehhez értenünk kell a zsidó humor élő, belső kulturális jelentéstartalmait és kontextusait is, hiszen ezek nélkül nem érthetnénk meg az említett világnézet és attitűd realitását sem. Clifford Geertz egyik, vallásról írt tanulmányában arról beszél, hogy egy vallási közösséghez tartozó ember sem él állandó vallási „hevületben”, viszont folyamatosan „motiválva” van arra, hogy átéljen olyan „lelkiállapotokat”, amelyeket kultúrája és vallása tart fenn és foglal magában (Geertz 1994:70-74).

A zsinagógában sem jelenti azt a zsidó humor jelenléte, hogy a közösség tagjai állandóan hangozanak nevetni (bár igaz, hogy sokszor ez a helyzet), ehelyett azzal a motivációval és attitűddel találkozhatunk ott, amelynek köszönhetően bármikor szétárhathatjuk a karunkat ezt mondva az önirónia mosolyával ajkunkon: „*miért kéne nekem a zsinagógába menni?*”

Visszatekintve kutatásom éveire, a legfontosabb dolog, amit tanultam a viccek és a humoros szituációk gyűjtése idején, hogy egymás kultúráinak megismerése lehetővé teheti számunkra azt, hogy ne egymáson, hanem értően-értelmezően együtt nevehessünk egymás viccein.

Felhasznált szakirodalom

- Bali János 1998 „Hungarofradizmus”. Egy sportegyesület szimbolikája. *Tabula* 1–2:89-105.
- Donin, Hayim Halévi 1997 *Zsidónak lenni*. Budapest, Göncöl.
- Douglas, Mary 2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris.

- Geertz, Clifford 1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hadas Miklós – Karády Viktor 1995 *Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történeti vizsgálatához*. *Replika* 14–15:89-120.
- Hertz, J. H. 1984 *Mózes öt könyve és a haftárák*, I-V. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jólesz Károly 1985 *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- Jólesz Károly 1996 *Kincsestár. Talmudi legendák, hászid bölcsék és bölcsességek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Papp Richárd 2010 *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.
- Papp Richárd 2015 *Bezzeg a mi rabbink. Így nevet egy pesti zsinagóga*. Budapest, Libri Kiadó.
- Pinto, Diana 1997 Új zsidó azonosságtudat az 1989 utáni Európában. *Szombat* 9:9-14.
- Pinto, Diana 2000 The Third Pillar? Toward a European Jewish Identity. In Kovács András ed. *Jewish Studies at the Central European University*. Public Lectures 1996–1999. Budapest, CEU.
- Raj Tamás 1995 *Amit kell tudni a zsidóságról*. Budapest, Makkabi Kiadó.
- Raj Tamás 2006 *100+1 jiddis szó*. Budapest, Makkabi Kiadó.
- Szarvas Zsuzsa 2005 Kötelékek. A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk. *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi Kiadó, 182-193.
- Webber, Jonathan 1994 *Jewish Identities in the New Europe*. London–Washington, Littman Library of Jewish Civilization.
- Webber, Jonathan 1994 Modern Jewish Identities. In Webber, i.m. 74-85.
- Webber, Jonathan 2003 Mennyire transznacionális a modern zsidó diaszpóra? *Szombat* 8. www.szombat.org/archivum/jonathan-webber

*Fortepan / FSZEK Budapest Gyűjtemény / Sándor György
Magyarország, Budapest, Margitsziget
park a mai Centenárium emlékműnél, rollerverseny.*

KÖZTEREK VIZUALITÁSÁNAK VÁLTOZÁSA

[DOI 10.35402/kek.2020.5.14](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.14)

Absztrakt

Jelen írás részlet a Dúll Andreával és Izsák Évával együtt írott, Budapesti változások című készülő könyvünkéből. A hetvenes–nyolcvanas években a mindennapi életre vonatkozó empirikus szociológiai kutatásaink során akkori munkatársaimmal vizsgáltuk a budapesti, miskolci és mosonmagyaróvári közterek társadalmi jelenségeit, állapotát, felszereltségét és kihasználtságát. Szemléletünkre és módszereinkre elsősorban a városok szerkezetét kutató Chicagói Iskola munkái hatottak. Jelen könyv előkészítése során (főként építészek és közgazdászok) újragondoltuk a közös helyszíni bejárásokat, és hasznosítottuk az egykor írottakat. Így a rendszerváltozás utáni három évtizedben végbement városképi átalakulásokat, a közterek látványát és a vizuális változásokat összehasonlíthattuk a régebbi állapotokkal, azzal az időszakkal, amikor még stabilnak és megváltoztathatatlanak tűntek az úgynevezett szocializmusból következő közállapotok.

Abstract

Oresent paper is an excerpt from our forthcoming book *Changes in Budapest* co-authored by Andrea Dúll, Éva Izsák and Katalin S. Nagy. In the seventies and eighties, during our empirical sociological research on everyday life, we examined the social phenomena, condition, equipment, and utilization of public spaces in Budapest, Miskolc and Mosonmagyaróvár. Our approach and methods were primarily influenced by the work of the Chicago School in researching urban structures. During the preparation of the book, with my colleagues at the time (mainly architects and economists), we reconsidered our joint site visits and used what was written at the time. Thus, in the three decades after the political system change, we could compare the urban transformations, the appearance of public spaces, and the visual changes with the older states, the period when the general conditions resulting from so-called socialism still seemed stable and unchangeable.

A hetvenes-nyolcvanas években a mindennapi életre vonatkozó empirikus szociológiai kutatásaink során vizsgáltuk a budapesti, miskolci, mosonmagyaróvári közterek társadalmi jelenségeit, állapotát, felszereltségét, kihasználtságát. Szemléletünkre és módszereinkre elsősorban a városok szerkezetét kutató Chicagói Iskola munkái hatottak. Egy Budapest-könyv előkészítése során újragondoltam az akkori munkatársaimmal (főként építészek és közgazdászok) közös helyszíni bejárásokat és hasznosítottam az akkor írottakat. Így a rendszerváltozás utáni három évtizedben történt városképi átalakulásokat, a közterek látványát, a vizuális változásokat összehasonlíthattam a régebbi állapotokkal, azzal az időszakkal, amikor még stabilnak, megváltoztathatatlanak tűntek az úgy nevezett szocializmusból következő közállapotok.

Mivel a társadalmi élet fizikai feltételei, természeti és mesterséges környezeti, és az emberi szerveződések, tevékenységek között kölcsönhatás van (E. Park, E. W. Burgess), a városi közterek átalakulási folyamatai is ezek függvényében mutathatók be.

Előjáróban leszögezzük: kétféle tendencia erős ellentéte jellemzi az utóbbi két-három évtizedben a városi köztereket: egyrészt a szocializmus hagyományaitól való elszakadás, bekapcsolódás a nyugat-európai-amerikai városképi tendenciákba, a poszt-modern megjelenése, másrészt az ezek ellen ható megnyilvánulások, a múlt konzerválása, a vizuális világ elhanyagolása, 19. század végi és a két háború közötti szemléletmódok újratermelődése. Főleg Budapestre igaz: se nem eléggé korszerű, alig van szerepe a modernitásnak, ám a hagyományörzés is következtelen, sokarcú. Így a város arculata lényegében eklektikus, ellentmondásos, gyakran kioltják egymást az ellentétes hatások.

A budapesti közterek elemzésekor az itthon Pogány Frigyes által a bécsi Camillo Sitte (1889) nyomán meghonosított esztétikai alapú megközelítésből indultunk ki, arra a tradícióra támaszkodva, mely az építészeti tér- és kompozícióelemzésre támaszkodik a városképi hatást illetően. Granasztói Pál Budapestről írott érzékeny esszéit is hasznosítottuk, (elsősorban képszerű bemutatásait). Számos a vizuális észlelésről, érzékelésről szóló tanulmány

következtetéseit alkalmaztuk a tér látványának értelmezésekor (mindenek előtt James G. Gibson szakszerű leírásait a város percepciójában, az urbánus tér befogadásában, 1950).

A közterek építészeti meghatározottsága, az épületekkel és a kapcsolódó utcák útfelületeivel körbezárt tér nagysága, minősége, látványa a kiindulópont; a vizuális objektumok közül kiemelkedő jelentőségűek az utcabútorok, a köztéri szobrok, hirdető oszlopok és táblák, és a rendkívül sok és sokféle kép (plakátok, reklámeszközök, graffitik, street art művek, fényképek, elektronikus képernyők stb.). E téren történt a leglátványosabb változás a kilencvenes évek után a városképben, utcaképben. A közterek arculatában domináns elemmé váltak addig nálunk ismeretlen vizuális objektumok, mint például a street art és az óriásplakátok. Ez utóbbiak még kisvárosokban is népszerűvé váltak, nemcsak a fővárosban. Ez a két műfaj eredményezte a függőleges fal és tetőfelületek értékének megnövekedését – sok más nagyvároshoz hasonlóan (nem mindenütt! A street art Berlinben is rendkívül közkedvelt, sokrétű, de az óriásplakátok közel sem olyan elterjedtek, mint itthon).

A képek vizuális világunk domináns elemei nemcsak az új médiumokon, a tömegkommunikációs, kommunikációs eszközökön, digitális közvetítőkön keresztül (számítógép, mobil telefon, televízió stb.), hanem a városi környezetben is. Segítenek a tájékozódásban és világunk értelmezésében. Ennek pozitív és negatív következményeiről nemcsak a képtudományokban zajlanak viták (Mitchell, Flusser stb. – Vilém Flusser szerint (1990) technikai képeknek „térképeknek kellene lenniük, tapétává lesznek”, és „a helyett, hogy bemutatnák a világot, meghamisítják, míg végül az ember a képek funkciójában kezd élni”), hanem a társadalomtudományokban és a városkutatásokban is. A közterek képekkel zsúfolása a felületek által korlátozott, véges ugyan, de mennyiségük, kivitelezésük változottsága mégis azt a benyomást keltik, hogy végtelen a lehetőség megsokszorozásukra.

A mai köztereken gyalogolva, autóval áthaladva nehéz elképzelni a rendszerváltozás előtti közterek képnelküliségét, ürességét, a színes reklámhordozók, óriásplakátok nélküli látványt. Egyetlen példát emelek ki: a Hunyadi tér a VI. kerületben a gimnázium és a csarnok között a lerobbant hintán és néhány korhadt padon kívül teljesen üres volt az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején. Aztán a hetvenes évek közepétől megjelentek a beton asztalok, ahol kártyázni és sakkozni lehetett, ám képi hordozók,

vizuális elemek nem voltak. A teret határoló utca házainak kis üzletein későn, csak a kilencvenes évek közepétől jelentek meg a reklámhordozók. Annak ellenére, hogy a Budapest szerkezetét meghatározó főutcától pár percre van és a 19. század végétől működik a csarnok, ma is hátrányos helyzetű, többé-kevésbé elhanyagolt, ám néhány vizuális elem egyértelműsíti, hogy a kétezres években járunk. Nagyon sok hasonló átmeneti helyzetben lévő köztér van szerte a fővárosban, vizualitásukban is hordozzák a 19. század végétől folytonos vizuális nyelvet.

A köztereknek számos fontos funkciója van a város szövetében, a görög városállamok létrejötte óta (Kr.e. 6.-5. század. A görögöknél még inkább város piac, a rómaiaknál oszlopcsarnokkal körbevett terek, gyakran díszes kertek művészi szobrokkal). A fórum, korzó, emberek-áruk-eszmék találkozási színhelye. A városban betöltött szerepük, külsejük, vizuális megjelenésük korszakonként változott, de kezdettől máig a város – egy-egy adott város – közhasznú területe, a város mint hálózat rendszeralkotó eleme. A modern városban megnőtt a pihenés, a szabadidőtöltés szerepe. A kétezres évektől egyre hangsúlyosabb a zöldterület növekedése, ezáltal a közterek jellegzetességei közelednek a közparkokéhoz. A közkertekre, közparkokra a 18. század végén, a 19. század elején nőtt meg az igény. Az európai és amerikai nagy városokban megsokasodtak a közterek és a közparkok, ez összefüggött azzal is, hogy a magánélet visszaszorult a nyilvános terekből a lakásokba, határozottan elkülönültek a közszféra és a magánszféra terei egymástól. A munkahelyek és a lakóhelyek szétválása a városi közterek funkcióiban, használatában is jelentős változásokat okoztak.

Budán és Pesten is a 18. század végén alakították ki a köztereket és a közparkokat (például a budai Városmajort 1785-ben, a pesti Duna-parton a mai Vigadó tér környékét 1789-ben). A városi mikroterek társadalomtörténetével Gyáni Gábor írásai foglalkoznak több folyóiratban és kötetekben). A 19. század közepétől Budán és Pesten is, és több városban is egyre több közteret és közparkot hoztak létre. A rendszerváltozás, főként a kétezres évek óta a hetvenes-nyolcvanas években épített lakótelepeken több új, sok funkciós közteret alakítottak ki és a sematikus játszótereket is kisebb közparkokká formálták az ott lakók pihenését szolgálva. Különböző zöldfelületi rendszerekkel bővítették városképi, ökológiai és esztétikai funkciójukat. Az urbanisztikai új rendszerszemlélet, azaz a zöldterületek növekedése a városban, a budapesti közterek felújításai, újrendezései során előtérbe került. A fák, növények,

zöld felületek ültetése tükrözi a természethez való viszony változásait, a társadalmi és gazdasági viszonyok módosulásait, és azt is, hogy ezek vizuális-esztétikai értékek hordozói egyre több magánember és köztintézmény, önkormányzat számára.

A közterek felújításában Budapesten kiemelten hangsúlyos szerephez jutottak a burkolatok. Többféle burkolatot alkalmaznak, ami a sok évtizeden át egyeduralgoló aszfaltot váltja fel. A szocializmus évtizedeiben szinte csak hengerelt aszfalttal burkoltak kézi vagy gépi terítéssel. A járdákat is, útfelületeket is. Ritkák voltak a keramitburkolatok és a gondosan lerakott kockakövek, a makadám. A nyolcvanas években terjedtek el a műköburkolatok, ezek az előzőeknél dekoratívabbak. A 19. században kezdődtek el az útburkolások, de még mindig sok burkolatlan utca van Budapesten (2004-ben még a közúthálózat 27 százaléka kiépítetlen földút), és a külső kerületekben még mindig működnek olyan közterek, amik még aszfaltozva sincsenek. A kétezres évek elejétől Budapesten és számos vidéki városban a közterek útburkolatának színessége, feltűnő jellege a gazdagság fitogtatása, a jómód bizonyítása (viszont gyakran technikai kivitelezésük felületes, gyorsan tönkremennek, javításra szorulnak).

Az utcatáblák és a házszámok a város fontos tájékoztató eszközei és az informáláson túl vizuális felhívó jellegük is meghatározó. Sokan csak funkcionális elemnek tekintik, holott nemcsak mennyiségük miatt, hanem városképi szerepük miatt is befolyásolhatják az utcák, terek használóinak közérzetét.

Az első budapesti-budai utcanévek dokumentumai 1695 óta ismeretesek (a pesti oldalon 1817-ig, a budain az 1840-es évekig német nyelvűek voltak, akkor a magyarosítási mozgalom következtében e téren is változások következtek).

Sokfelé őrződtek meg a köztereken az egymás alá felszerelt névtáblák az 1945 után, majd az 1951-es második hullám (a „reakciós utcanévek megváltoztatása”) maradványaként. A rendszerváltozaskor körülbelül nyolcezer olyan utcanév volt, ami ellen különféle politikai erők tiltakoztak. Ennek ellenére Budapesten 1989 és 2003 között mindössze 410 utcanévet változtattak meg és 202 kapta vissza korábbi nevét. A történelmi emlékezet különös mementójaként az előző névtáblák is kint maradtak, csak piros vonallal áthúzták ezeket.

Az egykor egységes táblatípus is eltűnt, többször változott, a háború után egyszerűsödött. A házszámok sokfélék, vegyesek kivitelezésükben, látványukban is.

A közterekhez Budapesten mintegy 180 évig hozzátartoztak a postaládák, azaz postai levélszekrények, a 19. század végétől a ma is ismert formában, messziről is jól látszó piros színűek. Körülbelül az 1980-es évekig, főként a külterületek nagyobb beépítésének következtében növekedett, a kétezres évek elejétől rohamosan csökkent a számuk. A hagyományos postaládákat az önkormányzatok és a civil szervezetek tiltakozása ellenére a Magyar Posta lecserélte. Ez is hozzájárult népszerűség-vesztésükhöz a funkcionális szempontok mellett. Nagyon kevés közterületen maradtak nyilvános telefonfülkék – úgy tűnik, 1927-től kezdve sikeresen működtek Budapesten is (Berlinben 1881-től kezdve), a kétezres évek óta inkább csak múltjuk van, történetük, ám a mobiltelefonok rohamos elterjedése feleslegessé tette. 1945 és 1990 között húszféle típus volt látható és használható a köztereken, utcákon, ezekből már aligha található a fővárosban.

A kilencvenes évekig a telefonfülkék hátoldala is reklámfelületként szolgált. A közterek vizuális objektumai közül a legszembeűnőbb változások a kilencvenes évek után a reklámok terén történtek. Ez a reklámfelületek megnövekedését ugyanúgy jelenti, mint a reklámok számbeli és minőségi változását. A nyolcvanas évek közepén még az olyan központi helyen lévő pesti köztereken is szinte alig-alig volt reklám, mint a Hunyadi tér, és ami volt, az jellegtelen, érdektelen, szinte alig észrevehető. Ugyanezt tapasztaltuk az olyan frekvenciált budai tereken is, mint amilyen a Batthyány tér. A szocializmus gazdasági struktúrája, áru-hiányossága feleslegessé tette a reklámokat. A nyilvános terek a reklám felvevőpicává csak a kapitalista viszonyok, a fogyasztói társadalom legálissá válásával váltak természetes közeggé. A modern nagyváros képi világának szerves része a reklám, Budapest e téren csak a kilencvenes évek második felétől sorakozott fel a nyugat-európai nagyvárosok nyomába és telítettsége még mindig nem közelíti meg az olyan fővárosokét, mint például Berlin, Amszterdam, Stockholm. Kétségtelen, a hirdetések, óriásplakátok, gigantikus poszterek olyan áradata lepte el a várost az elmúlt harminc évben, ami a szocializmus négy évtizede alatt elképzelhetetlen lett volna. Gazdaságilag elmaradottabb környezetben éltek a budapestiek, a gazdasági, kereskedelmi haszonnal kecsegtető reklámoknak nem is lett volna célközönsége. A kétezres években főként kereskedelmi, kisebb mértékben kulturális hirdetések, plakátok, falfreskók, számtalan reklám borítja be a házfalakat, a függőleges tető- és falfelületeket, nyomon követhető a képi információk

számbeli fölénye a szöveges információkon alapuló hirdetésekkel szemben. Az utcakép, a köztér vizuális kultúrájában domináns elemmé vált a reklám. A vizuális kommunikáció azonban lényegében még mindig egyirányú: a közterek fenntartói, tulajdonosai felől szól a teret használókhöz, nagyon kevés a visszajelzés lehetősége annak ellenére, hogy a magánközlemények megjelenése jelzi az erre vonatkozó igényt. A rendszerváltozás előtti évtizedekkel összehasonlítva a budapesti közterek plurális médiumokká váltak (és egyre inkább azzá válnak), de még mindig a reklám és a politikai propagandák vizuális egyeduralma a jellemző és még nem beszélhetünk demokratikus nyilvános kommunikációról.

A budapesti köztereken leginkább a reklámok és ezeken belül is főként a plakátok tanúskodnak arról, hogy ezek a fizikai terek valóban nyitottak bárki számára, nem jellemző rájuk a különféle társadalmi, életmódbeli elkülönülés, szabadon használhatók. Természetesen vannak szűrők, amiket a használók alakítanak ki (például a ferencvárosi, józsefvárosi kisebb köztereken és olyan lakótelepeken, amelyeket eddig elkerült a felújítás, a városrehabilitáció). Ezek elsősorban etnikai jellegűek (romákkal sűrűn lakott városrészekben), ám ezt a hivatalos politikai ideológiák sem támogatják. A reklámok, a plakátok, a köztéri művészet a demokratikus kommunikációs tér létrejöttét erősítik. A reklám-célú képek jelenlétét a köztéri művészek, urbanisták, háztulajdonosok (bevétel) egy része kifejezetten támogatja a pluralizmus jegyében, a város arculatának sokfélesége, színessége érdekében, mások (főleg építészek, esztéták) kifejezetten ellenzik a városkép tisztaságára hivatkozva.

Emlékezetes művészeti akció zajlott 2002 nyarán a budapesti Ludwig Múzeum szervezésében: Eperjes Ágnes képzőművész *Reklámentes övezet* című kísérlete. Tanulság: nem létezik reklámok nélküli város. A 19. század második felében a nyomdatechnika fejlődésének köszönhetően litográfiai eljárással sokszorosított plakátok a városi életforma jellegzetes termékei. A műfaj kiemelkedő alkotói között ismert képzőművészeket is számon tartunk (Toulouse-Lautrec, Klimt, Bíró Mihály). Egyre népszerűbb reklámhordozóvá vált, a kereskedelem, a politika, a kultúra figyelemfelkeltő eszköze. A reklámplakátok az 1950-es évektől mindenütt terjedtek és a képzőművészek körében is egyre kedveltebbek lettek, hiszen ezekkel zárt műtermeikből kiléphettek az utca, a köztér nyilvánosságába.

Ráadásul a köztér használóinak lehetősége van a közvetlen reflexióra: belerajzolhat, ráfirkálhat, matricákat, apró képeket ragaszthat rá, és ez már nem esztétikai kérdés, hanem kifejezetten közösségi kommunikáció, a vizualitást a szociológiai szférába emelő megnyilvánulás-rendszer. Így válik a plakát egyre hangsúlyosabb eszközévé a közterületi médiának. Az utóbbi években szokatlan kreatív megoldások is kezdenek elterjedni (például a három dimenziós képi megjelenítés).

A budapesti közterekre nem feltétlen jellemzőek az üzleti portálok, a kirakatok, mint az utcákra, viszont még jellegtelegebbek, még zsúfoltabbak, közhelyesebbek, mint az utcákon láthatók. Mondjuk ki: Budapesten a kirakatok többsége unalmas, érdektelen, ronda. Kivételt csak az olyan frekvenciát helyek jelentenek, mint az Andrassy út (VI. kerület) és néhány belvárosi idegenforgalom számára kiemelt jelentőségű utca. A köztereken lévő üzlethelységek még kevésbé fordulnak az utca felé, kirakataik üvegfelülete kisebb és árukínálatuk is szűkebb.

Budapesten amúgy is kevés történelmi portál maradt meg, főként 19. század végi klasszicizáló és eklektikus épületek aljában (a Vámház körúton, Váci utcában, Régiposta utca sarkán stb.), kevés szecessziós jellegű szecessziós portál (például a Szent István téren). A két háború közötti időszak kedvezett a portálépítészetnek. Különösen a harmincas években folyt nagy léptékű üzletkirakat átépítés. (Erről a *Tér és forma* 1936-os számaiban láthatók fotók). A modernista szemléletnek megfelelően növelték az üvegfelületeket, ennek hatására a belső tereket is átalakították. 1948 után a szocialista ideológia jegyében ellenséges viszony alakult ki a kirakatokkal szemben (az amerikanizmus termékének tekintették), hagyták tönkremenni, lepusztulni. A hetvenes évek sortatarozásai következtében eltűntek a 19. századi klasszicizáló és eklektikus faportálok, a szecessziós és a modernista törekvésű kirakatok is.

A nyolcvanas évekig egyhangú, színtelen a budapesti városkép az érdektelen, csúnya kirakatok miatt is. A nyolcvanas években – több évtizeddel a háború befejezése után – végre elkezdődtek a műemléki helyreállítások és újra megjelentek a színvonalas portálok, igényes kirakatok (például a Teréz körúton, a Király utcában).

A rendszerváltozás a gazdaságban, a kiskereskedelemben is szerkezeti, tulajdonosi változásokat eredményezett. A hatvanas-hetvenes évek szűkös áruválasztéka, a hiánycikkek („nincs”, „éppen elfogyott”, „tessék pár hét múlva érdeklődni”) megszűnése után a kilencvenes évektől gyorsan bővült

a termékek kínálata, növekedhetett a fogyasztók és a fogyasztás köre. Ez azonban az elmúlt harminc évben nem hozott olyan gyors, látványos átalakításokat az üzlethelyiségek, kirakatok, portálok terén, mint amilyent például Berlinben, Prágában, Pozsonyban. Születtek jó megoldások (például az Andrássy úton, Váci utcában, Zrínyi utcában), de arányait tekintve kevés. Vannak a Belvárosban is szegyenletesen elhanyagolt, lepusztult, igénytelen, ízléstelen üzletsorok (ilyen a nagy forgalmú V. kerületi Kossuth Lajos utca, a VIII. kerületi Rákóczi út és a VI.-VII. kerületi körutak nagy része). Minél jobban távolodunk a Belvárostól, annál több az esztétikusnak nem nevezhető és az árureklámnak nem megfelelő kirakat. A köztetek kisebb kirakatai szinte raktár jellegűek és sokszor keltik azt a benyomást, hogy a tulajdonosuk nem tud vele mit kezdeni.

Egyébként a rendszerváltozást jelző bevásárlóközpontokban, plázákban is kevés az érdekes, vásárlásra csábító kirakat (még a Corvin negyedben is).

A kereskedelem folyamatosan változik, az üzletek kirakatai kevésbé.

Nagyon eltérő a köztetek utcabútorokkal való ellátottsága. Budapesten vannak olyan közlekedési csomópontok, a város szerkezetében kiemelt jelentőségű terek, amelyeken kiterjedt tér-részek vannak utcabútorok nélkül (például a Móricz Zsigmond körtéren a McDonald's környéke, ahol pedig több kis bolt is található és előttük a nap minden időszakában várakozó, ácsorgó emberek. A Széna téren jelentéktelen számú utcabútor található, padok egyáltalán nincsenek, alacsonyított betonból kialakítottak egy kisebb részt, de célzottan ülőhelyek nincsenek).

Központi szerepkörű közteteken is gyakran kényszerülnek az arra járók lepusztult, idejétmúlt utcabútorokat használni (különösen a rideg, hideg, időjárás-koptatta kő-kockák taszítóak, mint például a Nyugati tér V. kerülete oldalának takarítatlan térbútorai).

A köztetek használatában jelentős szerepe van/ lehetne a különféle kommunikációra alkalmas utcabútoroknak. Meghatározzák a tér fizikai miliójét, használati formáit és a közönség viselkedését (Gehl 2011).¹ Azokon a tereken kerültek hangsúlyos szerephe a felújítások során az utcabútorok, amelyeknél az ott élők is beleszólhattak a tervezésbe, az arcukat kialakításába. A két háború között még pezsgő, sokszínű Teleki téren (VIII. kerület) az ötvenes

évektől egyre mélyült a szegénység, megszűntek az eredeti piaci és közösségi funkciók. A rendszerváltozást követő időszakban elindult a slumosodás, a teret ellepték a hajléktalanok, drogosok, kistitűlű bűnözők. A gettósodás réme végül szociális rehabilitációhoz, helyreállításhoz vezetett. A lakosság részt vett a park, a játszótér, a napozódomb, a sétaút kialakításában és az utcabútorok elhelyezésében is.

Az utóbbi években Budapesten is több pályázatot írtak ki arra, hogy a lakók tervezhessék meg a főváros köztetereinek és parkjainak új utcabútorait. Városépítészeti szempontból is a főváros nyilvános tereinek többségén ezek elavultak, megkoptak, funkcionális szempontból sem megfelelők. Az újakkal szemben elvárás, hogy komfortosabbak legyenek és modernebbek is, mint az eddigiek. Fontos elvárás, hogy az arcukat egységes legyen, ellentétben az elmúlt évtizedekben vegyes, ad hoc jelleggel kihelyezett tárgyakkal – ennek keretében jelentek meg az óbudai Főtéren a nálunk még szokatlan szabálytalan formájú, színes utcabútorok. A Palotanegyedben lévő Mikszáth Kálmán téren a régi padok mellett a hangulatos kávézók székeire is letelepedhet egy kis időre a tér nyüzsgését élvező. Új ülőalkalmatosságokat tettek ki a felújítás során az Egyetem téren is. Az utóbbi 10-15 évben teljes átalakuláson átesett Tompa utcában (IX. kerület, Ferencváros) a helyi lakosok előszeretettel pihennek a kényelmes padokon és szórakoznak a bárók, éttermek, kávézók közönségeként.

Gyakran használják ülőalkalmatossággént („ülóbútorként”) a budapesti közteteken a díszkutak széleit, kőkávéit a pihenni vágyók, bámszokdók, a környéken élők és a turisták. A mindennapi kultúra részeivé váltak. A görögök és a rómaiak óta jelentős szerepe volt az ivó- és díszkutaknak a városok életében (Rajna György), kiemelkedő művészi alkotások (szobrok, domborművek, mitológiai, kultikus, egyházi alakok, gyerekek) tették szerepüket még nyomatékosabbá. Magyarországon is maradtak fenn gótikus és reneszánsz díszkutak. A budapesti díszkutak többsége a 19. században épült romantikus, klasszicista vagy eklektikus stílusban. Kampis Antal 1940-ben megjelent tanulmányában 35 budapesti köztéri kutat sorol fel. A szocializmus évtizedei alatt ezek egy részét hagyták lepusztulni, nem állították helyre, viszont számos köztéri díszkutat, szökőkutat építettek szocialista realista, klasszicizáló, olykor avított stílusban, de néhány modernebbet, nonfiguratív is (például 1965-ben készült az I. kerület Orvos utcai lépcsőkhöz Matzon Frigyes absztrakt kútja, *Absztrakt díszkút* áll a X. kerület,

¹ *Life Between Buildings: Using Public Space*. Washington – Covelo – London. Island Press.

Üllői út 114/116. előtt is, vagy a XI. kerületi Kosztolányi téren a Mártírok emlékmű közelében Gulyás Zoltán építész absztrakt kútja. Üveg és alumínium nonfiguratív kompozíció látható Zuglóban a Kacsóh Pongrác út 21-26. között). A díszkutat többségét a szocialista realista kultúrpolitika által támogatott művészekről rendeltek meg, akárcsak a köztéri szobrokat (például Pátzay Pál, Mikus Sándor, Makrisz Agamemnon, Szabó István). Jóval kevesebb a művészettörténetben is számon tartott díszkutat száma, de legalább van ilyen (Borsos Miklós, Kerényi Jenő, Kisfaludy Stróbl Zsigmond, Medgyesy Ferenc, Ferenczy Béni munkái).

Budapesten a rendszerváltozás előtti évtizedekben szám szerint a budai I. kerületben került felállításra a legtöbb díszkút, tíznél is több. Ezt követi négy-négy díszkút létrehozásával az V., a X. és a XI. kerület. Nem állítottak díszkutat a VI., a XVI. és a XIX. kerületben. Az udvari díszkutatknak, szökőkutatknak is fontos szerepe lehet egy város vizuális arculatának alakításában, főleg ha azokon szobrok is vannak, de mivel ezek nem a bárki számára megközelíthető nyilvánosság részei, ezért itt nem foglalkozunk velük. Annyit azonban tudni kell, hogy ezeket is elhanyagolták és csak a rendszerváltozás után kezdték helyreállítani.

Az elmúlt évtizedben megnövekedett a politikai figyelem a díszkutat, szökőkutatok iránt. Ennek következtében terjedő félben vannak a léptéktelen és emellett giccses, ízléstelen, szokatlan, zavaros formavilágú díszkutat. Ennek feltűnő példánya a belvárosi József nádor térre került, herendi és Zsolnay-i elemeket felhasználó, oda nem illő építmény. Egy porcelán életfa magasodik a tér közepén, melynek fogadtatása rendkívül ellentmondásos (giccs, ocsmány, lélegzetelállító, gyönyörű stb.). Eredetileg nem erre a helyszínre tervezték. Technikailag kétségtelenül bravúros, esztétikailag viszont elfogadhatatlan.

Középkülső épületek a köztereken

Budapesten a rendszerváltozás után nagyon kevés új reprezentatív középület épült, jóval kevesebb, mint Kelet-Berlinben, Prágában, Pozsonyban (például a Nemzeti Színház, a Műpa, az ELTE és a BME lágymányosi campusa). A magánberuházásból készült épületek és a belvárosi, külvárosi bevásárlóközpontok jelentősen megváltoztatták a főváros arculatát, az igazán modern épületek viszont hiányoznak, még annyi sincs, mint amennyi

a húszas évek modernizációs hullámában (nemcsak Bécs, hanem Prága is jobban fejlődik e téren is).

A rendszerváltás után – mint erről már volt szó – Budapest arculatának megváltozásához több belső kerületi és külvárosi helyszínen épült bevásárlóközpontok, plázák járultak hozzá jelentősen, a látvány meghatározó elemeként (például a Mammut a budai Széna téren, a Corvin Pláza a VIII. kerületben, a Westend City Center a Nyugati térenél, az Árkád az Örs vezér terénél és így tovább). A megváltozott gazdasági és pénzügyi viszonyok következtében Budapesten is megsokszorozódott a bankok száma, az OTP elvesztette lényegében egyeduralmát a lakosság igényeinek kiszolgálására. Az egyik reprezentatív és modern létesítmény a Szabadság tér déli oldalán álló Bank Center (1996) irodaház.

A leglátványosabb fejlődés Budapesten feltehetően az újonnan épített és az átépített irodaházak terén történt. A város legkülönbözőbb részein jelent meg Budapest belvárosától a Soroksári útig, a Hungária körgyűrűig, az egykor világhírű gyárakat felváltó budai iroda negyedtől az egykori Váci utcai gyárak helyére felhúzottakig. A Váci út átalakulása hatalmas változások következménye. Aki ismerte a XIII. kerületnek ezt a részét 1990 előtt, annak az egykor hat kilométer hosszan elnyúló Váci úti ipari tevékenység (gépgyár, csavargyár, hajó- és darugyár stb.) maradványait eltüntetve felépülő modern épületsor kézzel fogható bizonyíték arra, hogy 30 éve mégiscsak visszafordíthatatlan változások történtek. A ledózerolt, feleslegessé vált, tönkrement gyárak helyén impozáns irodaépületeket emeltek. Ezekben található a fővárosi modern irodaállomány körülbelül egynegyede.

A pesti belvárosban (V. kerület) is épültek 1990 után új irodaépületek, kereskedelmi ingatlanok, itt azonban inkább (a telekhiány miatt is) a régebbi palotákat, műemlék jellegű cégközpontokat újítják fel, alakítják át, a belső térszerkezetet a mai igényekhez igazítják. Ezek egy része köztereken található (például a City Center az Erzsébet tér sarkán, a Bajcsy-Zsilinszky és az Andrássy út kereszteződésénél. A Vörösmarty téren 1928-ban épült az a Medimpex Palota nevű műemlék épület, amelyet 1996-ban alakítottak át irodaházzá. És folytathatnánk a Nyugati sarkán 2016-ban modernizált Eiffel Palace-szal – 1911–1915 között épült – és a Szervita téren 2019-ben befejezett irodaterekkel).

A főváros arculatának modernizálásához erőteljesen hozzájárultak a pesti oldal külső kerületeiben

épült irodaházak, amelyek évtizedekig perifériusnak számító és lerobbant állapotú telkekre lettek felhúzva a fejlődés egyértelmű pozitív bizonyítékaként. Ilyenek például a dél-pesti Soroksári út és a Hungária körgyűrű gyorsan fejlődő területei. A Duna partján 1999 óta épülő irodaházak közé ékelődik az új Nemzeti Színház (2002) a körülötte lévő köztérrel együtt, és a Művészetek Palotája (2005). Közeliükben a K&H Bank székháza és a Duna Medical Center is (ez még mindig nincs kész). A Hungária körgyűrű az Árpád hídtól az egykori Népstadionig tart: mára a pesti oldal külső kerületeit összekötő irodaházakkal (például a XIV. kerületi Thököly útnál a Hungária Irodaház).

Pest központi területein, a VI.-VII.-VIII.-IX. kerületben is épültek irodaházak üres telkeken vagy lebontásra ítélt házak helyén (például ING-Deloitte-székház a Dózsa György úton a Városligettel szemben). Ezekben a kerületekben köztereken is emeltek jelentős irodaházakat (például a Kálvin téren, a Ferenciek tere mellett). Az úgynevezett bulinegyed vonzásában, a VII. kerületi Wesselényi utcában is működnek újonnan létrehozott irodaházak (Central Udvar, Greenpoint 7 stb.).

Régi épületeket is felújítottak, átalakítottak a pesti Broadway-n is, hogy alkalmassá váljanak a mai igények szerinti irodaházként funkcionálni (például a Pódium Irodaház a Nagymező utcában).

A rendszerváltás hozadéka országosan, ám Budapesten a leginkább, hogy a közterek új funkcióval gyarapodtak: a kisebb és nagyobb tereken a nyilvánosság terei kibővültek a presszók, éttermek, kocsimák előtti térrészekkel. Néhány asztal, szék vagy pad, tavasztól őszi kitelepsznek a tér házaiban élők családjukkal, szomszédokkal, ott fogadják barátaikat, ismerőseiket. A magyar várostervezésben nincs hagyománya az utcára, köztérre nyitott étkezdeknek, presszóknak, mint számos mediterrán és nem mediterrán országban (görög, olasz, francia stb.), még a századfordulós kávéházak között is kevés az olyan, ami eredetileg is kifelé megnyitható.

Valamennyire őrzi még egykori hangulatát a Szentlélek és a Flórián tér környékén a Krúdy Gyula regényeiben megörökített Óbuda. A Főtéren a hangulatos éttermek előtt kiülős helyek, többféle színes utcabútorok, padok. Mindez ezért is kiemelkedő jelentőségű, mert a kisvárosias, óváros jellegű földszintes és egyemeletes házakat (sokat lebontottak) hatalmas lakótelepek veszik körül, melyek unalmas egyhangúságát a lakótelepi rekonstrukciós programok keretében oldani igyekeztek változatos

színfelületekkel, de a tízemeletes és indokolatlan hosszú betontömbökhöz nem lehet nyúlni, és a természet közelsége (Duna, hegyek) és a történelmi kisváros emlékei miatt ezek különösen nyomasztóak.

A rendszerváltás után az egyik legnépszerűbb tér a VI. kerületi Liszt Ferenc tér volt különleges, szokatlan kiülős vendéglátóhelyeivel. Az utóbbi időben sokat veszített közkedveltségéből (kivéve a Menza étterem). Leginkább külföldiek látogatják, a teraszokról angol beszélgetés hallatszik. Változatlanul a főváros egyik legszebb tere a nagy fákkal, padokkal, sétáló résszel és a teret záró Zeneakadémia eklektikus-szecessziós épületével.

Sokak kedvence felújítása óta a belvárosi Egyetem tér az ELTE Jogi Kara és a Kisboldogasszony templom előtti padokkal, a hangulatos kiülős kávézókkal, a bárók előtti teraszokkal. Közel sem ilyen szép, de sétálásra, kiülésre alkalmas a közeli Kálvin térnek a Szabó Ervin Könyvtár és a református templom közé eső része. Padok az árnyas fák alatt, éttermek teraszain ülőalkalmatosságok. Nem messze a Kálvin tértől a Mikszáth tér a Palotanegyedben. A szép épületekben vonzó belső udvarok, az író szobra körül padok. Éttermek teraszain élvezhető Pest egyik igazi arca. Rövid séta vezet át a Lőrinc pap térre, ahol szintén kiülős helyek várják a látogatókat.

A köztereken kívül a sétálóutcákban is hasonló kiülési lehetőségekkel találkozni (például IX. kerület Ráday utca és Tompa utca, VI. kerület Hajós utca, II. kerület Lövház utca, Fashion Street – a Deák Ferenc teret köti össze a Vörösmarty térrel). Az utóbbi tíz évben erősödik a sétáló utcák iránti igény már a külső kerületekben is, sőt a lakótelepeken is (például a XIX. kerületben Kispesten, a X. kerületben az Újhegyi sétány Kőbányán, Pesterzsébeten a Vécsey lakótelepen).

A sétálóutcák a világháború után kezdtek elterjedni Európában, térhódításuk egyre növekszik a 21. században.

Az a köztér, amelyen modern irodaházak, bankok, plázák kínálják szolgáltatásaikat, társadalmi térként is megváltozik azokhoz a közterekhez képest, amelyek a szocializmus évtizedei alatt álltak szűkös funkcióikkal a lakosság rendelkezésére. Mint ahogy a nyilvánosság azon terei is, ahol a teraszok használói töltik idejüket, sokféle irányú társadalmi, életmódbeli változás megtestesítői.

E fejezet lezárásaként még röviden Budapest természeti értékeiről. A várost a budai oldalon körülvevő dombok, hegyek szerves tartozékai a látványnak,

utcaképpnek. A legváratlanabb helyekről, utcákról, közterekről bukkannak elő a nem is oly távoli erdők, facsoportok, természeti képződmények. Ezek nagy részét nem hasznosították a városrendezők és az utóbbi évtizedek köztér-rekonstrukciói is figyelmen kívül hagyják. A fővárosban egy 2005-ös lista szerint mintegy ötven kiemelt jelentőségű szikla, hegy (például Gellért-hegy, Kis-Sváb-hegy, Sas-hegy stb.), barlang (Szemlő-hegyi, Pál-völgyi stb.), kert (Kertészeti Egyetem, Füvészkert), park, növények élőhelyei, védett fa (Gazda utcai hársfa, Kondor úti libanoni cédrus stb.) látogatható, ezek látványa is jelentős. Van olyan kimutatás, amely szerint Budapesten közel 300 védett természeti érték van. Ezeket a hetvenes-nyolcvanas évek óta védettséget élvező területek (például Budai Tájvédelmi Körzet, Sas-hegy). Mindezekből következik, hogy Budapest a többi európai fővárossal összehasonlítva szerencsés a zöldterületek, természeti értékek terén, ám ezt az adottságot, előnyt közel sem tudja úgy hasznosítani, mint Bécs és Stockholm (ez utóbbi fővárosban nemzeti park is van).

A rendszerváltás következtében az elhanyagolt, leromlott állapotú közterek közül többet is parkosítottak, fákat ültettek, pihenőhelyeket alakítottak ki. Környezetpszichológiai szempontból elemezte e könyv szerzője a VIII. kerületi józsefvárosi II. János Pál pápa teret és a belvárosi Erzsébet teret. Az előzőt füvesítették is, az utóbbin elég kopott a fű, ennek ellenére mindkét tér jó példája város és természet összekapcsolhatóságának.

A park-, a tér- és a játszótér-tervezés iránt megnövekedett figyelem a rendszerváltás hozadéka, de közel sem olyan ritmusban, mennyiségben, hogy pótolni lett volna képes a szocializmus évtizedei alatti hiányosságokat.

Budapesten a faültetési kampányok, zöld felület növelése iránti propaganda ellenére az elmúlt öt évben önkormányzati engedéllyel mintegy 15 ezer fát vágta ki (Kossuth tér, Orczy-kert, Városliget, József nádor tér stb.).

A FILMKLUBTAGOK FILMÍZLÉSÉNEK, FILMMŰVELTSÉGÉNEK JELLEGZETESSÉGEI

AZ 1990-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN¹

[DOI 10.35402/kek.2020.5.15](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.15)

A filmklubok megalakulása és funkciói

Magyarországon

Európában az első filmklubok a némafilm korszakában, az 1920-as években jöttek létre. A cél az volt, hogy a mozikból kiszoruló kísérleti filmek, művészfilmek bemutatására, a látott alkotások megbeszélésére, a filmet készítőikkel való találkozásra lehetőséget nyújtó intézményhálózatot hozzanak létre. Olyan mozikat hoztak létre, ahol a film megtekintése, és a vásznon látott alkotások megbeszélése egyszerre zajlott. Magyarországon, ahol a filmgyártás szinte kivétel nélkül ontotta a szórakoztató filmeket, nem alakultak filmklubok. Szöts István 1945-ben,² Balázs Béla³ 1948-ban fogalmazta meg azt, hogyan kellene a teljes filmszakmát a gyártástól a film befogadásig átalakítani, milyen új intézményi formákra lenne szükség, hogy filmhez értő közönséget neveljenek. Még ekkor sem alakultak filmklubok, újabb tíz év telt el. 1957-ben, amikor a Balázs Béla tervei alapján megalakult a Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, akkor a film-ismeretterjesztéssel foglalkozó osztályának tervei között szerepelt a filmklub mozgalom megszervezése.

A filmklubok, mint a mozik alternatívái kezdtek működni. Filmkönyvtárként, közösségi térként régi és új filmek bemutató helyeivé váltak. Hosszú ideig a Filmarchívum raktárában felhalmozott archív filmekből állították össze a programjait. Főleg olyan régi magyar, háború alatt feliratozott francia, olasz, amerikai, angol filmeket játszottak, amelyek ugyan a mozik műsorán nem szerepeltek, de a cenzúra sem tiltotta be egyiket sem. Olyan kulturális

térként működtek a filmklubok, melyben előadásokat hallgathattak a nézők, kevesebb helyen beszélgethettek is bemutatott filmekről. Az első időkben a filmklubokat a programok miatt a „nagy mama mozijának” nevezték, mert a leggyakrabban Jávor Pál, Greta Garbo, Karády Katalin filmjeit vetítették bennük. Ez egyben a filmről, a filmnézésről való gondolkodást is megváltoztatta. Ráirányította a figyelmet arra, hogy a film nemcsak a gyorsan változó divatok tükrözője, követője. Nemcsak a pillanatnyi hatás az érdekes a filmeknél, mert egy filmnek lehet történeti értéke. A korszakokként változó stílus, filmnyelv, műfaj mint érték került elemzésre a bevezető előadásokban. Az 1960-as évektől a filmes gondolkodásban, a filmnyelvben beköszönő paradigmaváltás alkotásai közül cenzurális okok miatt nagyon sok alkotás nem került a mozikban bemutatásra. A „papa moziját” tagadó fiatal filmek művei a „nagy mama mozijának” hívott filmklubok számára komoly kihívást jelentettek, vagyis bizonyos filmklubok fontosnak tartották, hogy bemutassák ezeket. Így a filmklubok a mozik számára konkurenciát jelentő filmmúzeumok mellett, ha olyan volt a közönségük, az újhullámok alkotásait is műsorra tűzték. A II. világháború nyomait eltüntető újjáépítések lezajlása után a társadalmi időtől radikálisan elkülönült a civilek magánideje. Ennek a magánidőnek, vagy szabadidőnek a gyarapodásával a filmklubok iránti igény is megnőtt. A mozik közönsége éppúgy megfiatalodott, mint a filmkészítők, alkotók életkora. A fiatalabb alkotók és befogadók gondolkodásában zajló változások következtében paradigmaváltás zajlott.

1 Szilágyi Erzsébet: Mozi, filmklub, televízió és videó (A filmklubtagok filmízlésének, filmműveltségének jellegzetességei). In Tibori Tímea szerk. *A szabadidő új problémái a mai társadalmakban*. Budapest, 1995. Magyar Szabadidő Társaság, 303-325. Az eredeti anyag rövidített, átdolgozott változata.

2 Szöts István: *Röpirat a magyar filmről*. Budapest, 1945 április, magán kiadás. Hasonmás kiadások NPI 1983, MMA 2015).

3 Balázs Béla terveiről részletesebben is lásd Szekfű András interjút Hont Ferencsel, *Múltunk*, 2018/4. szám.

Magyarországon 1957 után a filmforgalmazás megváltozott, az alternatívát jelentő filmklubok működése is engedélyezetté vált. A profitorientált mozihálózattal szemben a filmklubok eltérő szemléletét tolerálta a kultúrpolitika. A filmklubok legfontosabb jellemzői voltak:

- a széleskörű mozifilm-forgalmazást egészítették ki (mind a filmtörténeti, mind a modern filmértékek megtekintésének elérhetőségét biztosították),

- az oktatási intézményekben nem megszerzhető filmműveltség alapjainak, rendszerének megteremtésének intézményi hálózataként működtek,
- a filmklubok tehát a hiányos filmforgalmazást, a nem létező filmoktatást, a nagyon gyenge filmismeretterjesztést pótolták, egészítették ki. Jelentőségüket növelte az is, hogy látszatra ideológiamentes közösségi élmény megszerzésére is alkalmas közösségi, kulturális térként működhetnek. Valamifajta kulturális szelep szerep jutott nekik. A kultúrpolitika a széles közönségtől elzárta bizonyos műfajok, stílusok, tematikák megismerését. A filmklubokkal az Európához való csatlakozás intézményi formái teremtdtek meg. Bizonyos műfajok (pl. western, krimi), vagy bizonyos alkotók (pl. Michelangelo Antonioni, Ingmar Bergman) a filmklub-hálózatban (és a filmmúzeumokban) elérhetőkké váltak. A filmcenzúra kevésbé telepedett rá a filmklubokra, az európai, a világ filmtermésének élvonalába tartozó művek mégiscsak megnézhetőkké váltak. Elfogadottá vált, hogy a filmtörténeti értékek, az intellektuális vizuális érdeklődéssel, attitűddel filmhez közeledők igényeit is figyelembe vették. Egyértelművé vált, hogy a közönség nem egy homogén massa.

Az 1960-as évek elején 200-300 filmklub működött évente, 1977-re 577-re nőtt a számuk (máig ez a csúcs). Jelenleg az országban 100-200 között mozog a filmklubok száma.⁴ 1960-ban a települések 92%-ában működött (összesen 4558) mozi, addig 1990-ben a települések 41%-ában (összesen 1963) működik. Mára a mozik számát 600 körülire becsülik.⁵

4 A filmklubok szerepéről, működéséről lásd bővebben: Bujdosó Dezső szerk. 1972 *Filmklub, filmoktatás*. Budapest, MFITU-NPI (Filmbarátok kiskönyvtára 9.); Draskovits Tiborné – Bíró Gyula 1982 *A Filmtudományi Intézet ismeretterjesztő tevékenysége*. In Szabó György szerk. *Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982*. Budapest, MFITU, 169-199; Karcsei Kulcsár István szerk. 1970 *Filmklub, filmkultúra. Tanulmányok a filmművészeti ismeretterjesztésről*. Budapest, MFITU-NPI (Filmművészeti kiskönyvtár 5.).

5 Források: *Statistikai évkönyv 1991*, valamint Juhász Árpád szerk., vál. 1993 *Útközben a magyar filmterjesztés. A filmterjesztés alakulása 1982–1992. Tények, reflexiók*. Budapest, FILMOSZ – OPAKFI.

A filmnézés alternatívái

A filmklubok száma 1957 után majd egy évtizedig folyamatosan nőtt. Már 1957-ben megjelent a moziknak nagyobb konkurenciát jelentő televízió is. Az új tömegkommunikációs eszköz nem szoríthatta háttérbe sem a mozit, sem a filmklubot, mert a háztartások eszközellátottsága még nem érte el azt a szintet. Néhány év alatt a televízió, majd a videó, tehát a technika fejlődése eredményeként a mozi háttérbe szorult. Ha a mozikat és a filmklubokat egymással párhuzamba, szembe állítom, akkor az első jellegzetesség, ami a két filmnézési lehetőséggel kialakult a filmnézőkben, az a filmtörténeti értékek iránti kíváncsiság. A filmklubok az újhullámos filmek vetítésével a második világháború utáni értékválságra, elidegenedésre irányították a figyelmet, a film önismeretet, terápiát nyújtó szerepére ugyancsak. Ezzel a politikai, a kulturális cenzúra alól kibújva, a szűkebb körben forgalmazott filmek vetítésével elismerést nyert az a tény, hogy a film nemcsak szórakoztató céllal készülhet, mert művészet, önkifejezés is.

Hazánkban a filmklub alakítások egyszerre indultak a hazai televízióval 1957-ben. A családok készülék-ellátottsága az 1990-es évtized elejére 90% fölé emelkedett. A „családi mozi”, a televízió nézés a szabadidős tevékenységek rangsorában az első helyre került. Az évtized közepére a háztartások több mint 40%-ában már a videó is megjelent. A videó a szocialista filmkínálatból kimaradt filmműfajok megtekintését tette lehetővé, az empirikus tapasztalatok azt mutatják, hogy az ún. kalóz kazetták zöme western, a pornó, a horror volt. Vagyis azok a műfajok kerültek a videókon lejátszásra, amelyek a mozik kínálatából kimaradtak.

A mozi és a filmklub a filmbefogadás aktívabb formái abból a szempontból, hogy mindkettőt az otthonon kívül érhetjük el. A televízió, a videó az otthoni filmnézést teszi lehetővé. A filmélmény feldolgozási módjai is jelentősen megváltoztak a különböző filmnézési lehetőségek esetében. A mozi, akár a színház, nem inspirál a film kiváltotta élmény azonnali, főleg közösségi megbeszélésére. A televízió, a videó-nézés otthoni körülményei a közösségi élményfeldolgozás igényét növelik. Az egyéni ízlés az eltérő programokból választva a filmek formai és tartalmi meghatározottságait figyelembe veszi, a filmízlés radikális változását indítja el.

Évek (ha nem évtizedek) óta azt bizonyítják a felmérések, hogy az emberek nem járnak mozi-
ba, vagy kivárik, míg a képernyőn megnézhetik

1. tábla

Hol szeret filmet nézni?
(skála érték: 1 legkevésbé, 5 legjobban)

Volt-e filmklub tag?	moziban	tévében	videón
Igen, ma filmklub tag	4,77	3,40	3,10
Ma nem filmklub tag	4,61	3,37	2,86
Soha nem volt filmklub tag	4,14	3,65	3,01

a filmet, vagy lemondanak bizonyos témákról, műfajokról. Egy 1987-ben készült felmérés adatai szerint a felnőtt lakosság 5%-a hetente, 13%-a havonta, 17%-a félévente, míg 9%-a évente, vagy ennél ritkábban járt moziba. Vagyis a felnőtt lakosság 44%-a kisebb-nagyobb gyakorisággal járt moziba, viszont 56%-a szinte soha. Ugyanezek az arányok 1991-ben a következőképpen alakultak: hetente 5%, havonta 9%, félévente 14%, évente 11%, és ennél ritkábban, illetve soha 61%. Az ugyanazzal a kérdéssel tesztelt mozibajárási szokás radikális csökkenése főleg a nem fiatal, a vidéken lakó, és a nem filmrajongók táborában volt észlelhető.⁶

Az országos, reprezentatív mintákon készült felmérések az 1990-es évek elején már egyértelműen azt erősítik meg, hogy erre az évtizedre az elit (vagy elitebb) kultúra része lett a mozibajárási.⁷ A mozibajárók között a fiatal, magányos (még nem családos) értelmiségiek, illetve az értelmiségnek készülő aránya a legmagasabb.

6 1987-ben Tibori Tímea készített felmérést a Művelődéskutató Intézetben a mozibajárási TÁRKI-val együttműködve. Mintája 381 főből állt. Ennek a mintának a 22%-a volt a felmérés előtt egy hónappal moziban, míg a 62%-a a felmérés előtti évben nem volt moziban. A Magyar Közvéleménykutató Intézet másként kérdezett rá egy országosan reprezentatív mintán a mozibajárási szokásokra. A két kérdés közötti különbség a minták eltérésétől, a kérdések különbségéből is adódhat, de az egyértelműen kiderül, hogy a trendek az 1980-as évtizedtől jelentősen megváltoztak. A filmnézés alternatíváinak gazdagodása sok korábbi szokást megváltoztatott.

7 Banyár Magdolna a Mozgókép és Befogadás Alapítvány megbízásából készített felmérést 1992-ben a mozibajárási. A Medián Közvélemény- és Piackutató Kft. két lépcsős vizsgálata 1200 fős mintán készült. Többek között az derült ki, hogy a felnőtt lakosság 32%-a mozibajáró. A második lépcsőben azt a 389 mintatagot kérdezték meg 1993-ban, aki mozibajárónak vallotta magát. Banyár felméréséből is az derült ki, hogy a mozibajárók magasabb iskolai végzettségűek, még egyedülálló fiatalok. Lásd Banyár Magdolna 1993 *Áttekintés a mozibajárási szokásokat vizsgáló kutatás mozibajáró mintán végzett felvételének eredményeiről*. Budapest, Kézirat.

Furcsa módon viszont, hiába nem járnak moziba az emberek, nosztalgiként, intenzívebb élményre vágyakozva mégis a moziban szeretnék a leginkább megtekinteni a filmalkotásokat.

Banyár Magdolna⁸ mintáján a mozibajárási és a televízió-nézés azonos átlag-osztályzatot ért el (4-est kapott), míg a videózás jelentősen alacsonyabb osztályzatot kapott (3,4). Vagyis az általa vizsgált mozibajárók egyformán kedvelik, mint intézményt, a mozit és a televíziót, de a videót nem. Ennek okai nem kerültek megkérdezésre, csak az empirikus tapasztalatokból következtethetünk arra, hogy videó filmválaszték még szegényesnek nevezhető.

De ezt a következtetést erősítik, támasztják alá a következő adatok. A filmklub-tagok (akár régen, akár ma) és a soha nem volt filmklubtagok eltérő módon vélekednek a moziban, a televízióban, és a videón látható filmekről. A filmklubosok számára a film befogadása élvezhetőbb a moziban és a filmklubban. Számukra az igazi film-élményt a mozi/a filmklub nyújtja. A nem filmklubtagok számára sem mindegy, hogy moziban, televízióban, vagy videón néznek meg egy filmet, de valószínűleg hamarabb belenyugodnak abba, ha nem moziban nézhetnek meg egy filmet (vagy mint többször írtuk, az ott látható filmkínálat a filmizlésüknek jobban megfelel). Ez a csoport könnyebben „leszokik” a moziról, mint azok, akik valamilyen filmklubnak akár régen, akár ma tagjai.

Más országos felmérések adataihoz hasonlóan a mi mintáinkban a tévéen való filmnézés minden korosztályra jellemző, azokra is, akik mozibajárók és azokra is, akik évek óta nem voltak moziban. Az idősebbek az aktívabb filmnézési formákat ugyan nem használják, ennek ellenére a mozit szeretik. Ennek a hátterében nosztalgia, a fiatalok „bandázása”, csoportba tartozása iránti vágyakozás is meghúzódhat. A passzívabb formák közül a televíziót használják, megnézik benne a filmeket, de nem szeretik annyira, mint a mozit. A videót alig használják.

A fiatalabbak moziba járnak, amit nagyon szeretnek is. A videót nem szeretik, de használják. A

8 Banyár Magdolna azt a következtetést vonja le, hogy ugyanazok járnak moziba, akik gyakran használják a videót.

2. tábla
Mikor volt utoljára moziban?
(százalékban, N 254)

moziban volt	a minta százaléka
az utóbbi 10 napban	45
az utóbbi 1 hónapban	15
az elmúlt félévben	9
az elmúlt egy évben	5
ennél régebben	14
nem válaszolt a kérdésre	11
összesen	99

videón lehetőségük van arra, hogy a moziban a cenzúra miatt nem vetített műfajokat (western, pornó, horror, stb.) megnézzék. Tudjuk, hogy a magyar háztartásokban a videóellátottság 1985 után, a világszerte elengedélyezése után nőtt meg. A fiatalok új technikák iránti érdeklődése is köztudott. Ezt erősíti az az adat, hogy a ma filmklubtagok között több a videót használó, mint a csak régebben filmklubba járók között. Ők azok, akik 40 évnél idősebbek, és nem szocializálódtak ennek az újabb eszköznek a használatára.

A mozibajárás gyakorisága a filmklubtagok között⁹

A filmklubtagok és a nem filmklubtagok filmizlésének egyaránt a mozi az alakítója, mert a moziban látott filmek alakítják ki. Filmoktatás nem létezik, így tulajdonképpen mindenki leginkább autodidakta módon szedi össze – az egyéni vizuális és esztétikai érzékenysége által meghatározottan – azt a filmműveltséget, melyben a filmnézési

9 Az 1994-ben készült felmérés mintája 254 főből állt. Mivel a korábbi felmérések azt mutatták, hogy a fiatalok, a főiskolákon, egyetemeken tanulók a gyakori mozibajárók, a mintánk tagjait is a felsőfokú intézmények hallgatóiból választottuk. A mi mintánkon készült felmérés adatai megerősítették az országos, reprezentatív, vagy nem reprezentatív, de nagy mintán készült felmérések mozibajárásra vonatkozó adatait: az életkor, az élethelyzet és az iskolai végzettség határozza meg a mozibajárást is, a filmklubok látogatását is. A felmérés a Mágnes Alapítvány Társadalmi Kommunikáció és Kultúra Intézet, röviden TK2 elnevezésű kutatóhelyen készült. Alapító tagjai: Tibori Tímea, Barcy Magdolna, Darits Ágnes, B. Juhász Erzsébet, Lőrincz Judit, T. Kiss Tamás, Nagy Zsolt, S. Nagy Katalin, Szilágyi Erzsébet. A kutatóhely a művészetszociológiai, kulturszociológiai, kommunikáció-kutatásokat szeretett volna készíteni. Néhány felmérés elkészítése, és több OTKA pályázat visszautasítása után a közös kutatóhelyünket „bezártuk”.

alternatívák között irányítúként működik a filmizlése. Ezért is nagyon fontos, hogy mennyit járnak moziba az emberek, és mit néznek meg ott, pontosabban mit őriznek meg az emlékezetükben, mi áll össze egy olyan rendszerré, ami a választásaikat meghatározza.

Mint fentebb említettük: a mozibajárás az országosan reprezentatív mintákon készült felmérések szerint jelentősen lecsökkent arra az időszakra, amikor a filmklub-mozgalom kibontakozott. Gyakoriságban az európai átlag fölött voltunk az 1960-as években (évi 12 mozibajárási átlaggal), most viszont az európai átlag alatt vagyunk. Valamikor is, ma is a gyakori mozibajárás és az ehhez társuló filmklubba-járás a filmhez való mélyebb kötődést jelzi. A gyakoriság inkább a mozihoz, mint intézményhez való kötődést is jelzi, de a filmklub-látogatással párosult mozibajárás a tudatosabb filmválasztást is tartalmazza.

A felmérés mintája nagyon fiatal volt, és főleg főiskolásokból, egyetemistákból állt. Ezen adat birtokában érthető, hogy közel minden második közülük volt moziban a felmérés készülte előtti 10 napban. A főiskolás, egyetemista fiatalok között a nagyon sűrűn mozibajárók aránya magas, ők azok, akik a szabadidejükből a legtöbb szabadidőt a filmek megtekintésére fordítják. A fiatal filmklubtagok többet járnak moziba, mint a nem filmklubtag kortársaik.

Az időseknél (értsd a mozibajárás szempontjából idősebbeket, hisz a fentebb idézett felmérések egyértelművé tették, hogy a 40 évnél idősebbek csak kivételes esetben járnak moziba), a mozibajárás főleg azok esetében maradt meg legalább „ünnepi eseménynek”, akik régen filmklubba is jártak.

Nincs ellentmondás abban, hogy a legutóbbi mozilátogatás és a mozibajárás gyakorisága között nincs közvetlen kapcsolat. Elég sokszor előfordul, hogy a ritkán mozibajáró is láthatott az utóbbi 10

napban filmet. A mozibajárás gyakoribb a filmklubtagok között, mint a most nem filmklubtagok között. A hetente mozibajáró, akárcsak a még évente egyszer sem mozibajárók nem kedvelik a filmeket a televízióban.

A magyar filmek ismertsége

Eddigiekben a különböző eszközök használatát (moziba-, filmklubba-jarást) elemeztük, most a filmízlés, a filmműveltség egy fontos területe, a magyar filmek, filmrendezők, illetve Sára Sándor filmjeinek ismeretét mutató adatokat elemezzük. Meglepően sok magyar filmet láttak felmérésünk mintájának tagjai. Leginkább a hetente, vagy a havonta mozibajárók soroltak fel sok magyar filmet. A gyakran mozibajárók, mint a mozikban szinte mindent megnézők, a magyar filmeket sem hagyják ki. Eljárnak a heti, havi premierekre, de a felsorolt címek azt mutatják, hogy az utánjátszó mozikban, vagy a televízióban a régebben készült magyar alkotásokat is megnézik. A mintánkba olyan sűrűn mozibajáró fiatalok kerültek, akikből mintha hiányozna a magyar filmmel szembeni negatív előítélet, amiről a szakmai, és a nem szakmai vélemények szólnak. Ezt részben magyarázza az a tény, hogy a mintába került fiatalok között nagyobb arányú a tudatos filmválogató, mint a naiv mozibajáró. A ritkábban mozibajárók csak a kommunikációs témává váló filmekre, illetve bizonyos műfajokra kíváncsiak, és így fordulhat elő, hogy a magyar filmek megtekintése kimarad az életükből. Azok a siker műfajok (horror, pornó, akciófilm stb.), melyek a külföldi filmek zömét alkotják, és vonzzák a közönséget, a magyar filmek között alig fordulnak elő, és a felmérés előtti időszakban igen kevés magyar film vált kommunikációs témává bármelyik életkori csoportról is legyen szó. Ez alól kivétel „Cspad le csacsi!” (rendező: Tímár Péter, 1991) című magyar alkotás. A film témája a 20 év körülieket egyáltalán nem érdekelte (Kádár korszak, munkásörök szokásai), de a vígjáték stílusa, groteszk, ironikus hangvétele a fiatalok körében is kommunikációs témává tette ezt az alkotást.

A minta 67%-a (169 tag) látott magyar filmet a felmérés előtti időszakban, a mozikban. Természetesen ez az elmúlt időszak lehetett az elmúlt félv, vagy egy év is. A 254 mintatag 90 konkrét filmcímet sorolt fel. A mintánkban szereplő főiskolai, egyetemi hallgatók zöme tudatosabb kapcsolatban van a filmmel, hisz szinte valamennyien vagy

szakszemináriumon, vagy a közművelődési (művelődésszervező) szakon belül a filmre specializálódott. Ezt a tudatosabb kapcsolatot jelzi az a tény is, hogy filmklubok tagjai. A magyar filmre természetesen a sikeres magyar film szocializál leginkább, de a filmklub, mint intézmény is hozzásegíthet a magyar filmmel szembeni pozitív attitűd kialakításához. A mintába került negyvenévesek (pontosabban 40-49 év közöttiek) mindegyike ma már nagyon ritkán jár moziba, bár valamikor filmklubtagok voltak. Nagyon sok régebbi magyar filmet őriztek meg az emlékezetükben. Fontosnak tartjuk azt is, hogy azokon a főiskolákon, egyetemeken, ahol filmoktatás folyik, a filmszakosok holdudvarába tartozók is valamilyen módon „fertőzötté” válnak, hisz a filmszakosokkal kommunikálva más lesz a filmhez való hozzáállásuk.

A felsorolt magyar filmek 43%-a az 1990-es években, míg 57%-a korábban készült alkotás. Ez nem (csak) abból adódott, hogy például az idősebb korosztály, mivel televízió néz filmeket, nem egyszer az ott látott magyar alkotásokat sorolta fel (pl. „Halálós tavasz”, „Tóparti látomás”, stb.), eltekinthet attól, hogy a moziban látott magyar film címét kértük. Egyébként is a címekre való emlékezés a fiatalabb mintatagokra volt jellemző. A felsorolt filmcímek között azért sok a régebbi alkotás, mert a fiatalok, mint tudatosabb mozibajárók kíváncsiak voltak a betiltott filmekre, melyeket a legutóbbi időkben volt módjuk megtekinteni („Pócspetri”, „Tanú”, stb.), vagy az oktatáshoz kapcsoltnak kerültek vetítésre régebbi filmek (pl. a „Néptanítók”, a „Hideg napok”, stb.).

Valószínű, mind a filmes oktatásnak, mind a filmklubtagságnak köszönhetően úgy válnak tudatosabb filmnézővé a fiatalok, hogy nemcsak a filmek címére emlékeznek, hanem a rendezők nevére is. A magyar filmet felsorolók 43%-a tudta, hogy ki rendezte a neki tetsző magyar filmet.

A frissen bemutatott filmek közül a legtöbben (a magyar filmet felsorolók 17%-a.) Tímár Péter: „Cspad le csacsi!” című alkotását látták. A fiatalok kedvelik a rendező stílusát, mint kiderült a régebbi filmjeit is megnézik, ha módjuk van rá (így például szerepelt a felsorolások között az „Egészséges erotika” is). Ha a felsorolt filmek műfaját nézzük, akkor szinte minden korosztályt a legjobban a filmvígjátékok vonzzák.

A filmklubokban, a főiskolai vetítéseken nagyon sok régi, főleg az 1960-as években készült magyar filmet láttak, ami az emlékezetben való megőrzést segítette. A mintatagok az esztergomi,

a győri, a jászberényi, a szegedi, a debreceni főiskolai, egyetemi hallgatók közül kerültek ki, ahol mindenütt van filmes oktatás, és nagy hagyománya van a filmklub-vetítéseknek is. Régebben a művelődési házakban, ma egyre inkább az oktatási intézményekben működnek a filmklubok. A műfajokat tekintve érdekes különbség van a fiatalok és a nem fiatalok felsorolt filmalkotásai között. A fiatalok a nagy élményeik között alig soroltak fel dokumentumfilmet. A filmklubtagok láthatták a „Pócspetri”-t, vagy a „Néptanítók”-at, mert a Filmklub Szövetség forgalmazta mindkettőt. A 40 évnél idősebbeknek a valóság-feltáró dokumentumfilmek jelentettek meghatározó élményt. Azok az emlékezetkultúrát alakító alkotások, amelyek a saját gyerekkoruk, a szüleik, a nagyszüleik elhallgatott történeteivel foglalkoznak. A nagyon fiatalok számára a történelem kevésbé fontos, mint a 40 évnél idősebbek számára.

Milyen külföldi filmeket néznek meg a mozikban?

A minta 70%-a (174 mintatag) felsorolt az utóbbi időben neki tetsző külföldi filmet. Nemcsak a mozikban látott, inkább szórakoztató, tömegfilmek címeit találhatjuk meg a listáikban, hanem az artmozi hálózatban látható művészfilmek címeit is. A tömegfilmek és a művészfilmek felsorolásakor az a különbség, hogy legtöbb esetben a tömegfilmenél plusz információ a filmcím mellett a főszerepet alakító sztár, megasztár neve. Viszont a művészfilmeknél a rendezők neve olvasható. A fiatalabbak között nagyon népszerűek Rainer Werner Fassbinder, Peter Greenaway, vagy a felmérés idején az art mozikban szereplő Eric Rohmer filmjei. A külföldi filmet felsorolók összesen 79 címet soroltak fel. Ennek 46%-a 1990 előtti, és 54%-a 1990 után készült alkotás.

A külföldi filmrendezők nevére főleg a filmről tanulók, filmklubtagok emlékeznek. A külföldi filmet felsorolók 34%-a írta a rendező nevét a látott film címe mellé. Valószínű a magyar nevek könnyebben megjegyezhetőek, és így a nemzeti kultúra részévé könnyebben válnak, még akkor is, ha sokkal több külföldi filmet látnak a mozikban, mint magyart. Hisz a magyar filmeknél nemcsak filmről tanulók, vagy a filmklubtagok írták a látott alkotás mellé a magyar rendező nevét.

A külföldi filmek közül az élményeikről beszámoló 6%-a látta az „Elemi ösztön” (r: Paul

Verhoeven, 1992) című alkotást. A felsorolt külföldi filmek között a pornó, a sci-fi és az akciófilmek szerepelnek a legnagyobb arányban.

A magyar filmrendezők ismertsége

A kérdőívben 14 magyar rendező nevét soroltuk fel, és azt kérdeztük tőlük, hogy mennyire ismerik őket. Az ismeret alapja lehetett az, ha olvastak, hallottak az alkotóról, vagy a filmjeiről, de a konkrét filmjeinek a megtekintése is fontos volt.

A Banyár Magdolna készítette felmérésben a mozibajárók 76%-a látta az „István a király” (r: Koltay Gábor, 1984), 43%-a a „Mephisto” (r: Szabó István, 1982), míg 18%-a a „Megáll az idő” (r: Gothár Péter, 1981) című filmeket. De Koltay Gábor nevét mégsem ismerték, viszont Szabó Istvánét, vagy Gothár Péterét igen.

Az előzőekben elemzett nyitott kérdésként feltett, a legutóbb látott magyar filmeket tartalmazó válaszokból az derült ki, hogy az emlékezetes élményként elraktározott magyar alkotásokat 57 magyar rendező készítette. Az általunk megadott 14 filmrendező neve egy kivételével (Tolmár Tamásé nem) szerepelt legalább egy alkotásával a számukra emlékezetes alkotások között, vagyis többé-kevésbé a közvéleményben valamilyen szinten jelenlevő magyar rendezők nevét tettük a listára. A listán szereplő rendezők közül Sára Sándor hat alkotását („Néptanítók”, „80 huszár”, „Pergőtűzben”, „Tüske a köröm alatt”, „Lefegyverzett ellenséges erők”, „Könyörtelen idők”), mint legutóbb látott nagy élményt, legalább egy-egy mintatag felsorolta. Bacsó Pétertől, Gothár Pétertől, Szabó Istvántól négy, Gyarmathy Líviától, Jancsó Miklóstól három, Tímár Pétertől, András Ferencről két, a többi rendezőtől (a kérdésben felsorolt magyar filmrendezők felétől) egy-egy alkotás címét találtuk meg a mintatagok által felsorolt, számukra emlékezetes magyar alkotások között.

Banyár Magdolna felmérésében a filmek kiválasztásában a rendező nevét nem tartják olyan jelentősnek a mozibajárók (3,1 átlagosztályzatot kapott a rendező a választás fontosságának meghatározásakor). Valószínű a mi mintánk tagjai, mint nagyrészt filmről tanulók az átlag mozibajáró értelmiségtől eltérnek, és sokkal tudatosabbak és nagyobb filmműveltséggel, filmismerettel rendelkeznek.

A kérdőívben felsorolt rendezők közül szinte egyáltalán nem ismernek kettőt (András Ferencet,

3. tábla
14 magyar filmrendező ismertsége
(1 nem ismeri, 5 nagyon ismeri)

Filmrendező neve	ismertségi átlag
1. András Ferenc	1,75
2. Bacsó Péter	3,38
3. Ember Judit	2,59
4. Gothár Péter	2,89
5. Gyarmati Livia	2,46
6. Jancsó Miklós	4,00
7. Koltay Gábor	2,83
8. Kovács András	2,29
9. Mészáros Márta	2,85
10. Sára Sándor	3,51
11. Schiffer Pál	2,03
12. Szabó István	3,24
13. Tímár Péter	2,43
14. Tolmár Tamás	1,48

4. tábla
Magyar filmrendező ismertsége filmklubtagok és nem filmklubtagok között
(5 = nagyon ismert, 1 = egyáltalán nem ismert)

Filmrendező neve	filmklubtag	nem filmklubtag
	ismertségi átlaga	
1. András Ferenc	2,06	1,35
2. Bacsó Péter	3,76	2,91
3. Ember Judit	2,79	2,10
4. Gothár Péter	3,59	2,00
5. Gyarmathi Livia	2,93	1,85
6. Jancsó Miklós	4,22	3,72
7. Koltay Gábor	3,20	2,46
8. Kovács András	2,66	1,73
9. Mészáros Márta	3,17	2,39
10. Sára Sándor	3,75	3,21
11. Schiffer Pál	2,47	1,46
12. Szabó István	3,67	2,71
13. Tímár Péter	3,00	1,71
14. Tolmár Tamás	1,66	1,20

Tolmár Tamást). A rendezők 57%-át (nyolcat: Ember Juditot, Gothár Pétert, Gyarmathi Líviát, Koltay Gábort, Kovács Andrást, Mészáros Mártát, Schiffer Pált, Tímár Pétert) nem igazán ismerik, de hallottak róluk, tudják róluk, hogy filmrendezők. Egy-két filmjüket látták. Három filmrendezőről elmondható, hogy ismerik (Bacsó Pétert, Sára Sándort és Szabó Istvánt), mert nemcsak hallottak róluk, hanem több filmjüket is látták. Végül nagyon jól ismerik Jancsó Miklóst. Sokat olvastak, hallottak róla, sok filmjét látták.

Egy tíz évvel korábbi felmérés is ezt erősíti meg. Lendvay Judit a TK-ban, 1984-ben ezer fős reprezentatív mintán készült felmérésében, a minta 73%-a ismerte Jancsó Miklóst, és tudta róla, hogy filmrendező.¹⁰ Kisebbség mintán fiatal és idősebb tagjai egyaránt ismerik Jancsó Miklóst. Már egy évtizeddel korábban is az derült ki, hogy Jancsó a magyar köztudat részévé vált, így érthető, hogy az 1990-es évek elején a mi

¹⁰ Lendvay Judit: Jancsó Miklós a magyar közvéleményben. *TK Tájékoztató*, 1985. XVI. évf. 11. sz.

5. tábla

Magyar filmrendezők ismertsége a ma és a régen volt filmklubtagok körében
(5 = nagyon ismert, 1 = egyáltalán nem ismert)

Filmrendező neve	ma	régen volt
	filmklubtag	
1. András Ferenc	2,95	1,95
2. Bacsó Péter	3,68	3,81
3. Ember Judit	2,48	2,98
4. Gothár Péter	3,59	3,59
5. Gyarmathi Livia	3,06	2,84
6. Jancsó Miklós	4,15	4,26
7. Koltay Gábor	3,00	3,20
8. Kovács András	2,61	2,69
9. Mészáros Márta	3,04	3,26
10. Sára Sándor	3,82	3,72
11. Schiffer Pál	2,59	2,41
12. Szabó István	3,70	3,66
13. Tímár Péter	3,18	2,89
14. Tolmár Tamás	1,79	1,58

nem reprezentatív mintákon az ismertsége egyértelmű.

A filmklubtagok és a nem filmklubtagok között nem a mozibajárásban van a legmarkánsabb különbség, hanem abban, hogy mennyire ismerik a magyar filmrendezőket. Így a filmklubtagok a 14 felsorolt név közül hét magyar alkotónak a nevét is ismerik, és legalább egy filmjét látták is. Ezzel szemben, akik soha nem voltak filmklubtagok, csak két alkotót ismernek: Jancsó Miklóst és Sára Sándort. Még az Oscar-díjas Szabó István munkásságáról is nagyon homályos benyomásaik vannak (azok, akik soha nem voltak filmklubtagok, azok között Szabó István ismertségi átlaga 2,71, míg Bacsó Péteré 2,91).

A filmklubtagok számára ismert magyar rendezők a következők: Bacsó Péter, Sára Sándor, Szabó István, Gothár Péter, Koltay Gábor, Mészáros Márta, Tímár Péter. Jancsó Miklóst nagyon jól ismerik, szinte minden alkotását látták.

A későbbiekben még írunk róla, de már itt szeretnénk jelezni azt a tényt, hogy a magyar filmkultúra kialakítása szempontjából éppúgy jelentős szerepet töltenek be a filmklubok, mint a magyar filmeknek és alkotóiknak a megismertetése területén.

Azzal, hogy a rendezők nevére kérdeztünk rá, eleve egy tudatosabb filmnézőt szólítottunk meg, feltételezve azt, hogy a rendező gondolkodásmódja,

stílusa, stb., jelent olyan élményt, hogy a filmek kiválasztása ennek alapján történjen. Valószínű, hogy bizonyos esetekben egy-egy film címe ismertebb lett volna a kérdezettek számára (pl. „Mephisto”, „Nehéz emberek”, „Hideg napok”, stb.). Mind a rendező neve, mind a konkrét filmcím, mint hívószó tartalmaz előnyöket is, hátrányokat is. Úgy gondoltuk, hogy jelen felmérésben a nevek felsorolására szükség van, mert talán így sikerül a főiskolai, egyetemi hallgatókban azt az érzést elnyomni, hogy kérdőívünk se nem teszt, se nem vizsgáztatás.

Nemcsak a filmklubtagok és nem filmklubtagok között van jelentős különbség a magyar filmrendezők ismeretében. Úgy tűnik, hogy a régebben és a ma filmklubtagok ízlése, ismerete is jelentősen eltér egymástól. A filmklub választás attitűdjei 1957 óta nagy változáson mehettek át. A régebbi filmklubok tagsága sok esetben a „nagy mama mozijaként” volt kíváncsi a filmklubra, ma a tudatos filmismeret szerzése (is) beülteti nézőket a filmklubok vetítéseire.

Azok, akik régen voltak filmklubtagok, azok között érthetően a 30-40 év közöttiek aránya a nagyobb. Ez a csoport más filmrendezőkre szocializálódott, mint a ma filmklubtagok. Azonos minden filmklubtagban a tudatosabb filmnézés, a magyar filmre való odafigyelés, de a rendezők közül másként választanak. Régebben a filmklubok gyakrabban tartottak premier előtti vetítéseket, a rendezőkkel és

6. tábla

Sára Sándor filmjeinek ismerete (százalékban)

A felsorolt filmek címei	filmklubtag	nem filmklubtag
1. Cigányok	37	19
2. Néptanítók	23	22
3. Pergőtűz	50	41
4. Feldobott kő	39	20
5. Holnap lesz fácán	21	8
6. 80 huszár	45	16
7. Tüske a köröm alatt	53	26
8. Könnyörtelen idők	31	17

az alkotásaikkal való megismerkedés közvetlenebbé tette az élményeket, talán maradandóbbá is. Ma ez a személyesebb kapcsolat hiányzik a filmre kíváncsi nézők, a filmklubtagok és a magyar rendezők, alkotók között. Azt is mondhatnánk, hogy régebben a személyes találkozások, ma a filmoktatás segíti a magyar filmre való odafigyelést, szocializál generációkat a filmkultúrára.

Valószínű az is segítette régebben a magyar filmre való odafigyelést, hogy a magyar nyomtatott sajtó, a rádió jobban és többet foglalkozott a magyar filmmel, szinte napi aktualitássá vált az alkotókkal és az alkotásaikkal való foglalkozás. Mintha ez mára jelentős mértékben csökkent volna. Olyan színvonalas népszerű képeslapot szüntettek meg, mint a „Film Színház Muzsika”, és a helyébe nem lépett más.

Sára Sándor ismertsége

A magyar filmrendezők közül Sára Sándort ismerik mintánk tagjai. A felmérés azt mutatta, hogy nemcsak hallottak, olvastak róla, hanem az alkotásait is látták többen. Ennek az ismeretnek több oka is volt: a minta tagjai fiatalok, akik tanultak a magyar filmről, tagjai filmkluboknak. Sára Sándor ekkor a Filmklub Szövetség elnöke volt, illetve a felmérésben résztvevők lehetőséget kaptak arra, hogy Sára legújabb dokumentumfilmjét megnézzék („A lefegyverzett ellenséges erők”, 1991–1992). Nyolc Sára Sándor filmet soroltunk fel a kérdőívünkön (az alkotások kiválasztása a rendezővel együtt zajlott), melyek közül természetesen a fiatalok ismerték a legkevesebbet és az idősebbek a legtöbbet. Azok a 40-60 év közötti mintatagok, akik hajdanában moziba és filmklubba-járók voltak, mind a dokumentumfilmjeit, mind a régebbi, parázs vitákat kiváltó játékfilmjeit is megnézték. A „Feldobott kő”, vagy a „80 huszár” című Sára-játékfilmeket

inkább ismerték, mint a ma gyakran mozibajáró, és filmklubba is járó fiatalok. A fiatalabb generációk között jelentős különbségek vannak érdeklődésben, ízlésben. A már korábban említett történelem iránti érdeklődés hiányát ebben az adatsorban is felfedezhetjük. A fiatalok akár tudatos, akár naiv mozibajárók, vagy a filmről többet tudó filmklubtagok – a történelem sem a fikciós filmekben, sem a dokumentumfilmekben nem érdekli őket annyira, mint a náluk néhány évvel, vagy sokkal idősebbeket.

Szeretnénk pontosan fogalmazni, ezért ismételtelen hangsúlyozzuk, hogy Sára volt a Filmklub Szövetség elnöke, egy filmjének a megtekintésére vártak a felmérésben résztvevők. Sáráról az adott közegben sok információ hangzott el. Az ebben az időben, a Medián Kft. által készített felmérés adatai szerint a minta 5,1%-a látta Sára Sándor alkotásait. Módszertanilag fontos, hogy a Medián Kft. által kért országos minta személyes kérdésekor elkülönítették a mozit a televíziótól, és csak arra voltak kíváncsiak, hogy moziban látták-e. Mi nem tettünk különbséget a mozi, a televízió, vagy a külön vetítések (pl. filmklub, egyéb szervezeti formák) nyújtotta megtekintések között.

Mintánkban mind a régebbi (a felsorolás az alkotások elkészítésének kronológiáját követi), mind a mai Sára-alkotások közül a filmklubtagok többet láttak, mint a nem filmklubtagok. A filmklubtagok 37%-a látta Sára Sándor dokumentumfilmjeit és 38%-uk a játékfilmjeit. A nem filmklubtagok 14%-a látta dokumentumfilmjeit, és 17%-a a játékfilmjeit. A filmklubtagok és a nem filmklubtagok filmműveltsége, a filmismerete közötti ilyen mértékű arányeltolódás a leginkább bizonyítja a filmklubnak, mint intézménynek a filmízlés-alakító jelentőségét. Egyben arra is figyelmeztet, hogy mennyire fontos ezen intézményrendszerben a magyar film támogatásának felvállalása.

7. tábla
Mennyire tetszettek Sára Sándor felsorolt filmjei?
(5 legjobban – 1 legkevésbé)

A felsorolt filmek címei	Filmklubtag	Nem filmklubtag
1. Cigányok	3,97	3,80
2. Néptanítók	3,42	3,33
3. Pergőtűz	4,14	4,04
4. Feldobott kő	3,95	3,75
5. Holnap lesz fácán	3,60	3,62
6. 80 huszár	4,16	4,05
7. Tüske a köröm alatt	3,93	3,66
8. Könyörtelen idők	4,24	3,41

A generációk között jelentős különbségek vannak a játékfilm és a dokumentumfilm kedvelése között. Azt kell mondanunk, hogy a két műfajra való szocializálódás nagyon másként zajlott az idősebb generáció és a mai fiatalok esetében. Olyan távolinak tűnő dolgok is idetartoznak, hogy a tények, a valóság, a történelem tisztelete és ismerete igen jelentős mértékben eltér egy mai 20 éves és egy 40 vagy 50 éves között. Ez utóbbi generációk tagjainak szocializációjában a tények, a történelem iránti érdeklődés felkeltése jobban helyet kapott, mint a mai fiataloknál.

Kicsik a százalékos eltérések a dokumentumfilmek és a fikciós filmek ismertsége között, mégis érdemes odafigyelni a különbségekre. A régebben filmklubtagok 38%-a látta a Sára-dokumentumfilmeket és 36%-a látta a játékfilmeket, míg a mai filmklubtagok 35%-a látta a dokumentumfilmjeit és 41%-a a játékfilmjeit. Ismertségben a korcsoportok között nagyok az eltérések, de tetszésben nincsenek jelentős eltérések a dokumentumfilmek és a játékfilmek között.

A filmklubtagok szinte minden Sára-alkotásra magasabb tetszési osztályzatot adtak, mint a nem filmklubtagok. A Sára-filmek műfaja, esztétikája, témaválasztása, stb. a filmklubtagoknak fontosabb, többet jelent, mint a nem filmklubtagoknak. Nemcsak a filmklubtagok és a nem filmklubtagok ízlésének különbségére mutatnak rá a Sára-filmek tetszési átlagainak eltérései, hanem ismét a generációk közötti ízlésbeli eltérésekre is (vagyis a régen és a ma filmklubtagok között a tetszést kifejező osztályzatok lényegesen különbözőek).

A mai filmklubtagok, akik fiatalok, tetszési átlagai magasabbak, mint a régebbi filmklubtagoké. Nem csak a tetszést kifejező átlagokban van különbség, ami jelezheti azt is, hogy egy frissebb

élmény intenzívebb lehet, mint egy régi. Nagy a különbség a dokumentumfilmek és a játékfilmek megítélésében is.

A ma filmklubtagok a dráma műfajába tartozó játékfilmeket és a lírai elemeket tartalmazó dokumentumfilmeket kedvelik inkább. A régebben filmklubtagok a dokumentumfilmeket magasabbra értékelik, mint a játékfilmeket. Azok a generációs csoportok vélekednek nagyon elismerően a dokumentumfilmekről, akik a történelmet, a tényeket fontosnak tartják a Sára-i valóságfeltárás jobban vonzza őket, mint a játékfilmek stilizált, fikciós világa.

Filmek listája (r=rendező)

- Egészséges erotika (1985, r: Tímár Péter)
- Elemi ösztön (1992, r: Paul Verhoeven)
- Én is jártam Isonzónál I.-II. (1986, r: Gulyás Gyula, Gulyás János)
- Cigányok (1962, r: Sára Sándor)
- Csapd le, csacsi! (1991, r: Tímár Péter)
- Feldobott kő (1968, r: Sára Sándor)
- Halálos tavasz (1939, r: Kalmár László)
- Hideg napok (1966, r: Kovács András)
- Holnap lesz fácán (1974, r: Sára Sándor)
- István, a király (1984, r: Koltay Gábor)
- Könyörtelen idők (1991, r: Sára Sándor)
- Lefegyverzett ellenséges erők I.-II. (1991–1992, r: Sára Sándor)
- Megáll az idő (1981, r: Gothár Péter)
- Mephisto (1982, r: Szabó István)
- Néptanítók (1981, r: Sára Sándor)
- 80 huszár (1978, r: Sára Sándor)
- Pergőtűz I.-V. (1982, r: Sára Sándor)
- Pócspetri (1983, r: Ember Judit)
- Tanu (1969, r: Bacsó Péter)

Tóparti látomás (1940, r: Kalmár László)
Tüske a köröm alatt (1987, r: Sára Sándor)

Névjegyzék

András Ferenc (1942 Budapest -) filmrendező,
forgatókönyvíró, színész, producer
Bacsó Péter (1928 Kassa – 1980 Budapest) film-
rendező, forgatókönyvíró, producer
Ember Judit (1935 Abádszalók – 2007 Budapest)
filmrendező, forgatókönyvíró
Fassbinder, Rainer Werner (1945 Bad Vörschhofen
– 1982 München) német színházi rendező,
filmrendező, író, színész, forgatókönyvíró
Gothár Péter (1947 Pécs -) filmrendező, színházi
rendező, forgatókönyvíró, díszlet- és jelmezter-
vező, egyetemi tanár
Greenaway, Peter (1942 London -) angol filmren-
dező, forgatókönyvíró, képzőművész
Gyarmathy Livia (1932 Budapest -) filmrendező,
forgatókönyvíró, producer
Jancsó Miklós (1921 Vác – 2014 Budapest) film-
rendező, színházi rendező, forgatókönyvíró,
egyetemi tanár
Kalmár László (1900 Budapest – 1980 Budapest)
filmrendező
Koltay Gábor (1950 Budapest -) filmrendező,
színházi rendező, forgatókönyvíró, producer
Mészáros Márta (1931 Kispeszt -) filmrendező,
színházi rendező, forgatókönyvíró
Schiffer Pál (1939 Budapest – 2001 Budapest)
filmrendező, forgatókönyvíró, producer
Rohmer, Éric (1920 Tulle – 2010 Párizs), francia
filmkritikus, filmrendező, forgatókönyvíró
Sára Sándor (1933 Tura – 2019 Budapest) film-
operatőr, filmrendező, fotóművész
Szabó István (1938 Budapest -) filmrendező, szín-
házi rendező, forgatókönyvíró, színész
Tímár Péter (1950 Budapest -) filmoperatőr,
filmrendező
Tolmár Tamás (1950 Budapest -) filmrendező,
forgatókönyvíró
Verhoeven, Paul (1938 Amszterdam -) holland-
amerikai filmrendező.

Felhasznált irodalom

Banyár Magdolna 1993 *Áttekintés a mozibajárói szokásokat vizsgáló kutatás mozibajárói min-tán végzett felvételek eredményeiről*. Budapest, kézirat.

Draskovits Tiborné – Bíró Gyula 1982 A Filmtu-dományi Intézet ismeretterjesztő tevékenysége. In Szabó György szerk. *Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum 1957–1982*. Budapest, MFITU, 169-199.

Juhász Árpád szerk. 1993 *Útközben a magyar filmterjesztés. A filmterjesztés átalakulása 1982–1992. Tények, reflexiók*. Budapest, FILMOZ-OPAKFI.

Karcsai Kulcsár István szerk. *Filmklub, filmkultúra. Tanulmányok a filmművészeti ismeretterjesztés-ről*. Budapest, é.n. MFITU-NPI (Filmbarátok kiskönyvtára 5. sz.)

Lendvay Judit 1985 Jancsó Miklós a magyar közvéleményben. *TK Tájékoztató*, 1985. XVI. évf. 11. sz.

Szilágyi Erzsébet 1965 Mozi, filmklub, televízió és videó (A filmklubtagok filmizlésének, filmműveltségének jellegzetességei). In Tibori Timea szerk. *Társadalmi idő – szabadidő. A szabadidő új problémái a mai társadalmakban*. Budapest, Magyar Szabadidő Társaság, 303-325.

*Fortepan / Varga János
Magyarország, Szeged
Móra-park, a Szegedi Ifjúsági Napok rendezvénye a Móra Ferenc Múzeum előtt.*

Lányi Gusztáv

CANTATA PROFANA – ÉRTELMEZÉSEK

– kor- és kórdiagnózisaimból –

[DOI 10.35402/kek.2020.5.16](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.16)

Absztrakt

Tanulmányom Bartók Béla *Cantata profana* című művének vázlatos elemzése, elsősorban a mű szövegét képező ballada, a „Szarvassá vált fiúk” népmesei és mitológiai szimbólumrendszere üzenetének értelmezésével. Arra teszek kísérletet, hogy a hagyományos, azaz a felszínesen konvencionális Bartók-apológián túllépve, a pogány kantata mélyebb rétegeit is megközelítsük. Amellett érvelek, hogy Bartók Béla elsősorban nem a fejlett nyugati civilizációtól meggyötört modern ember meneküléséről szól, hanem könnyörtelenül diagnosztizál: a modernitás világa (ön)pusztító.

Abstract

CANTATA PROFANA – INTERPRETATIONS

My study is a sketchy analysis of Béla Bartók's *Cantata profana*, primarily the ballad that forms the text of the work, interpreting the message of the folk tales and mythological symbol system of the “Boys Become Deer”. I make an attempt to approach the deeper layers of the pagan cantata, going beyond the traditional, i.e. superficially conventional Bartók apology. I argue that Béla Bartók's work is not primarily about the escape of

the modern man tormented by advanced Western civilization, but mercilessly diagnoses: the world of modernity is (self-) destructive.

Az alábbi vázlatok elsősorban a „Szarvassá vált fiúk” szövege – s kevésbé magának a Bartók-zene-mű zenei/szerkezeti sajátosságai – alapján kísérli meg értelmezni a mű összetett jelentésvilágát.

Röviden a történet:

A mű egy öregemberről és kilenc fiáról szól. Az öregember állandóan vadászni jár, és a gyerekek is ezen nőnek fel. Egy napon, amikor egyedül maradnak, ők is szarvassá változnak. Amikor az apjuk észreveszi ezt, arra kéri őket, hogy jöjjenek vele haza, de a kilenc szarvassá vált fiú már nem megy többé haza.

Hát ez bizony így semmi!

Nézzük tehát magát a szöveget:

Volt egy öregapó,
Volt néki, volt néki
Kilenc szép szál fia,
Testéből sarjadzott

Szervátiusz Jenő: *Cantata profana*¹

1 <http://www.varmegyegaleria.hu/wp-content/uploads/2009/07/reszlet.jpg>

Szép szál kilenc fia.
Nem nevelte őket
Semmi mesterségre,
Szántásra-vetésre,
Ménesterelésre,
Csordaterelésre;
Hanem csak nevelte
Hegyet-völgyet járni,
Szarvasra vadászni.

Az erdőket járta, hej-haj!
És vadra vadászott, hej!
Kilenc szép szál fiú.
A vadra vadásztak;
Annyit barangoltak,
És addig vadásztak,
Addig-addig, mígnem
Szép hídra találtak,
Csodaszarvasnyomra.
Addig nyomozgattak,
Utat tévesztettek,
Erdő sűrűjében
Szarvasokká lettek;
Karcús szarvasokká váltak
Erdő sűrűjében.

Hej, de az ő édes apjok
Várással nem győzte,
Fogta a puskját,
Elindult keresni
Kilenc szép szál fiát.
Reátalált a szép hídra,
Hídnál csodaszarvasnyomra;
Szarvasnyom után elindult,
El is jutott hús forráshoz,
Hús forrásnál szarvasokhoz,
Féltérdre ereszkedett,
Hej, egyre rá is célzott.

De a legnagyobbik szarvas
– Jaj, a legkedvesebb fiú –
Szóval imígy felele:
„Kedves édes apánk,
Ránk te sose célozz!
Mert téged mi tűzünk
A szarvunk hegyére,
És úgy hajigálunk
Téged rétről rétre,
Téged kőről kőre,
Téged hegyről-hegyre,
S téged hozzávágunk
Éles kősziklához:

Ízzé-porrá zúzódsz
Kedves édes apánk!

Az ő édes apjok
Hozzájuk így szólott,
És híva hívta,
És őket hívó szóval hívta:
„Édes szeretteim,
Kedves gyermekeim,
Gyertek, gyertek haza,
Gyertek vélem haza,
Jó anyátok vár már!
Jöjjetek ti vélem
A jó anyátokhoz,
A ti jó anyátok
Várva vár magához.
A fáklyák már égnek,
Az asztal is készen,
A serlegek töltve,
Az asztalon serleg,
Anyátok kesereg;
Serleg teli borral,
Jó anyátok gonddal.
A fáklyák már égnek,
Az asztal is készen,
A serlegek töltve...”

A legnagyobb szarvas,
– Legkedvesebb fiú –
Szóval felelvén
Hozzá imígy szóla:
„Kedves édes apánk,
Te csak eredj haza
A mi édes jó anyánkhoz!
De mi nem megyünk!
De mi nem megyünk!
Mert a mi szarvunk
Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe;
A mi karcús testünk
Gúnyában nem járhat,
Csak járhat az lombok közt;
Karcús lábunk nem lép
Tűzhely hamujába,
Csak puha avarba;
A mi szájunk többé
Nem iszik pohárból,
Csak hűvös forrásból.”

Volt egy öregapó,
Volt néki, volt néki
Kilenc szép szál fia,

Nem nevelte őket
Semmi mesterségre,
Csak erdőket járni,
Csak vadat vadászni,
És addig-addig
Vadászgattak, addig:
Szarvassá változtak
Ott a nagy erdőben.
És az ő szarvuk
Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe;
A karcú testük
Gúnyában nem járhat,
Csak járhat az lombok közt;
A lábuk nem lép
Tűzhely hamujába,
Csak a puha avarba;
A szájuk többé
Nem iszik pohárból,
Csak tiszta forrásból”.¹

1. A hagyományos, azaz a felszínesen konvencionális Bartók-apológiát követő értelmezés

Ez így már nem egyszerűen egy „történet”, hanem: *ballada*. Ebből a *balladás szövegből* kiolvasható egy elsüllyedt/elsüllyedő világ látomása, a szörnyű huszadik századi valóságból való egyedül lehetséges megszabadulás, a természettel való azonosulás példázata, valamint Bartók hitvallása, a népek testvérré válásának eszméje.

A *Cantata profana* tehát nem (lenne) más, mint Bartók Béla menekülése az erőszak és az emberség megcsúfolásának világából az ősi primitív világba, az ősengetegbe, a szabad életbe, a *tiszta forrásokhoz*.

A politikai/ideológiai sémát domborító értelmezésekben ehhez még hozzá szokás tenni: a *Cantata Profana* egész jellege, mondanivalója, román népköltészeti alapja szemben állt a kor hazai közhangulatával. Az ősbemutatóra nem is Magyarországon, hanem 1934-ben, Londonban került sor. A *Cantata Profana* szintézisét adja mind az európai hagyományoknak, mind a különböző népi hagyományoknak.²

1 <http://www.tarjanz.eu/libretto/szovegek/oratoriumok/cantataprofana.txt> – Itt hallható is a szöveg Bartók Béla előadásában: <https://www.youtube.com/watch?v=an0uNmwrRSkw>

2 <http://lib.ke.hu/index.php/hu/component/content/article/785-bartok-bela>

Kiváló! Csak hát ez így nagyon felszínes. Afféle digitális/virtuális térben lebegő lexikon-szócikk/információ: tudálekos semmi.

2. Pogány kantáta

„Pogány mítosz és a biblia, román népballada és Johann Sebastian Bach, őskori jelképek, barokk formák és 20. századi ars poetica. Mi minden található azokban a ritka, nagy pillanatokban, amikor remekmű születik! Vajon körülötte és utána ki emelte a tekintetét ilyen messzeségek felé, melyik életmű fogta át ilyen teljesen az Időt és a Teret, az ember ösztönvilágát, történelmét, sorsát, hitét? A Máté passióra hivatkozunk, de a jólismert szólamindákból Bartók partitúrájában, ebben a pogány kantátában az őstermészet képe bontakozik ki, először maga az erdő születik meg”.³

A „*pogány kantáta*” nekem is tetszik, de a lelkes Bartók-apológia miatt az „őstermészet” csak valami rejtélyes „erdő” marad.

Van-e, lehetséges-e valami mélyebb interpretáció?

3. Bartók nem menekül, hanem könyörtelenül diagnosztizál: a modernitás világa (ön)pusztító

Mit jelent hát a szarvassá változás folyamata?
VISSZAZÜLLÉST!

Visszazülleszt egy korábbi létállapotba. A társadalmi státus elvesztését, pusztulást, aminek ok-okozati viszonylatában a szülő és a gyermek, a gyermek és a közösség viszonyának megromlása áll(t).

A szarvasokká vált fiúk az erdő sűrűjében valójában nem ízlelték meg a tiszta szabadságot, és nem azért váltak szarvasokká, hogy ne kelljen többé visszatérniük a beszennyezett, undorító emberi világba. *A kilenc fiú ugyanis nem hős, hanem áldozat*. Bukásuk mögött nem áll semmilyen magasztos cél. Közösségüktől elidegenedett, elrugaskodott viselkedésükkel úgy gondolták/gondolhatták, hogy tettüknek, ellenzett életmódjuknak nincs, és nem lehet sem határa, sem következménye.

Mi történt?

A szarvassá válásnak (egy ősbibliai állapotba való visszatérésnek) pragmatikus, érzelmi, társadalmi

3 Kroó György: *Bartók kalauz*. Budapest, Zeneműkiadó, 1971:51.

okai vannak. Az első az apa szülői kötelességeinek elmulasztását jelenti: „Nem nevelte őket / Semmi mesterségre, / Szántásra-vetésre, / Ménesterelésre; / Csordaterelésre; / Hanem csak nevelte / Hegy- völgyet járni, / Szarvasra vadászni.” A vers záró sorában: „Csak erdőket járni / Csak vadat vadászni”.

Az apa a két ősi mesterség (állattenyésztés, földművelés) közül egyikre sem nevelte/oktatta fiait, hanem egy megelőző társadalmi állapot (a gyűjtögető-vadászó életmód) szintjén hagyta őket. A fiúk épp ezért a közösségi fennmaradás pragmatikája értelmében társadalmilag deviánssá, szenvedélyük rabjaivá, haszontalanná, saját üldözöttjeikhez (a vadakhoz) hasonlatossá váltak; *visszaüüllöttek* egy korábbi létállapotba, s mivel egynemű csoport maradtak, a közösségi fennmaradása érdekében szükséges utódokat sem biztosították: sorsuk a biztos pusztulás.

A szarvassá válás érzelmi kiváltó oka a szülői, mindenekelőtt az anyai átok. Ez az anyai átok a ballada-történet szövegében ugyan nem kimondott, ám nagyon is sejtetett előzmény és egyben következmény: „Anyátok kesereg”. Az anya ugyanis felismeri a fiúk viselkedésének társadalmilag anakronisztikus, egzisztenciálisan pusztító mivoltát, s megátkozta fiait, amikor azok semmibe vettek minden más emberi foglalatosságot, kötődést, szülői intelmet, s folyton csak vadászni jártak. A népi hiedelem szerint az anyai a legerősebb átok. A szarvassá válás társadalmi kirekesztettséget is jelent: erre utal – egy kiváló elemzés szerint⁴ – a ruhától való megfosztottság állapota: „A mi testünk nem tűr / fonott-szövött inget, / A mi lábunk nem lép tűzhely hamujába / csak leveles ágra”.

3.1. *A szarvassá változott fiúk történetének analógiás kötődései: tékozló fiú és/vagy szarvassá változott fiúk.* – A két történetben ellentétes mozgások figyelhetők meg: mind a két történetben a fiú/k kapcsolatba kerül/nek az állatokkal. A tékozló fiú disznók közé vegyül, de nem eszik meg a disznók, mint a közmondás tartja, talán azért, mert ennek veszélyét időben felismeri. A vadászó fiúkat viszont felfalja a szarvas üldözésének szenvedélye, függővé váltak. A rábeszélés sem érzelmileg, sem spirituálisan nem hatott. A tékozló fiú ellenben maga jött rá a családból való kiszakadás meggondolatlanságának vétkére: önkéntesen és mély, ismételt alázattal, megbánással tért vissza atyja házához.⁵

4 Balázs Lajos: *Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012:326.

5 Uo., 331. old.

3.2. *„Szarvasfiúk”: öregedő, nőtlen férfiak = a terméketlenség* – A szarvassá vált fiúk története a paraszti közösség vénlegényeinek helyzetéről (is) szól. A „szarvasfiúk” az öregedő, nőtlen férfiaknak a falusi-paraszti társadalomból való kirekesztettsége kegyetlennek tűnik ugyan, de a közösség fennmaradásának pragmatikus filozófiájával van összhangban: ők azok, „akik nevét nem viseli gyermek, akik a közösség perifériájára sodródnak, majd a kocsmában, bárókban, korunk sötét erdeiben külön verődve italoznak, nem tartoznak sem a legény, sem a házasemberek társadalmába, alkohol (kábítószert) függővé válnak, akárcsak szarvas-függővé váltak a csak szarvast üldöző kolindabeli fiúk”.⁶ – A balladás szöveg szimbolikus ereje tehát egyetemes is tágtítja a terméketlenség pszichológiáját: a személyes és a közösségi/társadalmi életben maradás organikus és transzcendentális üzenetét és törvényeit közvetíti a mindenkori jelennek.

4. „Nem mentünk haza...”

Csoóri Sándor a „szarvasfiúk” bolyongásában, számkivettségében éppen ezt az egyetemes – és persze mindenekelőtt: magyar – otthontalanságot látja/láttatja:

„Nem mentünk haza ma sem,
nem mentünk haza, fiúk.
Hiába sikálta el anyánk a késeket,
hiába mosta le
a görcsös asztalt.
Átmetszett nyakkal,
vére iszapjában
hiába jaidult föl a lúd.

Nem is üzentünk,
nem is írtunk –
mintha árvíz sodorta volna el kezünket.
Húsvét nem húsvét többé,
a kisöpört ház
nem a mi házunk”.⁷

6 Uo.: 334. old. – Lásd még Bence Erika: Bartók nem menekül! *Magyar Szó*, 2013. augusztus 13. – http://www.magyarso.com/hu/2063/kultura_irodalom/100197/Bart%C3%B3k-nem-menek%C3%BCI!.htm#f_2_c

7 Csoóri Sándor: *Cantata profana* (részlet). Bartók Béla emlékére. In *Csoóri Sándor válogatott versei*. Budapest, Unikornis Kiadó, (Csoóri Sándor életműsorozata), 1998.

5. „Hüvös” vagy „tisza” forrás?

Ezt az egyetemes otthontalanságot még Bartók sem merete vállalni vagy kimondani. Közismert ugyanis az a filológiai tény, hogy Bartók – aki maga fordította az eredeti román szöveget – a ballada szövegében előbb „hüvös forrás”-t ír, majd a befejezésnél, nyilvánvalóan a mondandója hangsúlyozása szándékával, „tisza forrás”-ról szól. Ez afféle egyetemes humanizmus – (gyenge) remény a reménytelenségben. Bartók ugyanis tisztában volt a veszteség mértékével és jellegével is. Erre utal, többek között, a mű első részének elején hallható, mintegy a múltba visszautaló – de nem nosztalgiasan visszarévedő – (elvesztett) világ/hagyomány = *a transzcendentális és organikus gyökereketeljesség*: Bach Máté passiójának nyitókórusára emlékeztető *passió-szerű* dallam/világ.

A Bartók-mű: *profán kantáta*. Szándékos el-
lentmondását ezért az utókor – az utókori többségi
elfojtásnak engedve – *nem a konfliktust végletesen
kifeszítő ellentmondás, hanem valamiféle (gyenge)
humanista remény apológiája felé billentve* úgy véli:
a *Cantata Profana* nem más, mint a pogány kará-
csonyi mondakör (román) népi szövege alapján *a
természeti világ tisztaságát áhító, a társadalomból ki-
lépő, menekülő fiúkból lett (internacionálissá is válto-
zó) csodaszarvasok meséje*.⁸

Ez a gyenge humanizmus felszínes apológiája –
persze így is lehet érteni a *Cantata Profanát*.

A *Cantata Profana* azonban POGÁNY KAN-
TÁTA: *pogány – és mégis kantáta!*

Azért (is) kell/érdemes meghallgatni magát
a zeneművet is⁹ – és nem pusztán a szövegre ha-
gyatkoznunk –, mert Bartók átfogó világszemlélete
végül is leginkább a zenéjében öltött hangzó testet:
organikus és, mondhatni, transzcendáló teljessé-
get – *profán teljességet*. A széttört egész minden
következményét, a megváltás nélküli reménytelen
reményt szólaltatja meg. Pontos *kórdiagnozt* be-
mutatva/feltárva – ez (is) lélek/gyógyászat.

Utószó

*A szem: a lélek tükré.*¹⁰

Ha Bartók Béla szemébe nézünk – még így a
fényképe közvetítésével a sok évtizedes távollból is
vissza- és rátekintve erre az arcra –, akkor minde-
nekelőtt az ő személyének = személyiségének szug-
gesztív erejét/sugárzását érzékelhetjük:

a megváltás nélküli
reménytelen remény
hideg vulkánját
látom izzani ebben a tekintetben.¹¹

8 Palkó István: Bartók Béla Cantata Profaná-jának szövegéről http://adattar.vmmi.org/cikkek/10145/hid_1972_07-08_08_palko.pdf

9 Például itt: <https://www.youtube.com/watch?v=6aj61iLxDFM> – annak ellenére, hogy a bevezető képi illusztrációk töményen giccsesek (a Dunatévésektől csak ennyire tellett?). A „zöld” erdő/k iránti urbánus vágyak projekciója, az írásomban kritizált „tisza forrás” metafora/szimbólum látványos bizonyítéka.

10 http://jelesnapok.oszk.hu/prod/SZERKEZET/03marcius/m_unnepek/m25_bartokbela/tn_058.jpg

11 Bartók Béla személyiségéről kiváló elemzést olvashatunk Pethő Bertalan könyvében: *Bartók rejtekútja*. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1984.

*Fortepan / Berkó Pál
Magyarország, Budapest V.
a pesti alsó rakpart lépcsője a Szabadság híd közelében.*

SZABADSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

INTERJÚ TIBORI TIMEÁVAL

Készítette: Csepeli György (2015. 02. 06.)

[DOI 10.35402/kek.2020.5.17](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.17)

- Régóta ismerlek, de azért nem annyira régóta, hogy emlékezzem arra, amire csak te emlékezhetsz: hová jártál egyetemre?
- A Kossuthra jártam Debrecenbe. De ennek is két része van. Amikor érettségiztem '69-ben, zenésznek készültem. Egy tizennyolc éves záróvizgázó fiatal ember számára az nem úgy működött sem akkor, sem most, hogy besétál Budapestre, a Zeneakadémiára, hacsak nem olyan *baromira* tehetséges. Hanem úgy, hogy 18-19 évesen még minimum egy-két évig továbbképzzi magát. Kellott volna énekelni, meg fuvolázni is, hogy kellőképpen megérjen a hang, alkalmas legyen egy igazi pódiumi éneklésre.

Oratórium énekes szerettem volna lenni, Réti Józsi bácsi volt a mester, aki hasonlóképpen azt gondolta, hogy még egy-két évet tanuljak, és biztatott, hogy akkor semmi akadályát nem látja a sikeres felvételinek. A szüleim pedagógusok, akik generációkat tanítottak és neveltek. Történész volt az apám, a gyakorló gimnázium oszlopos tagja, tanítás-módszertant tanított az egyetemen, a Klasszika Filológján. Szüleim értékrendjébe nem illett bele, hogy valaki leérett-ségizik, és nem lineárisan megy tovább egy következő és következő képzési szintre. Javasolták, hogy menjek el a Zeneművészeti Főiskolára, és utána taníthatom a nebulókat. Ez ellen kézzel-lábbal tiltakoztam, ugyanis zenét tanítani általános iskolában, de még középiskolában is – hogyha valaki nem *abszolút* megszállott pedagógus – elég sikertelen dolog. A '60-as évek végén – Kodály-módszer ide vagy oda –, éreztem, hogy ennek nincs számomra igazi vonzása. Tanítottam egyébként néhány hónapon keresztül, tehát *tudtam*, hogy mire vállalkozom, ha zenetanári pályára megyek. És akkor hihetetlenül megsértődtem. Nekem annyi sem jár ebben az életben, hogy készüljek egy olyan zenei pályára, amiért persze, áldozatot kellett volna hozni, rendszeresen föl kellett volna járni Pestre?! Igaz, akkor nem lehetett volna elmondani rólam, hogy ez a rendes kislány szisztematikusan folytatja a tanulmányait. Ezért daccal azt mondtam, hogy na, jó, megtalálom a magam útját! Nincs tanári pálya,

de egyetemre se megyek rögtön. Elmegyek népművelés–könyvtár szakra a Debreceni Tanítóképzőbe, amely akkor kiváló intézmény volt. Az volt a célom, hogy minél előbb a lábamon álljak. És óriási szerencsém volt, mert nagyon erős csapatba kerültem, Praznovszky Mihály irodalomtörténész, Fodor Péter, a FSZEK főigazgatója és sokan mások jártak velem párhuzamosan. Egy sereg olyan ember nevelődött ott ki, akik azóta is értéket teremtenek. Nagyon erős volt a népművelés–könyvtár szak. És három év alatt tulajdonképpen bedolgoztam magamat az egyetemre is. Béres Csabáék akkor kezdték el a szociológiai vizsgálatokat, Durkó Mátyás is akkor kezdte kialakítani a maga nagyon sajátos felnőttképzését és módszertanát a népművelési tanszéken. Az első három év elvégzése után, amit a család közmegelegedésére vörös diplomával végeztem, mentem tovább az egyetemre. Jó volt tanulni, rengeteg mindent csináltunk. Földényi tanította az esztétikát, nagyszerű volt! Veress József, mint fiatal tanár a filmesztétikát. Voltak kiváló személyek, akikre fölnézhattünk. Kijártunk az egyetemre irodalmat hallgatni Bán Imrétől és Hankiss Jánostól, a neves professzoroktól. A történészek között akkor volt lenni Berend Iván, Ránki György, Niederhauser Emil. Volt kitől és mit hallgatni, mert ezek nyilvános, nagy előadások voltak. A nyelvészek között is remek emberekre emlékszem. Tulajdonképpen párhuzamosan működött ez az egyetemi lét a képzős tanulmányokkal, végső soron nem volt rossz választás ez a három év. Amúgy mindent, amit a szakmáról, a kutatómódszertanról, a könyvtár-tudomány oldaláról a rendszerteremtés – mindent remekül meg lehetett ismerni és gyakorolni, a népművelésben pedig abszolút párhuzamosan mozgott az elméleti és a gyakorlati képzés. Irgalmatlanul sokat tanultunk, de lelkesített bennünket a sok pozitív visszajelzés a terepmunka során.

- De hogy-hogy ez csak három év volt?
- Ez egy hároméves, főiskolai képzés volt. És onnan azonnal átmentem az egyetemre, és gyakorlatilag a negyed-ötöd évet elvégeztem, pontosabban egy év kihagyással folytattam a tanulmányaimat.

- A Bolognai rendszer szerint.
- Pontosan. Úgy lettem igazán Kossuth-egyetemista, hogy Durkónál bent maradtam kutatói státuszban, miközben tanultam is. Ami rendkívül vonzott, mert akkor indultak el a recepció vizsgálatok, amelyeknek később Vitányi Ivánnál a Népművelési/Művelődéskutató Intézetben lett folytatása. A recepcióvizsgálat egyik témám maradt máig, az érdeklődésemet időről-időre fölkelteni valami új megismerési lehetőség.
- Miből írtad a szakdolgozatot?
- Révai kultúrpolitikájáról írtam, ebből csináltam a kisdoktorimat is, rá két évre. Úgyhogy egymásba fonódott a saját és a tanszéki kutatómunka, az egyetemi és a tudományos fokozatszerzésért folyó erőfeszítemem. Megjegyzem, ez a hajdúsági térség nagyon komolyan hordozta még az '50-es évek kultúrpolitikájának minden rémségét a '60-as évek végén, '70-es évek elején is. Az egyszemélyi, kézi irányítású vezérlést állandóan tetten lehetett érní. Két területe maradt a művelődésnek, a kultúra befogadásának és átadásának ahol megmaradt a szabadság. Az egyik a zene volt. Az óriási múlt kötelezte Debrecen nagy zenei rendezvények megtartására és korszerű formák bevezetésére. Ilyen volt a Bartók Béla Nemzetközi Kórusfesztivál, de kiemelkedőek voltak a Debreceni Jazz Napok, a tánctalálkozók, és egy unikális rendezvénysorozat: a Szinkronfilm Fesztiválok. A másik szabad terület a múzeumoknál, a formabontó kiállítások megrendezésében rejlett. A muzeológusok sikeresen függetlenítték a párt koncepciójától a maguk munkáját, a gyűjtést, és az ismeretterjesztést. A Déry Múzeum abszolút tere lett izgalmas kiállításoknak és megelőzte korát a sajátosan kialakított múzeumpedagógiájával.
- Révaiban mit találtál jót és rosszat?
- Révai kettőssége volt számomra érdekes. Az, hogy egy rendkívül művelt ember milyen barbár módon képes felülríni a saját, klasszikus műveltségét a párt érdekében. És rendelkezett emberek, intézmények sorsáról anélkül, hogy bármikor is köze lett volna a gyakorlathoz. Hiszen a praxis nem ismerte. Ez annyira egybeesett a debreceni városvezetés gyakorlatával, hogy ordított az azonosság. Ezt a dolgozatot Soós Pálnál kezdtem írni. Soós Pali híres-hírhedt művelődéspolitikusa volt a Debreceni Egyetemnek.
- Tanszékvezető is volt.
- Durkó Mátyás agyvérzését követően ő volt a tanszékvezető. Döntően az angolszász irodalomra alapozta a tudását. Az '56-os vélt vagy ténylegesen tett kijelentései miatt nagyon erősen igyekezett a '60-as években „beállni a sorba”. Ezt az egyetemen igen dicséretes dolognak tartották, mert ha valahol, akkor a Debreceni Egyetemen *kíméletlen* volt a megtorlás a legkisebb rendszerkritikával szemben. A hatalmat két filozófus, egy házaspár tartotta a kezében, akik elismerően nagyon műveltek voltak, de akik véleménye megfellebbezhetetlen volt, és meghatározták az egyetemi vezetés állásfoglalásait is.
- A Bimbó házaspár?
- Igen. Egy szobában dolgoztak, és úgy is vizsgáztattak, hogy mind a ketten részt vettek a hallgatók kérdésében, ami sokszor tragikus helyzetet teremtett, mert nem volt olyan diák, aki legalább egyszer meg ne bukott volna filozófiából, legalább is az ismeretségi körömben. Miközben imádtam volna magát a tárgyat, épp egy vizsgán, az egzisztencialisták kapcsán vitába keveredtünk. Költői túlzás, hogy vitába keveredtünk. Egyszerűen nem lehetett a csúsztatást a gondolkodásukban azonnal tetten érní és reflektálni rá vagy kikerülni, ahogy azt kellett volna. Nyilván, mi bátortalanok voltunk, ők pedig ezt a kábultságunkat kihasználva pillanatok alatt elmondták a legvonalasabb marxista verdikteket az irányzatokkal kapcsolatban, leleplezve „tévedéseinket”.
- A Révai-dolgozatot hogy tudtad ebben a szellemi közegben átverni?
- Ami a tanszéki megítélést jelentette, ott védhető volt a témaválasztásom, mert a kultúrpolitikának azokat az ágait néztem, amelyek kapcsolatban voltak a zenével és a művészetekkel. Ezzel Soós Pál nem nagyon tudott vitatkozni, és nem voltak a kutatásomnak előzményei. Ha tettem kritikai megjegyzéseket, akkor ezeket azért engedték meg, mert a zenei, képzőművészeti, azaz szakmai részhez nem értettek. Ezért ezt az irányt később is könnyű volt továbbfejlesztem. Megnéztem, hogy a művészeti intézmények hogyan reflektáltak Révai döntéseire. Az anyaggyűjtés során volt egy gyönyörű élményem. Följöttem az Akadémiai Könyvtárba kutatni, és Ancsel Éva volt éppen az aznapi tájékoztató könyvtáros. A kérésemet megnézte, s úgy hozta ki az anyagokat, amiért máig hálás vagyok, hogy a paksamétám alá becsúsztatott néhány Révai levelet, amiket egyébként nem nézhettem volna meg. Ezáltal egy sokkal differenciáltabb Révai kép tárult elém, amely meghatározóvá vált a véleményem kialakításában. Körvonalazódott

- egy végtelenül zsarnok személyiség, aki azért önmagával is vívódott, bár a kételyeit csak részben fogalmazta meg. Ez bátorított, hogy íme, mégis lehet korrekt kritikát írni. Ekkor már '75-öt írtunk, tehát ez egyre inkább megtehető volt. Nem tekintettem áldozatnak Révait, de szomorúan konstatáltam, hogy a hatalom mindenkit bedarál, szinte képességeitől függetlenül. Ha bárki is azt hiszi, hogy a politikai vezetésben karriert lehet csinálni, végső soron csalódnia fog, a hatalom idő előtt bedarálja. Ezért volt érdemes egyáltalán Révaival foglalkozni, mert ezt *nagyon* hamar, nagyon fiatalon megéreztem. Aztán ezt a témát félretettem, mert újabb izgalmas feladatok kaptam. Nagyon pozitívnak tartom máig a Népművelési Tanszék adta lehetőségeket, azt, hogy elindultak azok az oktatói érdeklődések, támogatások, melyek Révai mellett Klebelsberg engedték kutatni, sőt, még szorgalmazták is. Ebben az időben járt egyetemre a történészek közül Gyarmati György, aki ma az Állambiztonsági Levéltár főigazgatója, vagy Jánosi György, aki kulturális államtitkár volt, Zöldi László, aki a könyvkiadói tevékenységével vált elismertté, és számos más kollega. Őszintén mondhatom, eleven szellemi élet és kapcsolat volt, amitől értelmet nyert az egyéni kutatómunka. Sokat és intenzíven vitatkoztunk, amire máig jó szívvel gondolok.
- Debrecen után, a végzést követően mikor kerül-tél Budapestre?
 - Még ott voltam két évet. Ez alatt megcsináltam a doktorimat. Lassan elfogyott körülöttem a levegő. Megszűnt a kutatói státusz, ami egyébként az MTA Pedagógiai Kutatócsoportjához kötött, tehát eredendően akadémiai helyen voltam a Debreceni Egyetemen. És akkor egy huszárvágással pesti állást kezdtem keresni. Az *teljesen* nyilvánvaló volt, hogy az nem perspektíva, hogy a Debreceni Egyetemen tanársegédként folytatom az életet. Az andragógiai tanszéken belül taníthatam volna művelődéspolitikát, nyilván erre szakosodtam volna egyfelől, meg áttaníthattam volna Béres Csabáékhoz is. Látszott az egész egyetemről, hogy olyan szűk teret enged, amitől én viszolyogtam. Megmaradt bennem a korábbi nagy sérelem, hogy nem indulhatok el a zenei pályán. Debrecenben, az apám elismert ember volt, s ott én mindig csak „a János lánya” voltam. Önállósodni akartam, mert nyilvánvaló volt, hogy Debrecenben bármilyen lenne is a teljesítményem, nem fogom tudni az előítéleteket legyőzni.
 - Apád mit tanított?
 - Újkori történelmet tanított, mind a két helyen, a gyakorló iskolában, meg az egyetemen is, ezen kívül módszertant, tanításmódszertant. Nagyon szigorú pedagógus hírében állt, igazi kálvinista, alapos ember, akit borzasztóan zavart az a fajta szabadságigény, ami bennem volt és van a mai napig. Ezen mi nem nagyon vitatkoztunk sokat, de ott húzódtott a feszültség közöttünk.
 - Tehát akkor volt mi miatt elmenni. Családi okok miatt is, és intézményi, szakmai okok miatt is. Hogy oldottad meg, hogy hova kerülj?
 - Jól ismertem Novák Józsi bácsit, aki a Népművelési Intézetben dolgozott kutatóként, művelődéstörténészként pedig az ELTE-n tanított és jegyzeteket írt. És amikor ez a kétségbeejtő helyzet Debrecenben bekövetkezett, hogy pillanatokon belül megszűnik a kutatói státuszom és éreztem: az egyetemi szisztéma, ha ott maradok, bedarál, akkor megkérdeztem tőle, hogy mit tanácsol. Tudtam, hogy ez a vívódás hosszú távon nem tartható. Azt mondta, ne aggódjak, most került ide Vitányi Iván az intézethez, megkérdezi tőle, hogy befogad-e. Találkoztam 1975 decemberében Vitányi Ivánnal, és '76. január 1-jétől átkerültem a Népművelési Intézetbe. Ezután nagyon gyorsan el tudtam intézni az átköltözést, és egy csomó mindent praktikusán, hiszen vitt előre a lendület, hogy – bár 18 éves koromhoz képest hét éves készséssel – elkezdhettem az önállóságomat kipróbálni. A hetesek, mármint a hetes számok és hatványaik működnek az életemben. Erősen motivált, hogy valami más vegyen körül és benne én is más lehessen, mint amit sematikusan elvárnának tőlem, és mint ami az előzőekben voltam.
 - De azért ez nem volt radikálisan más, mert bizonyos szempontból következett az előzményekből?
 - Csak részben, látszólagosan folytatódott a kutatói lét, valójában radikálisan új volt. Vitányi Iván magatartása mindenkor élmény marad számomra, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Ő arra volt példa nekem, hogy csak akkor válhat valaki önállóvá, ha küzd a maga területén, alkot, próbálkozik, olykor sikeres, néha elbukik. Vitányi katalizátor volt, vezetése során bebizonyította, „csoportozása” arra való, hogy folyamatosan kipiszkálja az egyéni feszültségeket, bizonytalanságokat éppúgy, mint az egymás közötti munkakonfliktusokat.
 - Vitányi egy szellemi műhelyt működtetett?
 - Igen! Ez a szellemi műhely részben a kutató-sok mentén, részben az akkor általa elindított

Kultúra és Közösség című művelődésméleti folyóirat körül szerveződött. Miután a nyitott ház szisztémáját működtette, ebben részt vettek a kutatási osztály munkatársai éppúgy, mint számos más osztály munkatársai a Népművelési Intézetből. Lehetett érezni, hogy kik azok, akiktől elváratik, hogy mindig ott legyenek. Tipikusan NÉKOSZ-os jelleggel működtünk. Ha nem a terepen voltunk, akkor éjjel-nappal együtt voltunk, együtt ismertünk meg friss irodalmakat, amikről vitatkoztunk.

- A te kutatási területed része volt ennek a kulturális közösségi témának, vagy pedig egy külön téma volt?
- Ez külön indult. Amikor én oda kerültem, akkor folyt Vitányinak Sági Marival együtt a kreativitás, generativitás problémáját feldolgozó vizsgálata. A zenének ilyen speciális, projektív tesztként való alkalmazásával ott találkoztam először. A Mari által hozott anyagok vitájában megkérdezték a véleményemet, a benyomásaimat. Az igazi szakértő nyilván Lendvai Ernő volt, valamennyiünkre nagy hatást gyakorolt. Volt egy világgép-kutatás, amit Iván nagy örömmel csinált, mondhatnám zenei hasonlatnál maradvá: vezényelt, ahol több területen folytak hatásvizsgálatok, befogadói attitűd-mérések. Közben a *Valóság*ból hozott át írásokat, mert az volt a szellemi munkamegosztás, hogy mindkét szerkesztőségben mindenki, mindent elolvasott és referált róla. Ha a *Valóság*ban valami nem illett teljesen a szerkesztőségi profilba, vagy már kaptak letolást Kőrösiék, akkor az az írás többnyire a Kultúra és Közösségben landolt. Előfordult a fordítottja is. De a vita sosem maradt el. És borzasztó érdekes volt látni, hogy ki milyen információk birtokában, milyen ismeretek felvonultatása mellett tudja letenni pozitív vagy negatív értelemben a voksát. Vitányi mindig kiváltotta az ellentéteket, mert nagyon jól, és célzottan tudott kérdezni. Pozitívan éltem meg ezt akkor is, és így tartom helyesnek ma is. Ezek a konfliktusok nagy sebeket ejtettek bennünk, és mi is ejtettünk másokban. Meg kellett tanulni érvelni, vitatkozni, elviselni vélt vagy valós sérelmeket, alkalmazkodni a közösségi akarathoz, amikor arra volt szükség. Szolidaritást vállalni akár olyan áron is, hogy közben az egónk sérül.
- Az intézeten belül történt?
- Ez intézeten belül. De aztán egy későbbi intézeti alakzatban, amikor a '80-as években már ott voltak a nagy minisztériumi kutatások, akkor

már nemcsak az intézeten belül volt nyitva az ajtó mindenkinek, hanem ki volt nyitva sok-sok hazai értelmiségi előtt, és nem csak a pestiek, hanem a vidékiek előtt is.

- Kik vettek részt ebben a workshop-ban személy szerint?
- A Kultúra és Közösség szerkesztésében akkor Vörös Gizi vett részt, aki Bujdosó Dezső feleségként az ELTE-ről számos információt hozott, a Népművelés Tanszékről, meg az Esztétikáról, Almásin keresztül. Ott volt Koncz Gábor, később Kuti Éva, akik művelődés-gazdaságtannal foglalkoztak. Sági Mari, Lendvai Ernő és Tokaji András, akik a zenei ügyeket vitték, meg a közösségkutatásban is aktívan dolgoztak. Kovalcsik József művelődéstörténész, M. Kiss Sándor, László-Bencsik Sándor, Papp Oszkár, Fonyó Iлона, S. Nagy Katalin, akik tapasztalt kutatókként vettek részt a vitákban. Fövény-Kapitány Ágnes és Gábor, Lipp Márta, Mátyus Aliz, Forgács Péter képviselte a fiatalabbakat. A '80-as évek elején volt egy nagy nemzetközi családkutatásunk, hét országot átfogó, összehasonlító vizsgálat, ami szintén számos újítást hozott be a kérdés-módjába, és a kultúra értelmezésébe. Akiket Iván be tudott cserkészni és védelme alá vett: Kamarás Pista, Ambrus Péter és Andor Misi. De azért ők mindig magánzók maradtak. Aki még nagyon jelentős személyiség, és aki Ivánnal párhuzamosan egy másfajta műhelyt működtetett, ameddig élt, Józsa Péter volt. Ő csinálta a kulturális blokkokat, és korszakos dolgozatokat írt. Jól emlékszem, abban a pillanatban, amikor Józsa kritikát érte a Párközpont Kulturális Osztálya részéről a szubkultúra kifejezés miatt, akkor azonnal összejárt a társaság, és szinte kivétel nélkül fölsorakoztunk Józsa Péter mellett, aminek eredményeképpen megjelenhettek a Budapesti Kulturális Blokkok kutatási eredményei. Sajnos, nem fejezte be ezt a vizsgálatát korai halála miatt, viszont arra még volt lehetősége, hogy Uppsalában elfogadtatta önálló szakszociológiaként a művészetszociológiát.
- Miket írtál ezekben az időkben?
- Ezekben a kutatásokban részben kérdeztem, részben pedig a tanulmányok, a részjelentések egy részét írtam. Számos esetben ezek közös alkotások voltak. Tehát, ha volt egy kutatási jelentés, akkor a csoport közösen jelentette meg ezeket, a kor szokása szerint stencilizve, 99 példányban. Ez akkor nem okozott különösebb sérülést, mert úgy éreztük, egy csapat vagyunk.

- Ezt Iván remekül tudta szervezni, és tényleg egy csapat voltunk. A '80-as évek közepén, amikor megkaptunk a nagy kutatási főirányok koordinálását és több kutatás tényleges lebonyolítását, még pezsgőbb lett az élet. Hankiss oda telepítette az értékutatását, Józsa elindította a művészetszociológiai kutatásokat, Halász László is oda hozta át munkái egy részét, a kézirateit vitára. Soha nem lett volna a Gondolat Kiadónál az a híres sorozat a művészetszociológiából és szociológiából, ha akkor nem kooperációban, Vitányi Ivánnal javítják a fordításokat, amiket mi első kézből olvashattunk. Ennek hatására kezdtem el megtervezni, majd lebonyolítani az esztétikai befogadás-vizsgálatot különböző művészeti területeken. Gyakorlatilag máig érvényesek azok a '70-es, '80-as években megjelent fontosabb amerikai és német kutatások, amikről lehetett tudni, hogy adaptálni kell őket, de épp olyan volt a társadalmi közeg, az érdeklődés, hogy lehetett adaptálni. És ez óriási lehetőség volt.
- Külföldre mentél ösztöndíjjal?
 - Igen. 1980-ban 5 hónapot Bécsben, utána – 1983-ban – Németországban voltam. Mai napig is németül beszélek szívesebben, angolul sajnos sosem tanultam meg rendesen, ez nagy hiányosságom. Tübingenben voltam, aztán Hollandiában kétszer három hónapot. Ott már tanítottam is. A befogadás-vizsgálat kapcsán projektív tesztekéről, kérdés-technikákról beszéltem. Úgy tanítottam kutatómódszertant, meg művészetszociológiát, hogy ott ültek a szemináriumon a hallgatók és néztek rám elkerekedő szemmel, mert maximum Adornoról hallottak, de rajta kívül senki másról nem.
 - Már Magyarországon is tanítottál a '80-as években?
 - Már a '80-as években itthon is tanítottam. Részen Pécsre, részben pedig Szegedre jártunk le tanítani. T. Kiss Tamás kapcsolt be a kutatásaiba, hiszen szociográfiai tábort vezetett Csongrád és Bács megyében. Erről publikáltunk is. Később több alkalommal közösen végeztünk különböző területeken vizsgálatokat. T. Kiss Tamás ösztönzésére ezekből könyvek születtek. Visszatekintve: a kutatás folyamata mindig jobban inspirált, mint az eredmények összefoglalása, megjelentése. Utólag belátom, meg kellett írni a tapasztalatainkat, s ma pedig az a feladatunk, hogy kritikusan megvizsgáljuk, a korabeli véleményünk hogyan változott, fejlődött az elmúlt évtizedek során. De ehhez is szükséges a biztatás és a hit a könyvek tartósságában, fontosságában.
 - Meddig tartott ez a Vitányi-intézeti periódus?
 - Ez a periódus '92-ig tartott. Közben bekapcsolódtunk a formálódó közéleti mozgalmakba, például a Demokratikus Chartába. Mondhatom, az evidencia volt, hogy a Chartát aláírtuk, szinte testületileg. A névsor megjelent a Valóságban, amire többen felhőrdültek a környezetemben. Az volt ennek az előzménye, hogy láttuk újraszerveződni a Márciusi Frontot, amikor a Corvin téren, Vitányi Ivánnal Nyers Rezsőtől elkezdve megjelent mindenki, aki az új gazdasági lehetőségek kidolgozására szövetkezett. Számos ellenzéki politikus jött a megbeszélésekre, és egy új szociáldemokrata párt kezdett formálódni.
 - Tehát egyszerre volt tudomány és politika.
 - Ez a Művelődéskutatóban mindig egyszerre történt. És ami tulajdonképpen aztán a divergálást, a külön utakat is megnyitotta, az is éppen a politika miatt volt. Megoszlott a társaság az MDF-es, és a Szabad Demokrata vonal mentén. Nyilvános volt, hogy Hankiss érték-kutatásában kérdeztek azok a fiatalok, akik korábban részben a SZETA-ban tevékenykedtek, részben a szakkollégiumokban tanultak. 1990-ben pedig egy pillanat alatt, amikor megjelentek a pártok, akkor becsatlakoztak, ki ide, ki oda.
 - Már lecsatlakoztak, hova?
 - A többség az SZDSZ-hez, a másik része az MDF-hez. Na, innentől kezdve új feszültségek adódtak. Egyesek kibontották a nemzeti lobogót, amitől az ember azt érezhette, ennek nem lesz jó vége. Lehet, hogy csak én vagyok ilyen finnyás ezekre a dolgokra, de rögtön valami viszolygás van bennem, hogyha egy nemzeti lobogót használunk általános szimbólumként, érvelés helyett – az egyetlen igazság kimondására.
 - Tehát az intézet színterévé vált ilyen politikai csatározásoknak?
 - Igen.
 - Hol állt Vitányi ebben?
 - Vitányi borzasztóan hitt abban, hogy lehet új típusú szociáldemokráciát csinálni, ezt próbálta elmagyarázni nekünk is és másoknak is. De hát nem volt alapos politikai ismeretünk, gyakorlattunk, lássuk be. Nem tudtunk kellően, objektív kritikával viszonyulni a pártokhoz. Többnyire szélsőségekben gondolkodtunk. Olyan volt néha az intézet, mint egy felbolydult méhkas, ahol a hangulatot úgy jellemezhetem: éljen a király, vesszen a király. Tele voltunk bizonytalansággal,

- amiről hol beszéltünk, hol nem, és kezdtünk eltávolodni egymástól. De Vitányi kereste a demokrácia új kereteit, mindig magyarázott, érvelt, a különféle politikai akaratok háttéréről beszélt, amit később a fejére is olvastak a kutató kollegák, hiszen gyakran kötött kompromisszumokat épp a demokrácia érdekében. Sokszor mondta, hogy ez csak látszat-kompromisszum, mert időt kell ahhoz nyerni, hogy megerősödhessen egy egészséges, széleskörű szociáldemokrácia. Hát, ezt bevallom, nem igazán értettük. Nekünk nem volt saját élményünk. Lássuk be...
- Ennek a műhelynek a vesztét a politika okozta?
 - Igen. Azt kell mondjam – és ez máig borzasztóan fáj –, hogy Vitányi Ivánnak '89-ben volt választási lehetősége. Az egyik az aktív politizálás, a másik a tudós lét kiteljesítése. Rendelkezésre állt minden: a különleges képességei, azok a munkák, amiket mi „hűvös halmokban”, hihetetlen színésséggel fölhalmoztunk, ezekből, és a saját kútfejből megírhatta volna a kultúra szociológiáját. A tudása, a tapasztalata, minden képessége arra predesztinálta, hogy neki kell ezt az összefoglalást elvégezni. Óriási vesztesége a tudományosságnak, hogy ezt nem teljesítette.
 - Minden együtt volt. Miért nem írta ezt meg? Miért ment bele a politikába?
 - Én ezt úgy éltem meg, és szégyellem kimondani, mivel a kifejezés nem pontos: infantilizálódott.
 - Te hol álltál ebben a dologban? Téged nem csábított a politika?
 - Nem. Óvatos voltam, családi példák miatt is. Óvatos voltam már csak azért is, mert láttam, hogy az egyik kollegánk egyik percről a másikra fanatikus MDF-es lett, holott épp csak kilépett az MSZMP-ből. De hasonlóképpen taszító volt, látni a Demszkyék mellett feltűnő hóbörgő alakokat. Pedig a szabadelvűség, a klasszikus demokrácia nagyon vonzott.
 - Nem csatlakoztál se szocialistákhoz, se az MDF-hez, se az SZDSZ-hez?
 - Ami engem vonzott, az a liberalizmus. Egyértelműen. De amikor megindultak a szörnyű háborúskodások egymás ellen, elborzadtam. Rengeteg Tölgyesi-féle előadáson voltam kezdetben, nagyon élveztem a légkört. És aztán megindultak a hatalmi harcok. Ezekről baromi undorom lett. Már a '80-as években megtapasztaltam, hogy az én kollegáim milyen kíméletlenül elkezdtek könnyökölni, és rezzenéstelenül fölírták a nevüket egy tanulmányra, ha attól előnyt reméltek, ha pedig más szelek fújtak, levették a nevüket.
 - A befogadás-szociológiai vizsgálsorozatból mi-kor csináltál kandidátusit?
 - A kísérletekhez képest sokkal később.
 - A kéziratot mintha előbb lezártad volna.
 - Igen, hat évig folytak a kísérletek, '88-ban lezártam, és '92-ben védtem meg. Az előbb említett köpönyegforgatás, a tülekedés elvette a kedvet a titulusok megszerzésétől. Mondok egy példát és nevet is. A csoportban, ahol művészetszociológiával foglalkoztunk, ott volt Kamarás Pista, de ott volt például Deme Tamás, aki értett a képzőművészethez, meg sok minden egyébhez, és elkezdett pedagógiai programokat írni, majd erősen szembefordult a kollégáival. Másképp volt ez S. Nagy Katalin, ki szintén vezéregyéniség volt. Neki köszönhetjük, hogy a Magyar Szociológiai Társaság megalakulását követően az ő vezényletével rendszeresen, kéthetente valóban összejöttünk egy más formációban. Megindult a Művészetszociológiai Szakosztály működése. De már előzőleg is dolgoztunk együtt, hiszen ez a lelkes kis társaság a Józsa-féle munkacsoportból nőtt ki, tehát volt egyfajta szerves fejlődése a pályámnak. A jelentős alkotók közül Józsa, Lendvai Ernő meghalt. Sági Mária önjáró volt világ életében, számos fontos kutatást kezdeményezett és végzett el. Ilyen volt a generativitás és kreativitás kutatása. De ő nem követett bennünket, egyéni kezdeményezései voltak, és később eltávolodott tőlünk. Más területen jelentős karriert futott be.
 - A generativitás-vizsgálat nagy ötlete volt Vitányinak.
 - Ez egy óriási dolog volt, az amerikai kollégák nagyra értékelték.
 - Világszám lehetett volna.
 - De nem lett, sajnos, nem folytatták/folytattuk, az útjaink elágaztak a 80-as évek végétől. Azt hiszem, többek között azért nem lett átütő sikere ennek a szellemiségnek, mert megindult más divatos témák kisajátítása, mint a család, az életmód, kommunikációs színterek stb. Egy ponton túl azonban nem lehet állandóan ebben a „háborúban” részt venni, erre nem voltam alkalmas. Ha meghallom – és ez a mai napig tart –, hogy valaki csak szuperlatívuszokban tud saját magáról beszélni, miközben én folyamatosan egy közösségben nevelődtem, alkalmazkodtam, ettől megőrülök. Akkor kilépek. Ott tudtam hagyni egy csomó mindent, mert nem akartam mindenáron győzni. Éljenjárni, kezdeményezni igen, az mindig motivált. A folyamat érdekelt, az együttműködés lehetősége. Így volt ez

- a befogadás-vizsgálattal is. Már készen voltak az adatfelvételek, az összefoglalást is megírtam, de azt éreztem, hogy elfogtak az érdeklődők, a számomra mértékadó személyek már más irányban kutattak, nem voltak műhelybeszélgetések, nem adódtak igazi megmértetések.
- Milyen volt az élet a Művelődéskutatóban?
 - Folyt a viszálykodás, a nagy politizálás az intézetben, mint a minisztérium háttérintézetében. Állandóan változtak a feladatok, a követelmények. Jellemzően a tárcát hol művelődési, hol oktatási, hol kulturális minisztériumnak hívták és ennek megfelelően abban nem volt egyetértés, mit is kellene a Művelődéskutatónak folyamatosan véggezni. Egyszerre voltak – a mai kifejezéssel élve – alap- és alkalmazott kutatások, policy feladatok. Vitányi személyét, aki próbált egyensúlyt teremteni, mindig kétféle módon ítélték meg. A politikusok azt mondták, hogy nem eléggé politikus, hanem döntően tudósként gondolkodik, és fordítva. Ennek a gyökere Köpeczi Béla akadémikus miniszterségéig nyúlik vissza. Az anekdota nagyon szép és modellértékű. Valamilyen sugallatra Köpeczi Béla azt találta mondani Vitányi Ivánnak, hogy nincs elég *paper*, nem látszanak a kutatási eredmények. És másnap bejött Iván, behozott egy Vulkanfiber bőröndöt, bepakoltatta velem a friss kiadványokat, majd hívott egy taxit, és azt mondta, most akkor átmegyünk a minisztériumba. Át is mentünk. Köpeczi szobájában ültek mások is, ez Ivánt nem érdekelte, és ilyen NÉKOSZ-os lendülettel, vagy, mint ha egy Jancsó-filmben látnám, kinyitotta az ajtót, és azt mondta, hogy „Kedves Bátyám, Kedves Köpeczi Béla! Behoztuk azokat a munkákat, amiről te azt állítod, hogy nincsenek!” – és ezzel a lendülettel kiborította a bőrönd tartalmát az asztalra.
 - De ez még a szocializmusban volt?
 - Soha nem bocsátották meg Vitányi Ivánnak a minisztériumban, hogy demokratikusan vezette az intézetet, tetejében, hoz egy fiatal lánykát, aki asszisztál ehhez a párbajhoz. Ezt később is éreztem. Ketten-hárman vettünk részt rendszeresen a kutatási feladatok megbeszélésén a szakfőosztályok képviselőivel, akik borzasztóan rosszul viselték azt, hogy több fiatal nőnemű ott ül a tárgyalóasztalnál és az intézet szempontjából döntési helyzetben van. Jó alapokat kaptunk a mi közösségi/kiképző helyünkön, az intézetben. Öntudatosá nevelt bennünket Vitányi Iván, és mi sem adtuk alább az elkötelezettségünket. Nem lehetett bennünket eltántorítani, ha vita volt például a közösségkutatásban a Kassák Klubról, ami abszolút politikai vita volt természetesen, vagy a beatről, vagy a táncház-mozgalmról, vagy az FMH-ban történt szakmunkákról. Vegyes kutatási módszerekkel dolgoztunk, mindig volt résztvevő megfigyelés, esetmegbeszélés, értékelés. Sokat tanultunk egymástól. Emlékszem László-Bencsik gyári élményeinek beszámolóira, Mátyus Aliznak a munkásszállón élő lányokkal készült beszélgetéseire, a tanyakutatására, Tokaji András munkásmozgalmi dalok vizsgálatára stb.
 - Temesvári Judit is mindig benne volt a teamben?
 - Temesvári Judit is ott volt az elején, de személyi ellentétek miatt elment. Nagy kár!
 - Iván azért szerette a nőket maga körül.
 - Borzasztóan élvezte ezt a hölgykoszorút, a mi versengésünket az elismeréséért. Ez tény, de az is, hogy mi ennek ittuk a levét, mert mi voltunk a „Vitányi-girl-ök”, bárki bármit mondott, ez úgy rajtunk maradt címkeként. Sokat és sokszor kellett bizonyítanunk, elfogadtatnunk az önálló kutatásainkat, nézeteinket, világlátásunkat. Mégis ez nagyon inspiráló volt. Az intézetben belül is ki kellett vívnunk a magunk elismertségét, de a nyilvánosságban is. Nem felejttem el, hogy például interjúztam a Valóság szerkesztőségének néhány jeles tagjával. Iván előkészítette ezeket a beszélgetéseket, s én megkaptam a „kiképzésem”, hogy ki mire érzékeny. Azonban soha nem követte el azt a hibát, hogy ilyen helyzetben ne tekintsen felnőttek, akitől elvárható a szakszerűség, a rugalmasság. Olyan módon ajánlott be a kollégáinak, hogy ők is kíváncsiak voltak a kutatásunkra, a kérdezőre. Mindegy, hogy kiről volt szó, Gyurkó Lászlótól elkezdve Huszár tanár úron át Sükösdig, nem sorolom föl a szerkesztőséget, mindenkivel lehetett adekvát módon interjúzni, mert ismertem fontos háttér-információkat, amik segítettek a szituációban. Alaposan felkészültem, értelemszerűen izgultam, de végül olyan beszélgetésekre került sor, amelyek emlékét ma is őrzöm. Csak zárójelben: ebből a szakértőkkel készült interjú-sorozatból és 100 intézmény, rendezvény vizsgálatából született a korszak egyik legfontosabb kutatása, amely érintette az „Áru-e a kultúra?” korabeli kérdését: a szórakoztatást, a tömegkultúrát.
 - Vitányi neked főnököd volt, vagy tanítód volt?
 - Tanítóm volt. Abban a pillanatban, amikor véletlenül főnökként viselkedett, mindig konfliktus keletkezett. Volt néhány komoly konfliktusunk.

- Felnőtté váltunk mellette, de az igazi önállóságunkat nehezen viselte. Ez mindenkinek fájt. Nekünk is volt apa-komplexusunk, szó se róla. De ő se tudta igazán elengedni a „gyerekeit”.
- Ez egy érdekes dolog. Mi történt az egész networkkel, mikor átkerültetek a Szociológiai Intézetbe?
 - A csoport a minisztériumnak *nagyon* csípte a szemét – ez az MDF ideje alatt volt. Rendszeres politikai ülések voltak a Corvin téren, döntően szocdemekkel, de voltak SZDSZ-es ülések is. Azt hiszem, inkább a Nyers Rezső-féle Új Márciusi Front csípte nagyon a szemüket. Váratlanul azt mondták 1992 február végén, március elején, hogy április 1-jével megszüntetik az intézetet. Akkor Losonczy Ágnes volt az igazgató az MTA Szociológiai Intézetében. Vitányi Iván leült vele tárgyalni, kiket, milyen témákkal lehetne átmenteni. A régi bajtársiasság működött közöttük, megegyeztek, egy csoport megmenekült a kilátástalanságtól, a témák elvesztésétől. A másik dolog, amiről igazán iskolapéldát tudott adni Vitányi, a szolidaritás. Ő szabta meg persze a kereteit, de azt gondolom, hogy nem lehetett volna bennünket másképpen együtt tartani.
 - Akkor *en bloc* átmentetek a Szociológiai Intézetbe?
 - Nem. Az intézet kutatási osztályán voltunk 36-an, és ebből tizenkettőt lehetett adminisztrációval együtt áthozni. Három fő: egy külügyes meg két titkárnő, ezenkívül kilenc kutató Vitányival együtt. Mindez a gyors segítség Losonczy Ágnesnek köszönhető. A végén a minisztériumban valaki megszánt bennünket, és a státuszokat valóban átadták, de egy darabig pénzt nem adtak hozzá. Iván tudta a végén kiharcolni, hogy valami téma-támogatást is kapjunk. Akkor lett a Kulturális Bizottság elnöke, nagy volt a tekintélye, elismerték a kutatásokban is jellemző úttörő szerepét.
 - És mi volt a profilotok a Szociológiai Intézetben? Ugyanaz, ami korábban?
 - Tulajdonképpen elkezdtük összehangolni, hogyan vigyük tovább a témáinkat és mibe, hogyan tudunk az intézeti munkába bekapcsolódni. Vítettük a Kultúra és Közösség szerkesztőségét, kiadását, az életmód-kutatási témáinkat, illetve akkor lehetett megcsinálni országos reprezentatív mintavétellel a kulturális intézményvizsgálatokat két hullámban, amiben mindenki dolgozott gyakorlatilag. Andor Misi intenzíven folytatta az iskolakutatásait, Forgács Péter gyűjtötte a privát fotóit és elemezte, Kapitányék antropológiai munkákba fogtak és így tovább.
 - Forgácsból nagy művész lett.
 - Valóban, belőle fantasztikus művész lett. De az akadémiai struktúrába nem lehetett egy idő után már megvédeni a tevékenységét. Ebből komoly belső feszültség keletkezett. El kellett küldenünk.
 - Hidy ott volt?
 - Hidy is ájtött, és a koordinációs feladatokat döntően ő látta el.
 - Voltál te, és ki volt még?
 - A Kapitányok, az Andor Misu volt, Forgács, Sági, Vörös Gizi és majdnem hogy készen van a társaság.
 - Mátyus Alizzal mi lett?
 - Aliz ott maradt a Corvin-téren, és részben közösség-kutatásokat csinált továbbra is, részben elindítottak egy szaklapot, a Szín-t.
 - Vitányi meddig maradt a Szociológiai Intézetben?
 - 2000-ig maradt a Szociológiai Intézetben. '96-tól csak politizált, de számos kutatási ötletet adott, amit igyekeztünk megvalósítani. Jogos volt Losonczinak az elvárása, hogy mindent oldjunk meg magunknak, és ne legyen velünk se politikai, se szakmai feszültség körülöttünk, mert nehéz lenne további védelmet kicsikarni akár a hatalomtól, akár az Akadémiától. Egyébként akkor az volt a szokás az intézetben, hogy két évenként új igazgatót választottunk magunk közül, mert akkor még ezt meg lehetett tenni. Ez csak '98-tól változott meg, hogy szó nem lehet ilyen liberális megoldásról, hogy a munkatársak mondják meg, éppen ki a legalkalmasabb a vezetésre. Ekkor kezdődött a pályázatás, meg sok minden más. Ilyen közegben mi tizenketten igyekeztünk jól teljesíteni. Losonczit követően Kemény István volt az igazgató Szalay Julival, majd Hankiss Elemér. Megválasztottuk, azután egy hónap múlva, ahogy hivatalba lépett, számunkra váratlanul kiment Stanfordba. Este otthonról fölhívott, hogy ő másnap elrepül. Az intézeti ügyeket pedig oldjam meg úgy, ahogy tudom, mint helyettese. Nagy felelősséget terhel rám. Már a '80-as évektől volt ugyan csoportos vezetés Vitányinál is, nem is lehetett volna a feladatokat másképpen megoldani. Pontosan lehetett tudni, hogy ki az, aki adminisztrál, ki az, aki tárgyal témától és szituációtól függően.
 - *De facto* igazgató lettél?
 - Igen.
 - Mennyi ideig tartott?
 - Az intézeten belül '96-tól 2010-ig.

- Változó igazgatókkal.
- Titulusom szerint tudományos igazgatóhelyettes voltam, és az utolsó két évben igazgató, helyettes nélkül. Szerencsémre, akkorra már volt egy tehetséges tudományos titkárunk, Paksi Veronika, akivel partnerségben dolgozhattam. Támogatott a többes szerepvállalásomban: a tudományos és adminisztratív vezetésben, az egyetemi oktatásban, az MSZT működtetésében stb. Visszatekintve: rajtam maradt az, ami már Debrecenben elkezdődött, hogy én vagyok a második ember. Ennek ellenére, vagy éppen ezért gyakorlatilag szinte mindig azt csinálhattam, amit akartam.
- Már személyed szerint, vagy intézeti politika szerint?
- Is – is.
- Tudtál pénzt szerezni például, mikor nem volt pénz?
- Tudtam megbízásokat, pénzeket szerezni, sokféle érdeklődésű kutatóink voltak.
- Fel tudtál venni embereket?
- Hogyne! Fial kutatók jöttek, és benn lehetett tartani embereket.
- Tehát építetted az intézményt.
- A szolidaritás működött folyamatosan, amit Vitányi vezetése alatt megtapasztaltam, de ami a Szociológiai Intézetben is alapérték volt. Amikor látszott, hogy nagyon szűkülnek a források, akkor azt mondtuk, nem kell jutalmat adni, nem kell valakit azonnal előléptetni egy fokozatszerzést követően, hanem egy ideig gazdálkodjunk az erre fordítható pénzmennyiséggel. Tartsuk meg arra, hogy legyen fiatal kutató, hogy legyen, akinek fontos, teljes státuszban. Ezzel nagyon jól lehetett sakkozni. Amikor berendeltek a főosztályra, meg tudtam indokolni a döntéseinket. Ismertem a viselkedési szabályokat. Először is végig kell hallgatni, hogy mit gondol a vezetés az ügyekről. Akkor világossá vált, mi az, amit más-képpen kellene csinálnunk, hogy elfogadható legyen. Mivel a feszültségek, a személyi ellentétek elcsitulnak az intézetben, kompromisszumokat lehetett kötni anélkül, hogy ez sértette volna a kutatók autonómiáját. Igyekeztem elfogadni a kereteket, de többnyire azt csináltam, amit elgondoltam. Nem voltak nagy politikai cirkuszok sem az intézetben belül, sem kívül. Nem voltak olyan kutatásokat, amelyeket állandóan csak támadni kellett volna, hanem látszottak az eredmények. Ezért lassacskán elértük azt, ha nem is szerettek bennünket, de azt mondták: nem okoznak akkora gondot az Akadémiának, hogy állandóan korlátozni kellene a működésünket. Ezen kívül lehetett kutatásokat szerezni, megbízásokat, mert még éltek régebbi minisztériumi kapcsolatok. Akkor kezdődött például Harsányi Lászlónak az új típusú vezetése az NKA-ban. Szakmailag bízott bennünk, tudta, hogy érdemes a jó kutatásokat támogatni. Érdemes könyveket, folyóiratokat, rendezvényeket támogatni..., érdemes a kulturális közösségeket támogatni.
- Viszont tudtál külső forrásokat bevonni.
- Ettől viszonylag jól működtünk. Nem beszélve arról, hogy az alapító kollegákkal meg kellett kötni egy *gentlemen's agreement*-et. Az volt az alapállás, hagyjuk őket dolgozni, alkotni! Amikor meg lehet őket ünnepelni valamilyen teljesítményért, akkor ünnepeljük meg!
- Mindeközben mi történt a kutatói éneddel?
- Nagyon nagy a törés!
- Voltak jelentős kutatásaid. Volt Zemplén megyében két cikluson át kutatásod, ami policy és alapkutatásként is értelmezhető. Könyvet is írtál róla.
- Zemplén rendkívül érdekes és meghatározó élményem marad. Két ciklusban csináltam, tehát hét évig egybefüggően. A harmadikat már önállóan nyerte meg a helyi csapat. Megtanultak pályázni, dolgozni, fejlesztették a képességeiket. Rengeteget tanítottam a képzőket és a képzetteket egyaránt, de ez folyamatosan új és új kihívásokat jelentett, állandó készenlétet, teljes alázatot a csoportmunka iránt. Emellett tanítottam még az egyetemen is.
- Hol?
- Pécsen tanítottam. Koltai Dénesnél a felnőttképzésben lehetett új ismereteket bevinni. Két területen indítottam ezt a kurzust. Kutatásmódszer-tant mindig tanítottam, mert nagyon fontosnak tartottam, hogy ha már tömegoktatás van az egyik oldalon, akkor ne kerüljenek ki felkészületlen diplomások a másik oldalon.
- És a másik?
- Egy darabig még lehetett művészet- és művelődésszociológiát is tanítani Pécsen is, mikor min volt a hangsúly. Az elméleti alapozás mellett számtalan műalkotással ismerttettem meg a hallgatókat valamilyen adathordozó segítségével, de voltunk időszaki kiállítások, színházban, filmnézésre sokszor volt lehetőségünk. Volt tehát közös élményünk, amit többször fel lehetett idézni.
- Mikor ért véget ez a dolog?
- 2008-ban.
- Ezzel az új intézeti felállással, a tömbösítéssel?

-
- Az intenzív tanítás 2008-ban, az intézeti lét 2012-ben. De ennek voltak előzményei, amelyek már látszottak a kétezres évek elején. Még javában vezető voltam, és az MTA Elnökének eltökélt szándéka volt a társadalomtudományi intézetek átalakítása. A szisztéma ismert volt. Reformokról, létszámcsökkentésről szólt. Ez egy pillanat alatt világossá tette számomra, hogy ebben nekem nem kell részt vennem. Hasonló érzés fogott el, mint a '70-es években, Debrecenben, megérintett az a fajta jeges fuvallat, ami figyelmeztet arra, nekem ebből ki kell vonulnom, mert ... én *soha*, senkit nem fogok elküldeni, hogyha nincs rá ok, és nem vagyok hajlandó elfogadni olyan kívülről jövő reform-kísérleteket, amiről *tudva* levő, hogy a társadalomtudományok elleni támadás. Ebbe nem lehet beszállni, mert ha egyszer, csak egy ponton is engedek, onnantól kezdve leradíroznak, lehetetlenné tesznek. Akkor voltam 60 éves, elment mellettem közben egy sereg ösztöndíj, elment egy sereg külföldi út, egy csomó érdekes szakmai lehetőség, mert a közösség védelmét előrébb helyeztem a vágyaimnál. Benne volt emellett a magánéletem néhány olyan mozzanata, ami miatt nem lehetett egyszerűen hátat fordítani a családomnak, az embereknek. Nem gondoltam, hogy nélkülem nincsen intézet, de bizonyos értelemben nem lehetett otthagyni ezt a közösséget. Kényelmesek voltak, a feladatokat nehezen lehetett megosztani, fölismertem, kicsi a mozgásterem. Ugyanakkor olyan kollégákról, kutatásokról volt szó, akiket-amiket nem lehet odaszórni a hatalom martalékául. Nem lehet! Ez alapvetően erkölcsi kérdés volt, nem érzelmi, bár bevallom, soha nem tudtam szenvedélyesség nélkül komolyan dolgozni. Egy tudományos testületben szerzett sokféle benyomás alapján eldöntöttem például – de talán jó, hogy ez így van –, hogy sose leszek akadémiai nagydoktor. Három ciklusban a Szociológiai Szakbizottság munkáját titkárként segítettem, megismertem, hogyan vélekednek egyesek a kollégáikról. Nagyon tanulságos volt, és azt a meggyőződést erősítette bennem, hogy tudományos alapon kötelező megbírálni egymást, de más szempontokat ki kell iktatni a vélemény formálásakor. Az is okozta a megtorpanásomat, majd a döntésemet, hogy gyűltek, gyűltek az anyagok, és készültünk arra, hogy az érték- és a kultúrakutatásból lesz egy rendes nagydoktori dolgozat. Én írogattam is szépen a magam fejezeteit, ... majd a partnerem kiszállt a dologból. Váratlanul ért.
 - Ki volt a partnered?
 - Füstös László.
 - De ő aztán nagydoktor lett.
 - Igen!
 - Egy másik ágon.
 - Az értékutatásból megírta mindazt, amit amúgy is meg kellett volna írnia, a kultúrakutatásokra ugyan korrektül utalt, de épp az a része nem készült el, ami nálam maradt részfejezeteként, és amitől izgalmas kísérletet mutathattunk volna be a kultúra értelmezésével kapcsolatban. Gondolj csak bele: elment alkotói szabadságra, majd amikor visszajött, azt mondta, hogy beadta a dolgozatát. ... Eltelt durván tíz év, és még mindig nem dolgoztam föl a történeteket. Megértettem, nem akart közös dolgozatot! Ilyenkor az ember fölteszi a „Miért?” kérdést. Részben tudom a választ, részben nem.
 - Elérkeztünk az intézeti karrier végére. Ha visszatekintesz egészen a '70-es évekig, akkor mik voltak azok a hibák, amiket elkövettél, és talán jobb lett volna, ha nem követted el?
 - Ezek a hibáim mindig ismétlődnek. Én nem tanulok – se sokat, se keveset – bizonyos dolgokból. Nagy baj. Ha érdemtelenül megpróbálnak háttérbe szorítani, akkor erre általában túlzott teljesíteni akarással szoktam reagálni. Kevésbé választom a vitát, mert, ha nagyon megbántódom, akkor azt szoktam mondani, hogy szakmai érveket elő lehet hozni, arra tudok érvekkel felelni, de egyéb, ürügyként használt kifogásra – nem. Mondok példát: évekkel ezelőtt súlyos vitám volt Vitányival. Az apakomplexusom sokat rontott a helyzetemen. Számomra tényleg tekintélyt jelent, akit valóban el tudtam fogadni, mert oly mértékben hatott érzelmileg és értelmileg, és annyi mindenre felhívta a figyelmemet, és olyan módon segítette a gondolkodásomat, az önállóvá válásomat, ami páratlan adománya az életemnek. Ezért tudtam az első teljesen önálló kutatásomat, a befogadás-vizsgálatot jól megcsinálni.
 - De ez még nem hiba.
 - Ez még nem hiba persze. De amikor egyszer azt találta mondani, és ez ismétlődött, hogy nem lehet megelőzni bizonyos lépésekben egy másik, amúgy sikeres kollégát, függetlenül attól, hogy külön terepen dolgoztunk, vagy például nem lehet nemet mondani bizonyos helyzetekben az illetőnek, az nagyon fájt. Nem akartam belátni, hogy miért nekem kell hátrébb lépnem? Miben akadályozom a másik karrierjét? De ebben Iván nagyon szigorú volt. Nem! Nem szigorú: kíméletlen volt.

- Így kegyvesztetté váltál?
- Azt hiszem, nem teljesen, de megtört a feltétlen bizalom. A második „szabadságharcos kitörésem” után megkötöttük egy olyan egyezséget, ami arról szólt, hogy az adott kérdésben ugyan nem tudok veled egyetérteni, de ez a kettőnk belső ügye marad, nyilvánosan nem mondok nemeket. És volt egy harmadik, egy döntő vita, aminek a szomorúságával, az értelmetlenségével máig együtt kell élnem.
- De mi ebben a hiba? Az, hogy nem voltál kompromisszum-kész?
- Igen, képtelen voltam, a számomra irracionális helyzetben kompromisszumot kötni.
- És ez visszatér újra meg újra?
- Sajnos, visszatér. Nehezen tudom elfogadni, ha valaki sikeres, meg tehetséges a maga területén, attól én egy másik területen miért ne élvezhetném a saját sikereimet? Iván rengeteg embernek segített önzetlenül, és ösztönösen szerette volna fenntartani az „akol-melegséget”, élvezte, hogy kezében tartja az irányításunkat. Erre szükségünk is volt hosszú ideig, de végül igyekeztünk jól-rosszul a saját lábunkra állni. Különösen így volt ez a nyolcvanas évek közepétől, amikor a politika, a demokratizálódás lehetősége mindenkiket lobbanékonyabbá és egyben sebezhetőbbé tett. Mára, tapasztalt emberként belátom, hogy kellemes állapot volt, ahogy a Művelődéskutatóban éltünk, mint egy nagy család, és ezt szeretnénk volna fenntartani később is.
- De ez hogy ismétlődött meg az életedben újra?
- A következő „ballépésem” az érték- és kultúrakutatásban volt. Ez évekre megbénított, nem tudtam írni.
- Ki volt a vezérürü?
- Többen.
- Hankiss? Füstös? Vitányi?
- Hankiss is, meg a Vitányi is csinálta a maga dolgát. Egyikőjüket se nagyon érdekelte, hogy mit szeretnének egyénileg csinálni. Ez a mi privát ügyességünkre volt bízva. Füstös élvezte mind a két nagy kutató elismerését, megvolt a speciális feladata, sajátos tudása, amire számítottunk. Én próbáltam volna a recepció vizsgálatban alkalmazott projektív tesztelést adaptálni a közönségvizsgálatba, de ebből csak töredéket lehetett megvalósítani. A technikai lebonyolító – mai kifejezéssel, a projekt-menedzser – Hidy Péter volt, aki kettősen viselkedett. Nyájás volt a hatalommal és a pénzostókkal szemben, és merev a kollégáival. Két dologban keresztezte az utamat, ami máig nyomot hagyott bennem. Egyrészt, amikor elment az ELTE-re, az egyetemi kiegészítőre, akkor – és ez később derült ki – kikötötte Ivánnal, hogy egyelőre csak ő járhatson, én ráérek később is.
- Te is akartál volna szociológiai képzésre járni?
- Persze!
- Miközben már tanítótál?
- A kettő nem zárja ki egymást! A képzés engem borzasztóan érdekelt. Emlékezz vissza, amikor Iván tanított művészetszociológiát az ELTE-n, és bejártunk a Pesti Barnabás utcába, az ún. Huszár-tanszékre, gyakran elkísérhettem, izgalmas előadásokat hallgathattam. Volt egy sereg új ötlete, friss szakirodalmi ismerete, amiről beszélt nektek, ott ültél Wessely Annával és még sokan másokkal, Somlaival, Bálint Éva újságíróval, és mikor kivel, aki épp ráért a beiratkozott hallgatókon kívül. Ez akkor a világ legtermészetesebb dolga volt.
- Ezt nem engedte volna Vitányi, hogy te is beiratkozzál?
- De, csak késleltette Hidy kérésére, aki akkor a helyettese volt. Egyszer kellett csak nemet mondjanak, többször nem kértem, annak ellenére, hogy engem valóban érdekelt a társadalomtudományi posztgraduális képzés. De nem akartam senkivel rivalizálni, bíztam a magam erejében, furfangjában. Látszólag ismét hátrébb léptem, de a saját önképzésemről nem mondtam le. Mára belátom, nagy hibát követtem el. Akkor kellett volna kivívni a szabadságomat, nem most keseregni.
- Persze. Neked kétfajta hibád volt. Az egyik, hogy túl kemény voltál, mikor nem kellett volna keménynek lenni, vagy túl puha voltál, mikor meg keménynek kellett volna lenni.
- Igen!
- Tehát ezek taktikai hibák.
- Végül az ember elveszíti a sok rossz taktikázással az egész stratégiát, amit fölépített magának. Ebben a dologban az volt a kulcs, hogy nagyon hamar kiderült Hidy-ről, a kapcsolatai révén komolyan el tudta gáncsolni azt, akit akart. Ebben a légkörben nehéz volt dolgozni.
- És most mi a pálya?
- Hát, a mostani pálya változni látszik. Két év kellett, hogy földolgozzam, a szemem láttára összeomlott a régi intézet, de nemcsak a mi intézetünk. Nem vagyok ennyire szak-soviniszta, hogy csak magunkat sajnáljam. A filozófusok azóta föl tudták építeni magukat. Hetente ott tanácskoznak a közelünkben és köszönik szépen,

- jól elvannak. Nemet mondtam 2011-ben a következő igazgatói ciklusra, nem pályáztam, mert már látható volt az összevonás. Belülről senki nem akart igazgató lenni. Érzékeltem, hogy az akadémiai elképzeléssel nem fogunk tudni érdemben szembeszállni. 2011-re már felsorakozott az MTA mögé a Fidesz-hatalom is. Érvekkel végleg nem lehetett kivédeni az összevonást, mert *hallani* sem akartak más strukturális elképzelésről, mint amit tervbe vettek. A vezetői értekezleteken, de magánkihallgatáson az MTA Elnökénél többször próbáltam a Szociológiai Intézet unikális voltát bizonyítani, de csak annyit tudtam elérni, hogy mérsékelt volt irántunk a bizalmatlanság. Példásan teljesítettük a beszámolási kötelezettségeinket, jelentős nemzetközi kutatásaink voltak, sokáig komoly forrásokkal rendelkezünk, a kutatók zöme többnyire zavartalanul alkothatott. Szolidáris kapcsolat volt a műhelyek között. Mindez teljesen megváltozott.
- Ha az akadémiai vezetéssel folytatott konfliktusokat lezártak tekintjük, akkor most mi van?
 - Meg kellett találnom azokat a területeket, amelyeken keresztül visszaépítem magamat a tudományba egyfelől, másfelől fölépítem azt a védőhálót, ami engem megóv attól, hogy sopánkodjak. Felesleges a múltra úgy tekinteni, hogy ami ott évtizedeken át épült, az most romokban hever. Azon sem kell igazán siránkozni, hogy nagyon sokan valóban elengedték az intézetet, és ezzel együtt sajnos, a társadalomkutatást. Arra kellene összpontosítani, milyen irányokba tud az ember még bekapcsolódni, mi az, amit még képes megtanulni, és egy másfajta életmódot kialakítani.
 - Tehát új kihívásokat kell keresni.
 - Abszolút.
 - Mik ezek?
 - Nagyon fontosnak tartom például, hogy a Kultúra és Közösség működjön, azért tigrisként harcolok. Miután a lap jobbra két, maximum három személyes szerkesztőségből áll, összetartható, dinamizálható. Az egyes számokért kökeményen meg kell dolgoznunk, mert nincs más segítség, teljesen magunkra vagyunk utalva a kéziratok nyomdai előkészítésében.
 - Ez komoly teljesítmény.
 - Nincs korrektor, nincs olvasószerkesztő. A.Gergely Andrással kettesben olvasunk, javítunk a lektori véleményeket követően, egyszerűen vendégszerkesztő támogatja a megjelenést. Pestiesen szólva: betolják a kéziratokat a szerzők, de hogy abból hogyan lesz érdemi cikk, formátum, azt nyilván nekünk kell megvalósítani. Erre az NKA nem ad támogatást. De akármikor van felülvizsgálat – legutóbb épp Szakály Sándor vezényletével volt – nem találtak fogást. El lehetett magyarázni azt, hogy mit kell érteni itt a multi-kulti alatt, a művelődéstudomány, a társadalomkutatáson. Mit kell érteni a terepmunka egy absztrakciós szinttel magasabb beemelésén, amit gyakran megjelenít a Kultúra és Közösség. Mit kell érteni azon a törekvésen, hogy számos esetben szakirodalmi nyersfordításokat közlünk a mielőbbi hozzáférés érdekében és a többi. Ezeket a meccseket le lehet játszani, ehhez az embernek megvannak a megfelelő érveik, és tulajdonképpen... nem kell feleslegesen háborúskodnunk. Ilyenekért én nem aggódok, mert ezekben elég rugalmas és edzett vagyok.
 - Van a fejedben valami mű, amit meg akarsz írni, amit még nem írtál meg?
 - Van néhány mulasztásom, amit talán még pótolhatok. Dolgozom egy művészetszociológiai, társadalomismereti témán Szilágyi Erzsébet filmszociológussal. Ember Judit utolsó, az '56-os Intézet Oral History Archívumának interjúja kapcsán, amelyből egy sajátos magatartás, alkotói módszer és történelmi tabló bomlik ki. Izgalmas, ahogyan Ember Judit interjúzott, majd maga vált interjúalannyá. Szinte csak betiltott filmjei vannak, még a szakmai közönség sem ismeri mindegyiket, holott társadalomszemléletében, módszerében messze megelőzte korát. Lényeges társadalmi kérdésekről beszéltette azokat az embereket, akikkel a különböző méltánytalanságok, embertelenségek történtek. Sajátos narratívát dolgozott ki, a forgatáskor az egész stábot bevonta a tényfeltáró munkába. Alkotásai azonban dobozban várták/várják az érdeklődőket. Hiányzik az összegzés is, amit a kultúrakutatások kapcsán talán még meg lehetne írnom. De amit igazán szeretnék megírni tulajdonképpen, az az önálló, alkotó nő problematikája. Semmi extra gender irányú kitörési szándékom nincsen, csupán a tapasztalataim ösztönöznek erre. Látni kell, hogy a magyar tudósok körében is, és a magyar alkotóművészek körében is milyen *handicap*-et jelent nőnek lenni. Érdemes összevetni, hogy a különböző művészeti területeken ez hogyan látszik. Például: Fischer Annie mitől tudott talpon maradni, és a testvére, aki szintén zongorista volt – nem.
 - A *gender*-diskurzusba be akarsz folyni?
 - Azon az alapon, hogy itt van néhány olyan női alkotó, akik alkotási módszerén keresztül nézzük

- meg, hogy mi az, amiben különböztek kortársaitól és emiatt hátrányok érték őket. Könnyű most visszatekintve azt mondani, kompromisszumokat kellett volna kötni! Nem! Vissza kell menni az alkotásokhoz, a személyiséghez, eredeti kontextusába kell helyezni, ott megvizsgálni a műveket, és levonni belőlük a tanulságokat. Ennek kapcsán tulajdonképpen elő fogom venni a „kultúra színeváltozása” problematikát, ami a nagydoktorim lett volna. Két éve a Kovács Imréné-féle integrációs kötetben írtam már a kulturális életben tapasztalható egyharmad-jelenségről, amit hitelesnek érzek. Ebben az országban a kultúra nemhogy egyharmadát érintené a társadalomnak, hanem most már ennél is kevesebbet. Olyan lett, mint a Bourdieu-i társadalommodellben az alsó harmad alsó harmada. Ferge Zsuzsa is ezt számolja folyamatosan a szegénységben.
- Ezt akarod megírni?
 - Igen.
 - Illetve már megírtad, csak részben update-led.
 - Meg kell nézni a friss kutatásokat. De tudjuk, ami az ESS-ben, meg számos hasonló területen történik, telis-tele van elméleti, módszertani hibával. Az összehasonlíthatóság kérdésessé válik a különböző módszertani eljárások miatt, mégis kísérletet kellene tenni a kulturális adatok áttekintésére.
 - Tehát tulajdonképpen a Vitányi-féle örökséget akarod folytatni?
 - Ez így nagyképűen hangzana! De tény, hogy részben a Vitányi-féle örökségre lehet alapozni, mert nem találok egyelőre jobbat elméletileg. Ha véletlenül valami új összefüggésre bukkannék, az igazi öröm volna.
 - Most kapcsolatban vagy Vitányival egyébként?
 - Igen. Sajnos, évekig nem beszéltünk egymással. Abszolút méltatlan volt mind a kettőnkhez. A vita kipattanásakor azt találtam mondani, hogy neki joga van tücsköt-békát kiabálni rám, mert mégiscsak ő állított engem talpra. És én hűséges ember vagyok. Ez is nagy hiba. Nem tudok elengedni igazán embereket, akiket nagyra becsülök. Csak látszólag hagyom útjára menni, aki elhagy, de visszavárom, mert fontosabb a béke, a megbecsülés, mint a háborúskodás.
 - Tehát nem tagadod meg őket.
 - Az én hűségemről én felelek. Azt szoktam mondani, és ezt nagyon nem szeretik a fiúk, hogy engem el lehet hagyni, minden értelemben, de ez fordítva rám nem érvényes. Ettől inkább félnek, mint elfogadnák. Mára már hajlandó vagyok belátni, ez inkább riasztó, mint vonzó dolog.
 - Elég rugalmatlan dolog.
 - Abszolút. Beismerem. A fiamnak is azt szoktam mondani, bizonyos esetekben, hogy na, ez az, ami rajtam nem megy át. De nyílt kommunikációban. Nem haragszom, csak lehúzom a redőnyt. Valahogy nekem is védekezni kell, a további csapások elől. Nagy árat fizetek ezekért a csökönységekért.
 - Ha most visszatekintünk az eltelt évtizedekre, akkor mit lehet mondani, hogy mik azok az értékek, amelyek világítanak neked, mint a csillagok éjjel a tengeren? Említetted a hűséget. Vannak-e más értékek?
 - Szabadság és közösség. Szabad emberekkel van tartós kapcsolatom. Szabad, önálló, alkotó emberekkel, akikre, ha gondolok, mindig jó érzéssel teszem. Bármilyen apró, hétköznapi kellemetlenség adódhat, de mind eltörpül a szellem és a jellem szilárdsága, élessége mögött. Ettől tartom megőrizhetőnek a kapcsolataimat, a kötődéseimet.
 - Szellemi értelemben a magyar szociológia melyik iránya áll közel hozzád?
 - A megismerés szociológiája különösen a művészetek területén, a közösségkutatás, a narratívák összehasonlítása. Miközben nagy tisztelője vagyok a jó módszertannak, ez önmagában engem nem tud lázba hozni, csak szeretem a rendet. Az alkalmazott antropológiai módszereket szeretem.
 - A szociográfia közel áll hozzád?
 - A szociográfia azon a módon, ahogy a hajósi falukutató táborokban erre felkészültünk. Visszatekintve, tulajdonképpen már akkor is érdekelt az emlékezetkutatás és irodalom, melyben az eszmei koherencia tetten érhető. A demokrácia minden megjelenés formája. De ez a neveltetésből adódik.
 - T. Kiss Tamás írt egy nagyon jó családtörténeti könyvet a nagyapáról. Onnan mit hoztál magaddal, abból az örökségből?
 - Mindazt, amit az előbb felsoroltam. Azt, hogy a teljesítmény és a tisztesség alapján mérjük egymást. A helyállás, a tudás alapján.
 - A nacionalista örület soha meg nem kísértett?
 - Nem.
 - Mert rengeteg sztereotípa van, pont ilyen vitézi körökre vonatkozóan, hogy a Vitézi Rend maga a nacionalizmus, maga a sovinizmus, az antiszemitizmus. Ezekkel hogy voltál?
 - Nem! Nagyapám a legfontosabbnak az új tudás megszerzésének lehetőségét kereste. Miközben

az egész falu őrnagy úrnak hívta haláláig, számára az volt a lényeges, hogy ott egy mintagazdaságot hozzon létre, együttműködve más gazdálkodókkal. Evidencia volt számára, hogyha jött az idénymunkás, akkor nem azt kérdezte, hogy kommunista vagy klerikális érzelmű-e, hanem azt, hogy mihez ért és akar-e rendesen dolgozni? Ért a munkához, vagy nem ért a munkához? Valaminek a megcsinálása, megjavítása, létrehozása – ez mindig vonzotta. Mindegy volt, hogy mondjuk francia nyelven rejtvényt fejtett vagy olvasott, az öröm számított, ahogyan a dolgokat csinálta. Mindig magával ragadott, felkeltette az érdeklődésem, folyamatosan tudott újabb és újabb impulzusokat adni. És képes volt arra, amit különösen nagyra tartok, és ezt részben az ő mintája alapján sajátítottam el, hogy jól vezesse a háztartást. Remekül csinálta, tele ötlettel, szakszerűséggel. Meglátszott ez külsődleges jegyekben is: elvei szerint, mint a patikában, csak úgy lehet dolgozni egy konyhában. Ebben benne volt az ő korábbi szocializációja, kultúrájának más fontos elemeivel együtt. Hihetetlenül szerette azt, hogyha úgy ismerik el a főztjét, a teljesítményét, hogy közben értelmes dolgokról folyik a csevegés. Nem azért éltünk, hogy együnk, hanem fordítva. De ennek megadta a módját. Nemcsak a háborúban volt igazi hős, hanem később is. 1956-ban vigyázott a faluban a rendre, fellépett az önkényeskedőkkel szemben. 1958-ban fölmentették, egyedülként az akkor Békés megyében bebörtönzöttek közül, mert egy egész falu tüntetett az ártatlansága mellett és az embersége védelmében.

- Tudom, olvastam a könyvet.
- És ami a legfontosabb az egész történetben, hogy amikor hazaengedték, annyit mondott nekem: „soha ne engedd meg fiam, hogy arcul üssenek!” Ez az egyik olyan mozzanat, amit én mindig megőrzök a maga teljes szimbolikus értelmében. Tehát lehetnek viták a kapcsolataimban, de semmi sem történhet, ami méltóságvesztéssel jár. S végül... elmondom, mi történt, miután meghalt az édesanyám, s jött haza nagyapám a kórházból. Örökre megmaradt bennem a kép: betolta az udvarra a kerékpárját, és a csomagtartóján, hátul ott volt a pléd, meg személyes dolgok, amik láttán azt hittem, hogy hamarosan hazajön anyám. Elébe szaladtam nagy lelkesen, és akkor azt mondta, hogy „mostantól minden más”.
- Köszönöm.

Turóczi Ildikó

TISZTA HELYEK

[DOI 10.35402/kek.2020.5.18](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.18)

Mottó: egy régi levél, mit Neked írtam egyszer a „tisza” helyekről, és arról, hogy ami körülöttem van, az nem az. Akkor nem értetted, mit is akarok mondani ezzel, talán nem is érthetted.

Helyszín: Dél-Szudán, menekült tábor, este, munka után és előtt, de lehet, hogy közben. Beszélgetünk. A kollégám pakisztáni, sört iszunk. Körülöttünk sár, piszok, mi a szerelemtől beszélgetünk. A hely annyira zárt, hogy megnyílik az ember lelke benne; szabályok, protokollok, dagonya, remény a reménytelenségben, kinek hogy. A sör itt már csak dekor, kelléke mindannak, ami itt történik, és amiről aligha tud valaki. Ami itt elhangzik, az itt marad, legyen az szó, remény vagy reménytelenség.

A kolléga arról a lányról mesél, akivel egy korábbi táborban találkozott. A lány francia volt, és egymásba szerettek, közös jövőt terveztek, egyszer majd... Aztán a lány hazautazott. És pont. Az az egy-két levél, mit neki címzett, válasz nélkül maradt. Azóta sem érti, mondta, hogy mi történhetett – pedig olyan szép és jó volt együtt... és ott (tettem hozzá gondolatban).

Tőlünk nem messze, egy-két sátorral odébb, hasonló történet zajlott. Pakisztáni srác és francia lány szép szerelmi története egy menekülttáborban. A srác már több ideje itt volt, ő pénzt keresett, hogy egyszer majd... a lány pedig, aki segíteni jött, csalódásaira keresett gyógyírt. Találkozások, míg ideig-óráig feloldódnak egy szerelemben, simogatásban, ölelésben, valamiben, ami azt sugallja, te is számíthat, szerethető vagy, és talán abban is, hogy ebben a kietlenségben tudok még szeretni, ölelni, simogatni.

Néhány hónappal később, egy csapatépítő tréning után, szállásaink felé ballagtunk, többnyire európaiak, bármit is jelentsen ez a szó. Egy éve már, hogy pszichológushoz járok, és még mindig kísért... – mondta egy fiatal nő. Mondhatnám, hogy elcsodálkoztam, de hazudnék, szóval nem csodálkoztam és nem csodálkozom, mert engem is kísértenek dolgok, történések, élmények, a tisztaság és a kosz.

Mert én sem felejttem sem a japán lányt, sem a kanadai projektfelelőst, sem a kezünk között elhunytakat.

Ha maradt még szappanod, ruhád, bármid, amit már nem vinnél haza, hagyd itt nekem! – mondta a japán lány, az asszisztens kolléga, akit ezerszer megaláztak a közvetlen felettesei, és aki már annyira szenvedett, hogy ki sem mozdult abból a sötét, nedves, egészségtelen odúból, ami a szálláshelye volt, és akinek pozitív malária tesztet hazudtam csak azért, hogy néhány napig nyugta legyen, és akinek a hamis tesztjére a kanadai projektfelelős rábólintott, mert tudta, hogy mi az ábra... tudta, mint ahogy azt is, hogy ami itt van, az itt marad, és azt is, hogy mindannyian túlélnek mindent, mert ez jelenti a megélhetésüket; az övéket és sokszor a családjaikét is. És néha, este, munka után, egy doboz sörrel a kezükben a szerelemtől mesélnek – ki így, ki meg amúgy. És a doboz sör nem más, mint dekor.

*Fortepan / Vargha Zsuzsa
Magyarország, Sopron
az Ikva patak a Festő köznél levő híd felé nézve.*

A KÖZVETLENSÉG FELMUTATÁSÁNAK PÉLDÁI A FENOMENOLÓGIÁBAN Maurice Merleau-Ponty-nál és másoknál

[DOI 10.35402/kek.2020.5.19](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.19)

Absztrakt

Ennek a tanulmánynak a célja az, hogy egy nem túl könnyen azonosítható filozófiai aspektus megjelenésére mutasson be példákat a fenomenológia három különböző időszakából, különös tekintettel olyan szerzőkre, mint Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty és Michel Henry. Ez a közvetlenség aspektusa, amely alatt egy olyan filozófiai ambíciót és metodológiát értünk, amelynek alapvető igénye az élet minél eredetibb, spontán önadódásában való tettenérése. Ez az első hallásra nehezen meghatározható mozzanat körülbelül azt jelenti a filozófiában, mint az impresszionizmus és poszt-impresszionizmus a festészetben. Illékony impresszióknak, a test köztes világának, az affekciókkal átítatott tapasztalatnak vagy a Másikkal való kapcsolatomban fakticitásának a legális filozófiai térbe való beemelése. Az elemzés először G. W. F. Hegel értelmezését tekinti át röviden, akinél a közvetlenség még egy absztrakt formában, de már a közvetlenl párhuzamba állítva és részben egy ontológiai szerkezetbe illesztve ábrázolódik. Majd előre ugorva a fenomenológia megszületéséhez, Edmund Husserl munkásságában keressük meg a közvetlenséget előtérbe állító és olykor eltávolító mozzanatokot, akinél már helyenként konkrét formában jelenik meg a közvetlen. Egyik központi témánk Maurice Merleau-Ponty, aki a Husserl-i alapokból kiindulva, de teljesen autonóm módon újítja meg a fenomenológiát és fejleszti végül ontológiává. Egyedülálló módon egy új heterogén egységet teremt a tudat, a test, és a világ között, az egyes vetületeket a lényegükbe hatolón összekapcsolva, számos fogalmat teljesen újraértékelve. Zárásként pedig Michel Henry-t mutatom be röviden, aki magát az Életet emeli fenomenológiájának központi fogalmává. Munkáiban az Élet megnyilatkozása egy Ön-kinyilatkozás, melyben az Élet magát hozza a világra, és mely immanens módon tárul fel önmagának. A közvetlenség aspektusának térnyerése során tanúi lehetünk a fogalom két különböző mozgásának: először az absztrakttól a konkrét felé, majd a teoretikustól a fakticitás, majd az immanencia felé. A történeti áttekintésben nem állt szándékomban a

közvetlenséget kizárólagos filozófiai módszerként beállítani. Pusztán a közvetett és a közvetlen hatékony és egymást kiegészítő egyensúlyára szeretném felhívni a figyelmet, mint amely előremutató lehet például a kortárs fenomenológiában is.

Kulcsszavak: idealitás, fakticitás, Hegel, Husserl, Merleau-Ponty, Henry, élet, közvetlenség, redukció, kiazmus, immanencia, affektivitás

Abstract

Examples of Identifying Immediacy in Phenomenology of Maurice Merleau-Ponty and Others

This paper aims to identify examples of manifestation of a difficult to access philosophical aspect in three ages of phenomenological movement, focusing on Edmund Husserl, Maurice Merleau-Ponty and Michel Henry. This is the aspect of immediacy, a philosophical ambition and methodology which has a principal need to spontaneously embracing life as pristine originality. At first glance this challenging moment of philosophy can be translated as impressionism and post-impressionism in the history of painting. It moves the volatile impressions, the „in-between” world of human body, the affection-sodden experiences or one's factual relationship with Others into legal philosophical space. First, this study reviews shortly G. W. F. Hegel's interpretation, who presents the immediacy in an abstract form, however in parallel with the indirect, and partially integrated it into an ontological system. Then, so fast-forward to the birth of phenomenology, we try to find illuminating moments of immediacy in Edmund Husserl's works, where the immediacy already emerges in concrete shape. One of our main topics is Maurice Merleau-Ponty, who is starting from the husserlian basics, but wholly autonomously renews the phenomenology and develops into ontology. He uniquely creates a heterogeneous unity between consciousness, body and world, he interconnects essentially the different areas, and reappraises several terms completely. Lastly I show you Michel Henry briefly, who

makes the „Life” as the central element of his phenomenology. In his works the Life’s expression is a Self-expression, in which the Life gives birth to Itself, and that reveals to Itself immanently. We can see two different movements of the concept during the rise of immediacy aspect: first, from abstract to concrete; second, from theoretical to factual and later to immanent. In the historical overview I have no intention of showing the immediacy as only philosophical method. I would like to draw attention to the direct and indirect aspects together are efficient and complementarity balance, and which balance would be the way forward for example in the contemporary phenomenology too.

»Az „igazságban-lét” nem valami más, mint a „világban-lét»

Maurice Merleau-Ponty

1. A közvetlenség rehabilitálása

A filozófus egyik legősibb, legmélyebbről feltörő vágya, hogy megpillanthassa azt a forrást, amelyből az élet a szubjektum számára felfakad. Szeretné megpillantani azt mindenféle utólagos átírodástól mentesen. Vágyik arra, hogy valamiképpen azonosítsa ezt a pillanatot, és noha számtalan korlátba ütközik eközben, abban bízik, hogy e momentum mentén egy igazabb, eredetibb, intimebb viszonyba kerülhet önmagával és létével az élet közvetlenségén keresztül. Ez a forrás épp annyira affektív, mint amennyire perceptív; egyszerre immanens és taktilis, egyidőben transzcendens és a világhoz kötött. A legszűkebb mezőket egyesíti azzal, hogy eredendő és az igazságban áll. Ezáltal a tapasztalat ősképeire is rálátásunk nyílik, ha azonosítani tudjuk a közvetlenség mozzanatát. Meghatározása, leírása, jelölése azonban jelentős nehézségekbe ütközik. Hiszen az azonosításhoz használt eszközeink, a tapasztalat leírásának kategóriái, a fogalmak rendszeréhez való kötöttségünk épp akkor löki vissza kezünket, amikor már-már megragadná tárgyát. Minden egyes, a nyers tapasztalatra rakódó értelmezési réteg újra és újra felülírja az eredetit, nem is beszélve a nyelv és a reprezentáció problémáiról. A feladat épp hogy csak feltűnt, máris megoldhatatlannak tűnik, ha csak nem találunk egy olyan megoldást, amely mégis képes megérinteni a megérinthetetlent. De ne rohanjunk ennyire előre, hiszen ahhoz először a közvetlenség problémájának konkrét formában

elő kellett állnia, hogy megoldási nehézségeivel szembesüljünk.

Talán nem túlzó az a kijelentés, hogy a fenomenológia kibontakozása a múlt század elején megnyitja a filozófia előtt azt a lehetőséget, hogy igazán közel kerülhessen saját létünkhöz, annak egészen közvetlen befogadhatóságához. Ezt a „közel kerülést”, az életnek a tudaton keresztül történő közvetlen megragadásának módszertani lehetőségét fogjuk az alábbiakban néhány példán keresztül vizsgálni. Célunk tehát nem az élet valamilyen tematizált adottságmódjának vagy reprezentációjának felmutatása: nem társadalom- vagy értékfilozófiai szűrőkön keresztül történő elemzése; szintén nem az élettörténetre vagy az életvilágra reflektáló pozícióból való kibontás.

Amit keresünk, az valami közvetlenül feltáruló ősadódás, a nyers és eleven élet a maga legnagyobb közvetlenségében, amely a fogalmiságot is megelőzően göngyölődik ki vagy tárulkozik fel számunkra. Azonban miért is fontos, mit is jelent ebben az együttállásban a közvetlenség motívuma? A közvetlenség a fenomenológiai módszertanban több különböző aspektus eléréséhez teremt lehetőséget, melyek elzárva maradnának nélküle. Mondhatnánk azt is, hogy a közvetlenség filozófiája bontakozik ki a francia fenomenológiában a husserli és bergsoni alapoktól inspiráltan, de ugyanúgy Heidegger is valami közvetlen elsődlegességből indul ki.¹ A közvetlenség motívumát azonban fontos több irányból körüljárni, mert mint látni fogjuk a fogalom alapvető ontológiai kötésben áll a lét és az élet problematikájával.

1.1. Közvetlenség: mi végre?

Általánosan elmondható, hogy az objektivista filozófiai rendszerekben (hegelianizmus, pozitivizmus, marxizmus stb.), melyek a közvetett metodológia mellett kötelezték el magukat, a közvetlenség megítélése nem túlságosan hízelgő, hiszen legjobb esetben is mint az igazság egyik oldalaként vagy homályos előképeként bukkan fel.² A szubjektivista intencióval bíró filozófiák, amelyek sokkal inkább

1 Természetesen a filozófia történetéből nagyon sok gondolkodót beemelhetnénk elemzésünkbe a *közvetlen* megjelenését vizsgálva műveikben, ha ez az elemzés nem szorítkozna egy adott, egymást szorosabban inspiráló gondolkodói sorra.

2 Ld. 1.1.2. Hegel impermeabilis közvetlensége szakasz.

éredklődésük tárgyává tették az affektivitást vagy a fenomenalitást, általában az egyik legfontosabb aspektusként vagy eredeti forrásként tartják számon a közvetlenséget (misztika, életfilozófia, fenomenológia). Ezen eljárásokkal szemben leggyakrabban felmerülő kritika a közvetlenség motívumának túlzott centrumba állítása, mi több abszolutizálása. Mi mást is eredményezhetne egy ilyen módszertan, mint szélsőséges szubjektivitást és ennek kapcsán relativizmust és pszeudo-adekvációkat? Ezek az objektivizmus kételyei a közvetlennel szemben, amelyek azonban a fenomenológiai alapállással kapcsolatban nem megalapozottak. Ez ugyanis többek között két fontos alapvetésből indul ki: egyrészt, egy biztos és autentikus alapot keres vizsgálódásainak kibontásához, amelyben eredendően otthon van. Ez az alap az egyén fenomenalitása lesz. Az ebből fakadó tapasztalatok igazságtartalma specifikus külső szempontok és viszonyok alapján ugyan vizsgálható, azonban magának a tapasztalat eredendő felfakadásának adekvációja nem. Másrészt, megváltozik ebben az együttállásban az igazság természete is, amely az objektivizmustól eltérően nem egy redukált szempontok alapján, szigorúan zárt, fogalmi keretben előálló igaz-hamis korrelációban értelmeződik, hanem egy dinamikus, nyitott szerkezetű szegény-gazdag spektrumban. Így egy fenomenális helyzet nem lehet hamis, csak különböző mélységben feltárt.³

A közvetlenség két eltérő arcát mutatja a megfigyelő intenciója szerint. Felbukkanhat egyaránt mint impresszió vagy mint affekció, de közelebb járunk a valósághoz, ha ezek együttes megjelenéséről beszélünk, ugyanis egy konkrét pillanatban sosem egymásról leválasztva jelentkeznek. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy az egyik legalapvetőbb, mégis gyakran elfedett aspektus mit tartogat számunkra. Feltehetjük a kérdést, hogy miért is érdekes a módszertan számára a közvetlenség aspektusának faktikus intenciójú beemelése? A válasz, hogy egy olyan filozófiai metodológia, amely nem vak a közvetlenség látószögére és nem zárja ki azt eszköztárból, sokkal eredményesebben tud elérni és megragadni központi problematikákat.

Melyek ezek a közvetlenségből legalább részben feláruló alapterületek, vagy értelem-összesűrűsödések?

3 Persze nem jelenthető ki általánosan minden szerző esetében a fenomenológiai irányzatban, hogy kizárólag a közvetlen aspektust emelné ki, például a transzcendentálfilozófia eltávolodik a közvetlentől. De nem is célunk egy ilyen fajta kizárólagosság helyességének sugalmazása.

Proto-tapasztalat: a tapasztalat eredeti, reflexiót és fogalmiságot megelőző formájának felmutatása. Hiszen az élet közvetlen megragadása egy fogalmak előtti léttapasztalathoz visz el minket, és egyben arra is választ próbál találni, hogy mi az a közvetlen, eredeti beágyazódottság, amely a tudat konstrukcióit megelőzően ölel körbe minket. Ennek kapcsán pedig a számunkra adódó valóság természetéről is egyfajta állásfoglalást készít elő. Természetesen nehézségekbe ütközünk, amikor a prereflexív szféráról akarunk valamit mondani, hiszen ahogy kifejezzük magunkat, azonnal beágyazódunk egyfajta reflexivitásba és fogalmiságba. De szükséges különválasztani ebben az esetben a rámutatás képességét a birtoklásétól. Épp ez a lényege ezeknek a filozófiai erőfeszítéseknek, hogy valami olyanra legyenek képesek rámutatni, amely nyers tapasztalatiságával kívül esik az általunk már belakott és újraformált tapasztalati horizonton. Az eredeti tapasztalat problémája is egy olyan pont, amely általánosan foglalkoztatja a fenomenológusokat, Husserl *ösbenyomásától* kezdve Merleau-Ponty *prereflexív tapasztalásáig*, Levinas *tapasztalati nulla-pontjáig*, majd Henrynél a *jelen idejű élet önaffektív átéléséig*.⁴

Affektivitás: az embert folyamatosan átható hangoltságok, érzelmek és diszpozíciók felé is kizárólag a filozófiai közvetlenség nyithat utat. Ez az affektív jelleg nem is egy jellemző, vagy eseti történés, hanem leginkább létmód, amely legalább olyan szervesen tapad az észleléshez és a gondolkodáshoz, mint e kettő az emberi architektúrához. Tulajdonképpen mindig rendelkezünk valamilyen hangoltsággal, amely kihát a különböző kognitív területekre és ezek tevékenységeire. „A különféle fenomenológiák közös feltevésének tekinthető, hogy nem lehetséges semmilyen tapasztalat az affektivitás valamilyen fokú jelenléte nélkül (...)” (Farkas 2011:70).⁵ És aligha fogunk saját vagy a másik intim hangoltságához közel kerülni a közvetlenség aspektusa nélkül.

Interszubjektivitás és koegzisztencialitás: az interszubjektivitás vagyis a Másik filozófiai problematikája, valamint a koegzisztencia és

4 Ld. Tengelyi remek elemzését: Tengelyi László 2007 *Tapasztalat és kifejezés* (VII. fejezet) – Atlantisz, Budapest.

5 Farkas Henrik 2011 *A gondolkodás tere – Perspektivizmus, mozgás és affektivitás a filozófiai gondolkodásban*. (Doktori disszertáció). Forrás: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/118252/Farkas_Henrik_Ertekezes-t.pdf?sequence=5&isAllowed=y (Letöltés: 2019.08.15.)

szukcesszivitás, mint a tér-időbeli meghatározottságnak az élethez kapcsolt módusza, szintén a fenomenológiai mozgalom központi kérdései közé tartoznak. Az interszjektív kapcsolat megértéséhez elengedhetetlen a közvetlenség nézőpontjának sajátunkká tévése, nem lehet egy élő eleven személyhez közvetett kerülıutakon kapcsolódnı, illetve a vele való kapcsolatunkat leírni. Manfred Frank az interszjektivitást a *filozófiai érvényesség-igények végső fundamentumának* nevezi,⁶ ennek a megállapításnak plasztikus példáját találjuk Husserlnél.

1.2. A közvetlenség fordulata – az elvontól a konkrét felé

A közvetlen aspektus, noha elejétől fogva jelen van, lassan artikulálódik a filozófiai problémafelvételekben. Minket jelenleg a modern filozófiában, azon belül is a fenomenológiában történő megjelenése érdekel, és ennek kapcsán meg kell vizsgálnunk néhány példa értékű szerzőt. A sort Hegellel kezdjük, ahol a fogalom egészen absztrakt formában vetődik fel. Ezután egy nagy ugrással⁷ a fenomenológia megszületéséhez érkezve Husserl munkásságban próbáljuk a közvetlenség nyomát követni, amely keresztülhúzódnak egész életpályáján. Mindeközben a közvetlenség „testet öltésének” lehetünk majd tanúi, ahogyan egy elvont kategóriából tapasztalati konkrétummá válik.

1.2.1. Hegel – impermeabilis közvetlenség

A közvetlenség problematikája Kantnál és a német idealizmusban kezd problematizálódni, erőteljesebben áthelyeződve a középkori misztika tradíciójából (Eckhart, Cusanus) a gnoszeológia tárgykörébe. Kantnál nem más, mint a tapasztalat forrása, azonban a tudás hierarchiájában a legelső szintet képviselte az értelem és az ész alá tagolódnak. Alapvetően az intellektuális szemlélet kérdésében fundálódik Fichte-nél illetve Schellingnél, de ez utóbbinál más alakban is tematizálódik a kései filozófiában. Mi most mégis Hegelre térnénk ki, két

6 Manfred Frank 1998 Szubjektivitás és interszjektivitás. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4–6.

7 Bergson közreműködésről ld. Berta Gergely 2020 A közvetlenség rehabilitálása: eltérő utak az élet közvetlen megragadásához a bergsoni és husserli filozófiában. In Ruzskai Szilvia Éva – Szabados Bettina – Tóth Péter szerk. *Ütközéspontok VI.* DOSZ Fito JATE Press, 29–41.

okból is. Először, mert Hegel az elsők között látja meg a közvetlen és a közvetett egységének igazságát, bár ő is a *tudathoz*, a legelsőbb stádiumhoz sorolja *A szellem fenomenológiájában*. Másrészt, mert Hegel egyfajta ontológiai keretbe is helyezi a közvetlent, és emiatt jobban igazodik Merleau-Ponty későbbi gondolataihoz, aki nem is egyszer hivatkozik rá.

Hegel kijelöli a közvetlenség (*Unmittelbarkeit*) helyét a dialektikus szerkezetben, azonban értelmezése még mentes ennek a közvetlenségnek a fenomenológiában megsejtett és feltárt széles spektrumától és valódi alakjától. Csak mint elvont logikai általános jelenik meg, mint egy impermeabilis tehát áthatolhatatlan kategória, amely úgy jelöl meg egy absztrakt fogalmat, hogy definíciójában nem is kíván teljességre törekedni.

„Az egyszerű közvetlenség maga is reflexiók kifejezés, s a közvetettől való különbségre vonatkozik. Igaz kifejezésében tehát ez az egyszerű közvetlenség a *tiszta lét*. Ahogyan a tiszta tudás nem jelent mást, mint a tudást mint olyant, egészen elvontan, a tiszta lét sem jelent egyebet, mint a *léte*t általában; léte, semmi mást, minden további meghatározás és teljesülés nélkül” (Hegel 1979:45).

A közvetlenség – és ugyanakkor egy logikailag-formálisan felfogott tiszta lét, a tiszta pozitivitás, egyben a végesség egyoldalú olvasatára szűkül, mintegy elveszti minden tartalmi jelentését, ahogy azt megtaláljuk a Nagy Logika Létezés-fejezetében is. Azonban a fenomenológia nézőpontjából, az így felfogott végesség inkább már egy közvetett tételezés, hiszen már eleve magában hordoz egy negációt az ételle szembeállítva. Hiszen a mi felfogásunkban a közvetlen az *élő és áramló*, ami *itt és most* van. A közvetlennek az általánoshoz való leláncolása – amely Hegel saját rendszerében természetesen egy következetes gondolat – megismétlődik a szellem dialektikájában is.

„A közvetlen bizonyosság nem teszi magáévá az igazat, mert igazsága az általános; holott e bizonyosság az ezzel akar foglalkozni. Az észrevezés ellenben azt, ami számára a léttel bíró, általánosnak veszi. Amint elve általában az általánosság, úgy a benne közvetlenül különböző mozzanatai is általánosak: az én általános én és a tárgy általános tárgy” (Hegel 1979:64).

Azért nem tudunk megnyugodni a közvetlenségnek ebben a definíciójában, mert ez egy fogalmi konstrukciója a közvetlenségnek, amely valamilyen fordított logika mentén épp az általánost illeszti a közvetlen mellé, meg sem próbálva azt a valóságos

konkrétban gyökereztetni. De ez épp így igaz a *lét* meghatározására is Hegelnél, amelyről azt mondja, hogy meghatározatlan.

„Meghatározatlan közvetlenségében csak önmagával egyenlő, s nem is egyenlőtlen mással, nincs különbözősége sem önmagán belül, sem kifelé. (...) A lét a tiszta meghatározatlanság és üresség. – Nincs benne semmi szemlélni való, ha lehet itt szemléletéről beszélni; vagy pedig csak maga ez a tiszta, üres szemlélet. (...) A lét, a meghatározatlan közvetlen, valójában semmi, és sem több, sem kevesebb, mint semmi” (Hegel 1979:58).

Hegelnél a közvetlenség egyben különbség-nélküliség is. Minden mozzanatában, tehát időben, térben, létezésben nincsen semmilyen elkülönülés. Tulajdonképpen itt már megelőlegeződik a prereflexív, fogalmiság előtti tapasztalati szint leírása. De mint hogy ez a fogalmiság előtti elkülönületlenség nem tagolódhat, ezért nevezi Hegel *Semminek*. Ebben a rendszerben a fogalmi szint előtt nincsen semmi, a fogalomraemelés után viszont már csak szigorúan elkülönült értelemegységek vannak. A fentiekből következik, hogy ez az elkülönületlen, áthatolhatatlan lét, amelyben minden *más-lét* felszámolódik, ugyanakkor *magánvaló* is marad számunkra. Tulajdonképpen a *közvetlen* homályos telítettsége egy vakfoltot képez ebben az eljárásban. És mint ilyen, nem más, mint zavaros tudás, amely nem lehet a filozófia adekvát forrása (Carlson 2007:10).

De miért nem testhezálló Hegel impermeábilis közvetlensége számunkra? Azért, mert a közvetlenségtől azt várjuk, hogy érintkezzünk vele, hogy beléhatolhassunk és az körüljárjon minket. Más oldalról szemlélve ezt a fentebb említett formális ürességet, a lét itt gyakorlatilag egy zárt, áthatolhatatlan pozitívítás, amely nem enged betekintést önmagába. Egy vak pozitívítás, amely nem lát és nem látható, mely nem engedi magába a tekintetet, hanem absztrakt sötétségével ellenáll az észlelésnek. De ennek oka az, hogy ez egy formális logikai pozíció leírása, nem pedig a valamilyen valósnak a megközelítése. Mindez jól illusztrálja, hogy a lét és a közvetlenség fogalmának milyen fordulatot kell megtennie, hogy az élethez kapcsolódhasson.

Merleau-Ponty nem véletlenül beszél a *Látható és a láthatatlanban* az önmagát megújító dialektikáról, hiszen pontosan ezt a kiüresedett és megmevedett dialektikát az élet és a lét kérdése kapcsán gondolja újra, melyet *hiperdialektikának* nevez el. Ezzel állítja szembe a *rossz dialektikát*, melynek legnagyobb hibája, hogy egy tételezett konstrukcióval

kívánja újraalkotni – a tézis, antitézis, szintézis merrev hármasságával – a létet.

„A jó dialektika tudatában van annak, hogy minden tézis már idealizáció és a Lét nem idealizációkból és kimondott dolgokból áll, ahogy azt a logika mindig is hirdette, hanem olyan összetartozó egységekből, ahol a jelentés mindig csak nagy vonalakban megragadható irányként van jelen, ahol a tartalom tehetetlensége soha nem teszi lehetővé, hogy egy terminust pozitívként határozzunk meg, egy másikat negatívként, és még kevésbé azt, hogy egy harmadik terminust úgy, mint a negatív önmaga általi abszolút megszüntetését” (Merleau-Ponty 2006:111).

A hiperdialektika egy szintézis nélküli dialektika, amely elutasítja mind a szkepticizmust, mind a relativizmust, és egy olyan létre kíván rálatálni, amelyet még nem hasított ketté a reflexió. És ezen a ponton kötődik szorosan a közvetlenhez.

1.2.2. Husserl – A közvetlenség, mint cél

Edmund Husserl, a fenomenológia megalkotója, filozófiája rendkívül izgalmas és némileg ambivalens képet fest az élet közvetlen megragadása tekintetében. Gondolkodásának fókuszpontját szeretné valami nagyon elsődlegesre, nagyon közelire és közvetlenre irányítani. Ő volt az, aki egyáltalán lehetővé tette annak az esélyét, hogy a fenomenológia megpróbálkozhasson egy ilyen kísérlettel, mint az eleven adódás közvetlen tetten érése. Mindvégig mozgatja az élet elérésének vágya.⁸ Mint ahogy Gadamer is találóan megállapítja, a husserli transzcendentális élet, a „világképző élet” és az „öneszmélő élet” kettségében tárul fel, azonban mégis mindvégig hiányzik Husserlnél az élet közelebbi meghatározása. (Gadamer 1984:184). Megfigyelhető nála a közvetlenség egyik első valódi felmutatása – például a *fenomén* kapcsán, vagy az *ösbnyomás* vizsgálatában – azonban módszertanában, amely végig valamilyen idealitást kíván kiszabadítani a realitásból, egyre inkább eltávolodik ettől a korábban felmutatott közvetlenségtől. Metodológiájának olyan központi elemei, mint az epokhé, vagy az eidetikus redukció, bár az apodiktikus evidencia megtalálásában és az arra épülő építkezésben hasznára válnak, azonban eközben akadályt is jelentenek a közvetlenség

8 Ide kapcsolódóan ld. Toronyai Gábor 2001 A késő husserli transzcendentális fenomenológia mint tudományos életfilozófia. *Magyar Filozófiai Szemle*, (45.) 1–2:113-139.

elérésében. Egész életpályája alatt folyamatosan és igazán mélyen gyökerezően foglalkoztatja az élet fogalma, de transzcendentálfilozófiai nézőpontja megnehezíti például a Másik (interszubjektivitás probléma) elérését. Kései filozófiájában ismét meg-
lepet minket Husserl, mikor is jelentősen lazít addigi transzcendentális eszközzrendszerén. Az élet-gondolat újraértelmezve ismét a fókuszpontba kerül, és az *életvilág* tematikában explikálódik a *Válság könyvében*.

a. A közvetlenség felfakadási pontjai:

Husserl az ösbenyomás kapcsán használja a felfakadási pont (*Auslaufpunkt*) kifejezést, de nagyon jellemzőnek tartom a közvetlenséghez való viszonyulásával kapcsolatban is. Husserlnek határozott célkitűzése az élet elérése mindvégig, és a közvetlen többször is – mondhatnánk – felszínre tör filozófiájában. Azonban mivel módszere alapján értelem-egységek kinyerésére törekszik közvetett úton, így mindig bekövetkezik az eltávolítás is, és ezzel mintegy ingamozgást végez ezek között az aspektusok között.

Ahhoz nem fér kétség, hogy Husserl a fenomenének mint az eredendő adódásnak a közvetlen felmutatásával hozzáfér ehhez a közvetlenséghez. *A Kartezianus Elmélkedések* 8. §-ában írja: „De viszonyuljon bárhogyan is ez a fenomén a valósághoz (...), maga a fenomén mégsem semmi, hanem éppen az, ami (...) lehetővé teszi, hogy számomra bármi, mint igaz lét – mint véglegesen eldöntött vagy mint eldöntendő – értelmet és érvényt nyerjen. (...) S újra: tegyük föl, hogy távol tartok magamtól minden érzéki és érzékiségében fundált tapasztalati hitet (...). De ez a tartózkodás mégis az marad, ami, mégpedig a tapasztaló élet egész áramlásával együtt. S számomra ez a tartózkodás ráadásul folytonosan jelen van, tapasztalati módon a jelenléti mező összefüggésében tudatos a maga tősgyökeres eredetiségében mint *ugyanaz* a valami” (Husserl 2000:30).

Világosan kimondja, hogy bármilyen technikai státuszt is rendelünk a fenomén mellé, lényegében akkor is az lesz számunkra az a tősgyökeres adódás, az az eredeti, tapasztaló áramló élet, ami minden értelemadásnak és evidenciának a sarokkövét fogja képezni (Husserl 2000:30). Ráadásul ez az adódás egy folyamatosan jelen lévő áramlás is, a tapasztalati élmények folyama kezdetben, később pedig maga a tudat, amely „van”. Itt a bemutatott folytonosság és áramlás, valamint az eredetszerű fenomén az észlelés és értelemadás genealógiáján keresztül

értelmezhető. Nemcsak elénk kerülő képekről van szó – amik vagy vannak, vagy nincsenek –, hanem valami olyanról, ami valós, mozgásban van, és folyamatában eleven.

A *Logikai vizsgálódások* aktuselméletében is megjelenik egy kevésbé artikulált közvetlenség, méghozzá az egyszerű, érzéki észlelések kapcsán. „Minden észlelésről azt mondják, hogy magát a tárgyat közvetlenül ragadja meg. Azonban ez a közvetlen megragadás különböző értelemmel és karakterrel rendelkezik aszerint, hogy szűkebb vagy kitágított értelemben vett észlelésről van-e szó, (...) másképp kifejezve: reális vagy ideális tárgy” (Husserl 2009:85).

Husserl itt az egyszerű *intuitív* észleleti aktusok (például egy tárgy különböző irányokból megtekintve) egységéről beszél, és amellet érvel, hogy ez egy egyszerű egység, mely „a részintenciók közvetlen összeolvadásaként és új aktusintenciók hozzájárulása nélkül lép fel” (Husserl 2009:87). Tehát legalább az egyszerű észlelések szintjén nem szorulunk valamilyen közvetettségre vagy fundáltságra. Ezek az intuitív aktusok a *Logikai vizsgálódásokban*: az észlelés, a visszaemlékezés, az előlegezés, a képzelet és a képtudat. Érdekes megjegyezni, hogy Husserl és Bergson mindketten használják az intuíciónak a módszerét, azonban más-más jelentéssel, Jacobs & Perri elemzése szerint ezek nem is esnek olyan messze egymástól (Jacobs & Perri 2010:107).

Az aktuselméletnek lép a helyébe a húszas évek kései filozófiájában a *genetikus fenomenológia*, amely már nemcsak a fenomének formai jellegével, hanem egyben tartami meghatározottságaival is foglalkozni kíván, be akarja emelni a vizsgálatba azok létrejövésének dimenzióját is. Az egyszerű, passzív genezisek konstitúcióját az asszociáció elve működteti. Mint írja: „Ez a konstitúciós kör a 'velünk született' a priori birodalma, ami nélkül az ego mint olyan elgondolhatatlan lenne” (Husserl 2000:95). Ezáltal kapunk egy olyan modellt, amely már reagálni tud az eleven mozgására, azonban kizárólag közvetett módon, mivel asszociációs betöltődés útján funkcionál. Az *Ideen* I. kötetében írja Husserl, „hogy minden, ami *intuíción*, primordiálisan adódik, elfogadandó, úgy, ahogyan adódik”. Sőt, önmagát nevezi a valódi empiristának, mert azzal az igénnyel lép fel, hogy minden gondolat és elmélet a tapasztalatnak legyen alárendelve (Smith 2003:134).

Husserl (Bergsonhoz hasonlóan) szintén elutasítja a tudat pillanatnyiségének dogmáját és a tudat immanens ideje mellett érvel. Nem szűkíthető le az intencionális tudat egy pontszerű jelenre, mert

az időtudat egyrésztől a tudat konstitúciójának horizontja, másrésztől pedig terméke, tehát mindegyik csakis folyamatában szemlélhető, a re-
tenciók – ösbenyomások – és protenciók egysége megbonthatatlan. Az *ösbenyomás* „az a felfakadási pont, mellyel az időben tartó tárgy létrejötté elkez-
dődik” (Husserl 2002:41). Közvetlenségét mi sem jelzi jobban, mint az *Időelőadások* I. számú mellék-
letében megadott elnevezései: „abszolút kezdet”, „ösforrás”, *genesis spontanea*, „öslétrejövés” (Ten-
gelyi 2007:163). Ez az abszolút eredendő, az új, melyet a tudatspontaneitás már csak növekedéshez juttat. Ez a gondolat Henry-re és Levinasra is inspiratíván hat.

Szintén egy közvetlen motívum Husserlnél a tudat esszenciális jegye, az *intencionalitás*, az irányultság – a tudat azáltal konstituálódik, hogy valamire irányul. Ezt a jellemzőt ugyan elsőre paradoxnak tűnhet a közvetlenséghez kapcsolni, de a közvetlenség lényege az elválasztottság hiánya. És husserli értelemben az intencionális tudat és tárgy közé már nem ékelődik semmilyen ismeretelméleti akadály. „Eszert az intencionalitás közvetlen viszony tudat és tárgy között, a tudat ugyanis mindig valaminek a tudata (Bewusstsein von ...), vagyis a tudat soha nincs tárgy nélkül, ahogy a tárgy sem értelmezhető a rá irányuló tudataktustól függetlenül” (Ullmann 2010:146). Ezt nevezhetnénk akár a fenomenológia egyszerre távolságot megszüntető, és ugyanakkor távolságot létrehozó eszközének – hiszen a közvetlenség csak fenomenológiailag értelmezhető. Husserl a *Logikai vizsgálódásokban* írja (V. vizsgálódás 12. §): „Objektíve tekintve (...) természetesen helyes az, hogy az én minden aktusban intencionálisan a tárgyra irányul. Ez magától értetődő, amennyiben számunkra az én semmi több, mint a 'tudat egysége', mint az élmények mindenkor 'nyalábja', vagy (...) mint olyan folyamatos, dologi egység, ami a tudategységben az élmények személyes szubjektumaként intencionálisan konstituálódik (...)” (Husserl 2009:31).

Husserl kései időszakában kibontakozó filozófiája jelentősen átértékeli a transzcendentális filozófia eljárását, például a kategoriális szemlélet kapcsán. Valahol a korábbi szerkezetek merevségének felismerésének hatására, vagy az elvárt eredmény elmaradása miatt, Husserl új lendülettel lát neki egy, a közvetlennel sokkal szervezettebb formában összekötött fenomenológia kidolgozásához.

„A kései Husserlnél, a genetikus fenomenológia korszakában, a tapasztalat mélyrétegeinek 'archeológiai' (HUA MAt 8:356, sk) feltárása során, az

ös-hülé szintéziseinek őspasszív rétege bizonyul a legalapvetőbbnek, mely megelőzi még a noézis és noéma szembenállását is, és amely nem csak megalapozza a magasabb szintű értelmi-kategoriális szintéziseket, de bizonyos fokig irányítja, motiválja is azokat” (Marosán 2017:151).

Végül tekintsük át röviden a kései filozófia *életvilág*-tematikáját, amely teljessé teszi bizonyosságunkat Husserl közvetlenség felé haladó törekvéséről. *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia* című mű idejére Husserl jelentős változtatásokat hajtott végre gondolkodásában. Két olyan módszertani eszköztől is eltávolodik, amelyek korábban fontosak voltak a számára, mégpedig a redukció közvetettséget eredményező eljárásától és az abszolút kezdet felkutatására irányuló törekvésétől is. Az állandó feladatot jelentő tudományosság eszméjét a természetes beállítódásban kell újragondolni. De ennél is jelentősebb számunkra a tudományt megelőző élet alapzatának feltárására irányuló törekvés.

„Az életvilág számunkra, akik éberben élünk benne – (...) – mindig jelen van, eleve létezik: a »talaja« bármilyen, akár elméleti, akár elméleten kívüli gyakorlatnak. A világ számunkra éber, valamiképpen mindig gyakorlatilag érdekelt szubjektumok számára nem alkalomszerűen, hanem mindig és szükségképpen, mint minden valóságos és lehetséges gyakorlat egyetemes mezője, mint horizont van eleve adva. Az élet nem más, mint állandóan a világ bizonyosságában való élés” (Husserl 1998:181).

Ez az idézet magáért beszél, azt hiszem: az életvilág mint természetes horizont, és az élet mint a világ bizonyossága. Mintegy megtérés a közvetlenséghez, ezzel a kör bezárul.

Husserl asszisztense és Heidegger későbbi követője, Eugen Fink néhány kritikai észrevételt fogalmaz meg az életvilág kapcsán. Felhívja a figyelmet például arra, hogy az életvilágot ne csak tárgyszerű viszonyokban gondoljuk el, mert ez erősen sematizálja mestere modelljét (Bruzina 2004:372), amely a különböző életvilágok találkozása esetén itt is egyfajta módosult asszociációt vagy beleérzést alkalmazott.

b. Példák az eltávolított közvetlennel

Kénytelenek vagyunk megemlíteni Husserl azon periódusait, tematikáit is, amelyek nem közelebb, hanem inkább távolabb juttatták őt a közvetlentől. Mint ismeretes, nála a kérdésfeltevés

alapvetően nem magára a létre, hanem a lét értelmeire, fenomenális szerkezetére irányul. Így legalább annyira jellemzi a közvetett módszerek iránti vonzódás, mint a gyakran előtörő közvetlenhez való visszatérés.

A korai Husserlre jellemző formalizáló attitűd bukkan elő például a „lét nem valami észlelhető” (Husserl 2009:80) elvében is, melyet Kant nyomdokain visz tovább, és mely megközelítés jól rímél Hegel tanaira (Hegel 1979:45, 58) az áthatolhatatlan tiszta létről (vö. Hegel 1979:45-58). Husserl érvelése is logikai irányból közelít, miszerint a lét szó nem rendelkezik objektív korrelátummal, ezáltal az észlelési aktusban nincs olyan jelentés, amely betöltődhetne ennek kapcsán. Ezt a kijelentést még el is fogadhatnánk, ha egy leszűkített értelmezési keretben vizsgáljuk, bár így is ellentmond neki Merleau-Ponty kései ontológiájának létfelfogása, mely szerint: „A világ húsa a látott Lét, vagyis olyan Lét, mely lényege szerint *percipi* (észlelt), és csakis általa érthetjük meg a *percipere* (észlelni) mibenlétét” (Merleau-Ponty 2006:280).

A létezés észlelhetőségének elvitatásának gondolata új formában jelenik meg az epokhé módszerében Husserlnél, amely majd az *Ideen* 1913-as kiadásában tűnik fel, és részletes kifejtésre kerül a *Karteziánus elméletekben* is. Az epokhé (ἐποχή) némileg a karteziánus kétely mintájára egy ismeretelméleti biztosítékként funkcionál. Husserl arra törekszik, hogy a descartes-i és kanti hagyomány kritikájával és újraértelmezésével egy apodiktikus evidenciához jusson el. Ennek érdekében létre kell hoznia egy megtisztított tudatfogalmat, melynek során el kell vonnia a tudat nem evidens tartalmait, sőt: minden nem apodiktikusan evidens tartalmát.

„Nem elégséges tehát, ha minden számunkra eleve adott tudományt érvénytelennek nyilvánítunk és elfogadhatatlan előzetes ítéletek gyűjteményeként elutasítunk, hanem a tudományok egyetemes talaját, a tapasztalati világot is meg kell fosztanunk naivan elfogadott érvényességétől. A világ léte, mely a természetes tapasztalati evidencián alapszik, nem lehet számunkra magától értetődő tény, hanem csupán érvényesség-fenomen” (Husserl 2000:28).

A *Karteziánus elméletek* megfogalmazása szerint a *fenomenológiai epokhé* (Husserl 2000:31) nem más, mint a transzcendentális redukció által történő minden külsőnek a „zárójelzése”. Az epokhé segítségével előzetesen sterilizált tapasztalati horizont létrehozása után Husserl a fenomenológiai, később eidetikus redukció eszközével a korábban lebontott majd helyreállított világból tiszta értelemegységeket

nyer ki. Ez a fenomenológiai vizsgálat ugyan nemcsak a konstituáló, tehát értelemadó oldalhoz fér hozzá, hanem a konstituált, intencionális tárgyiság is közvetlen evidencia módján adódik egyfajta immanenciaként, másrésztől azonban ez a megszüntetett majd visszaállított tárgyiság mégiscsak egyfajta lepárlása, redukálása lesz annak a közvetlen valóságnak, amelyet megragadni szeretnénk. Lényegében Husserl azért mond le szükségszerűen a közvetlenségről, mert idealitások formájában szeretné megragadni a nyers realitást, és eközben részben átalakítja azt a tiszta adekvát megismerés ígéretéért cserébe. Az eidetikus redukcióval és kategoriális szemlélet működésével egy közös probléma van: az ideális tárgy. Husserl az eidetikus redukciót az eidetikus látás metodológiailag megalapozott, tudatos gyakorlatának látja. Világos, hogy ezek az ideális entitások nem valamilyen örökkévaló ideák, hanem csak a természetes entitások viszonylatában ideálisak, még hozzá általánosságuk által. De még ha nem is tételezünk ezeknek az idealitásoknak egy autonóm ontológiai létszintet (ami ellen Husserl többször is védekezett), akkor sem tűnik elfogadhatónak az a feltevés, hogy „ideális tárgyak nélkül nincsen tapasztalat. Csak az ideális tárgyak teszik lehetővé, hogy tényállásokat észleljünk, hogy szituációkban találjuk magunkat. Az ideális entitások részt vesznek a tapasztalat artikulálásában, a tapasztalat konkrétsága belőlük fakad” (Marosán 2017:80). Ez némileg ellentmondásban áll azzal, hogy a tapasztalat már a fogalmi szint előtt is elér minket, egyértelműen megelőzi a konstruált idealitásokat, hacsak azok nem örökérvényű ideák. És még ha részt is vesznek ezek az idealitások a tapasztalat artikulálásában, konkrétságuk és evidenciájuk a létből fakad. De ezen túl további probléma az is, hogy kategoriális szemlélet ideális tárgyiságai, melyek egy észlelési szituációban betöltődnek, mindig viszonylagosak lesznek, hiszen ezek a lényegiségek nem magukból a tárgyaktól fakadnak, hanem a szemlélőből, aki ezeket a személyes ítéleteket általánosnak és ideálisnak nevezi. Az ilyen „általános” viszonylagossága miatt mindig súlytalan lesz. Merleau-Ponty azzal érvel: „A lényeg léte nem elsődleges, nem alapozza meg önmagát, általa nem érthetjük meg, hogy mi a Lét. (...) Az általunk feltárt lényegekkkel kapcsolatban semmilyen jogunk sincs azt állítani, hogy a Lét eredeti értelmét adnák, hogy az önmagában való lehetőséget, vagyis a lehetőségek összességét meghatároznák (...)” (Merleau-Ponty 2006:126).

A lényeg helyett inkább a létnek egyfajta megnyilvánulási módja, stílusa – mondja ugyanitt.

Hasonló kritikát fogalmaz meg Tengelyi is a *Tapasztalat és kifejezés*-ben, mikor arról beszél, hogy Husserl mindig „élményként” fogja fel a tapasztalatot, amely nem más, mint a tudat átkeresztelése. Azonban a tapasztalat újdonságával meglepi a tudatot, és mindig hordoz tudatidegen elemeket is (Tengelyi 2007:19). A tapasztalat részben egy magától meginduló, önálló értelemképződés terméke, ezt a kései Husserl már megsejti.

Husserl közvetett eljárásainál ugyanaz a probléma az *asszociációs elvvel*, mint a tiszta idealításokra történő *redukcióval*, vagy a *beleérzés* aktusával az interszubbektivitás probléma kapcsán. Mégpedig, hogy mindig már valami előre adottból, valami már megismertből indul ki, és azt feltételezi, hogy a tapasztalt majd ehhez fog igazodni. Ezek az eljárások azt a kockázatot hordják magukban, hogy az önkényes sematizmus vádját vonják magukra és a valódi tapasztalás helyett annak csak az utánzatát állítják elő, miközben elveszítik az eredeti kapcsolatot az eleven tapasztalattal, a világgal és a Másikkal.

Végső soron Husserl megítélése rendkívül összetett feladat, egyrészt (részben kiadatlan) munkáinak mennyisége miatt, másrészt azért, mert Husserlben eszközei ellenére mindvégig megvan egy közvetlent is megragadó attitűd. Merleau-Ponty is így olvassa Husserlt, és próbálja megadni például az eidetikus redukció eredeti értelmét. „Az eidetikus redukció viszont arra való eltökéltség, hogy úgy készteszük megjelenni a világot, ahogyan az minden önmagunkhoz való visszatérés előtt van, az az ambíció, hogy a reflexió megfelelésbe kerüljön a tudat reflektálatlan életével” (Merleau-Ponty 2012:16).

2. A közvetlenség aspektusának integrációja

2.1. A közvetlenség faktikus fordulata (Heidegger, Sartre)

Amint láttuk, a közvetlenség korábban vagy egy elvont, nem tartalmi formában jelent meg, vagy integrációja még nem volt kiegyensúlyozott egy fenomenológiai rendszeren belül. Hiszen ahhoz, hogy a tulajdonképpeni közvetlenség felbukkanhasson, meg kell születnie és filozófiai tartalommal kell válnia a fakticitás fogalmának. Meg kell jelennie egy faktikus közvetlenségnek, amely az élethez kötődik, szemben egy formális-logikai közvetlennel, amely a tézis üres pozitivitása. Itt egy elfordulás, egy mozgás figyelhető meg a módszertani pozícióban, de nemcsak általában a filozófiában, hanem konkrétan

a fenomenológián belül is. Ez az aspektusváltás a Husserl utáni generáció esetében konkrétan azt jelenti, hogy a lényegiségekre redukáló megismeréstől és rekonstrukciótól a hétköznapi léttapasztalatban közvetlenül megjelenő spontán adódások felé orientálódik. Ez alapján egyrészt fontossá válik a saját megélt élet elemzése mint filozófiai probléma; másrészt a valóság többé nem látszatszerűen jelenítetik meg, mint amit a redukció eszközével kell megtisztítani a lényegiségek eléréséhez és kiemeléséhez. Az új felfogásban a feltároló minket *körülölelő*, maga lesz a valóság a maga teljes adekvációjában. Ez a fenomenológia fókuszváltása az idealitástól a fakticitás felé.

Persze a fakticitás meghatározásában is lehetnek hangsúlybeli eltérések a különböző szerzők között. Heidegger a *Lét és időben* a fakticitással a jelenvalólét világban-benne-lévő létmódját jelöli, „mégpedig úgy, hogy ez a létező képes olyanként megérteni magát, mint aminek a 'történelmi sorsa' annak a létezőnek a létehez kötődik, amely tulajdon világán belül az útjába kerül” (Heidegger 1989:160). Fontos, hogy ez a fajta belevettség nem befejezett és nem is zárt, a jelenvalólét általános nem-tulajdonképpeni létmódja, más szóval faktikus egzisztálás (Heidegger 1989:330). Látható, hogy ez a fakticitás mélyen beágyazódott a világba. Ennek még Michel Henry nézőpontjának kapcsán lesz később jelentősége, aki Heideggerrel ellentétben a világisághoz kötöttséget tárgyiasításként értelmezi. Husserlhez képest, aki tiszta értelemegységeket akart előállítani, és mindig is az idealitáshoz vonzó attitűddel rendelkezett, Heidegger szenvedélyesen a *Dasein* egzisztenciális analitikájára fókuszál ontikus és ontológiai szinten egyaránt, a közvetlen valós létezőre és annak valós létére. Azonban egy rejtett ellentmondást sejtünk a *tulajdonképpeniség* (*Eigentlichkeit*), mint a *Dasein* fakticitásán túlmutató lételvnek az alkalmazása viszonylatában. Mindenesetre azért kérdéses lehet, hogy Heidegger nem a transzcendenciát csempészi-e vissza valamelyest a *tulajdonképpenivel*, vagy legalábbis egy immanens feszültséget hoz létre rendszerében a faktikus megalapozáshoz képest. Hiszen a tulajdonképpeniség, mely egy egyszerre ontikus és etikai vezérlőelvként funkcionál, kiszakad a *Dasein* otthonos evilágiságából. Az *Eigenlichkeit* a *Dasein* modifikációja, aki szokványosan és többnyire az *Akárki* (*Das Man*) létmódjában leledzik. „Az akárkibe való belevesztéssel már mindenkor eldőlt a jelenvalólét legközelebbi faktikus lenni-tudása – a gondoskodó-gondozó, világban-benne-lét feladatai, szabályai, mértékei, sürgőssége és hatósugara” (Heidegger 1989:455).

A tulajdonképpeniségben pedig fel vagyunk szólítva a lelkiismeret által a *Gond* egzisztenciális értelmére, melynek következménye egy szorongásra kész, saját személyes bűnös létével tisztában lévő, a halálhoz előrefutó jelenvalólét. A lelkiismeretnek ez a Sollen jellegű imperatívusza, amely egy életen túl lévő lehetőség felé mutat, a fakticitásból való kihátalásként is olvasható.

Sartre a fakticitás fogalmának meghatározásakor szintén már egy elsődleges viszonyulásból, a világban-benne létünkéből indul ki. Egy Heideggeréhez hasonló hangoltsági modell alapján két arcát mutatja fel a fakticitásnak, mely a tulajdonképpeniség kérdésben nem kezd transzcendentális diszjunkcióba. Önmagáért-való fakticitásnak nevezi az embert meghatározó kettős ontológiai szükségyszerűséget, amely az itt-lét és a hogy-lét kettőségekben jelenik meg, melyek a fakticitás aspektusából egzisztenciálisan súlytalanok, mert nincsenek benne az egyén autonóm döntései. Teljes mértékben az esetlegesség tartja fenn, melyet nem képes sem megérteni, sem megragadni. „De az mégis mindig kísérti, miatta ragadom meg magamat egyszerre olyan létként, amely teljesen felelős önmagáért és ugyanakkor teljességgel igazolhatatlan is” (Sartre 2006:375).

Egy további oldala jelenik meg a fakticitásnak a szabadságra *ítélt* ember esetében, hiszen azzal, hogy nem képes nem szabadnak lenni, a szabadság fakticitása jelenik meg (Sartre 2006:575). „A szabadság fakticitásának azt az adottat neveztük, aminek a szabadságnak lennie kell, és amit kivételével megvilágít. Ez az adott sokféleképpen mutatkozik meg, még azzal együtt is, hogy mindez egy és ugyanazon megvilágítás abszolút egységében történik. A fakticitás a helyem, a testem, a múltam, a helyzetem, amennyiben azt már Mások jelzései határozzák meg, végső soron a Másikhoz való alapvető viszonyulásom” (Sartre 2006:578).

Tehát Sartre Heideggerhez képest kibővíti a fakticitás spektrumát, amely a szabadság viszonylatában, de nem annak ellentétéként határozódik meg. Merleau-Ponty többek között „fakticitáshorizontról” beszél *Az észlelés fenomenológiájában* (Merleau-Ponty 2012:245), ami alatt a világonlévő létmódjában való tapasztalást érti. E mű előszavában beszél a *világ fakticitásáról*, ami tulajdonképpen a *világ világiságát* alkotja, a világra való nyitottságunkból következő evidencia a világ evidenciája. A *cogito fakticitása* sem egy tökéletlenség vagy hiányosság, hanem az, ami bizonyossá tesz egzisztenciám felől, az észlelés evidenciája

(Merleau-Ponty 2012:17).⁹ Egészen meglepő módon Merleau-Ponty-nál a fakticitás és az idealitás nem egy bipoláris elrendezésben állnak szemben egymással, hanem az idealitások hozzák létre számunkra a fakticitást azzal, hogy átjelkesítik a nyers tapasztalatot (Merleau-Ponty 2006:127). Ez a közvetlenség valódi fordulata, ahol nem csak beemelődik a faktikus a megértési folyamatba, de létrejön egy egységbe kapcsolódás, ahol a közvetlen és közvetett csak különböző arcaikat jelentik ugyanannak a komplexitásnak.

2.2. Merleau-Ponty – A közvetlenség, mint a hús elsődleges tapasztalata

Az élet közvetlen megragadhatóságának kérdése mindenképp a valósághoz való hozzáférés problematikájában fog összesűrűsödni. Merleau-Ponty, aki a fenomenológiai iskola második, francia generációjához tartozik, alapjaiban újítja meg fenomenológiát azzal, hogy teljesen új alapokról építi újjá és kapcsolja össze a diszjunkt és fragmentált aspektusokat.

Ezek az aspektusok ráadásul többnyire nem is duális ellentétpárok, hanem tripoláris összefüggések, mint a tapasztaló – tapasztalt – tapasztalat, vagy látó – látható – láthatatlan. Tulajdonképpen helyesebb lenne multipolaritásról beszélni, hiszen a különböző aspektusok szinte szabadon kapcsolódhatnak, messze dinamikusabb, rugalmasabb és reálisabb szerkezetet hozva létre a hegeli típusú dialektikus modellnél. Merleau-Ponty olyan alapkategóriákat is újragondol, mint az idealitás vagy a fakticitás, míg végül egy teljesen közvetlenül összefonódó, elevenen áramló ontológiát dolgoz ki, mely például elutasítja a szubjektum–objektum bipoláris szembeállítását. Merleau-Ponty-t általában a test filozófusaként szokás aposztrofálni, aki végre kijelöli a testiség dimenziójának méltó helyét a szubjektivitás kapcsán, de más szempontból egy sokkal mélyebb összefüggésrendszerbe kapcsolódik az általa elemzett test, mely a kontextuális kötődések legfőbb eszköze, felülete lesz, és végül alapvető szerkezetté válik a kései ontológiájában. Merleau-Ponty filozófiáját áthatja az összefonódás vagy az egyesülés gondolata, melyben minden közvetlenül

9 „Cette facticité du monde est ce qui fait la Weltlichkeit der Welt, ce qui fait que le monde est monde, comme la facticité du cogito n'est pas une imperfection en lui, mais au contraire ce qui me rend certain de mon existence” (Merleau-Ponty 2010:668).

egymás mellett van, sőt, bizonyos értelemben egymásban és egymásért van. „Hasonlóan a dolog vagy a másik megtapasztalásához, az igaz is érzelmeinktől átítatott tapasztalatban fénylik fel: mintha húsa lenne” (Merleau-Ponty 2006:25).

Merleau-Ponty mélységeikben értelmez át alapfogalmakat: (1) a *gondolkodást*, amely kibővül a fantáziával és az affekciókkal, és a fogalmiság előtti impulzusok szférájával, bevezeti a *vad gondolkodás*¹⁰ fogalmát, (2) az *észlelést*, amely beemelődik a fenomenológiai térbe és az irreverzibilis beágyazottság egyik fő feltétele lesz, (3) a *testet*, amely egyszerre lesz a számunkra alapvető forrás és világ strukturális összerendeződésének természete, a „hús” arkhéja.

a. Az észlelés eredendőbb az idealitásnál

Merleau-Ponty gondolkodása több ponton is előre lép a közvetlenség filozófiai beemelése érdekében, és talán Heidegger Dasein-analitikájához képest még fókuszáltabban teszi ezt. Egyrészt kimondja az észlelés primátusát az idealitásokhoz képest, másrészt pedig beszél egy olyan spontán fogalmi szint előtti értelemképződésről, mely a vad lét és a látó kontextuális találkozásánál keletkezik. Mindkét megállapítás magyarázatra szorul, kezdjük az elsővel.

Merleau-Ponty *Az észlelés fenomenológiájának* előszavában felveti, hogy Husserl szerint a fenomenológia a lények tudománya, de ugyanakkor ezeket a lényeket visszahelyezi a létezésbe, és egyértelműen ebből a fakticitásból kívánja megérteni az embert és a világot. A szigorú tudományosság eszméje, és az az elv feszül egymásnak, hogy a tapasztalatot úgy írja le, ahogy van; hogy filozófiai státuszt adjon a világgal való naiv kontaktusnak. Ide tartozik a kosmotheoros, vagyis a mindenható szemlélő kritikája a *Látható és a láthatatlanból* (Merleau-Ponty 2006:130), mely szintén az objektívizáló abszolút tudományosságot veszi célba, és Husserl redukciós eljárására is egyfajta választ ad. Nem mindenható szemlélők vagyunk, akik mintegy felülről szemlélik a létet, hiszen az adott meghatározottságoknak csupán a megfigyelő helyzetének függvényében van értelme. Ugyanúgy elutasítja a világ utólagos konstrukcióját. Ehelyett a világot úgy kell megjelenésre készíteni, ahogy az van, a világ nem vár a mi ítéleteinkre. Szerinte: „Az, hogy a filozófia szükségszerűen lényekkel találkozik, nem azt jelenti, hogy ezt tekinti a maga tárgyának. Éppen ellenkezőleg:

azt jelenti, hogy egzisztenciánk túl szorosan benne foglaltatik a világban, hogysem önmagunkat mint olyat meg tudnánk ragadni abban a pillanatban, amikor belévetül, és azt, hogy egzisztenciánknak az idealitás mezejére van szüksége ahhoz, hogy megismerje és meghódítsa fakticitását” (Merleau-Ponty 2012:15).

A lényeg épp ezért nem lehet cél, csak eszköz. Merleau-Ponty szerint a teljes redukció egyébként sem kivitelezhető, hiszen nincs olyan gondolat, amely minden más gondolatot körbefogja, de őt magát egy sem. Az idealitást félreértjük, ha eredendő lényeként tekintünk rá, és a világot is, ha konstrukcióként alkotjuk újra, hiszen az maga az igazság, amelybe természetes módon és szervesen bele vagyunk ágyazódva. „Épp ezért a tudat lényegének kutatása ezért nem a tudat, mint *Wortbedeutung* kibontása és az egzisztenciából a kimondott dolgok univerzumába átlépés, hanem az énnel az én számára való tényleges jelenlétének, tudatom tényének a felfedezése: és ez az, amit végső soron a tudat szó és fogalom jelent. A világ lényegének kutatása nem annak kutatása, hogy mi a világ *idealiter*, miután a diskurzus témájává tettük, hanem azé, hogy mi ténylegesen számunkra, minden tematizálás előtt” (Merleau-Ponty 2012:16).

Az alpnak ez az átpozicionálása már Husserl kései munkájában, a *Válságkönyvben* is felsejlik. Merleau-Ponty azt mondja, hogy nem „élőlény” vagy „ember”, vagy „tudat” vagyok, nem valamilyen objektívált tartalom, hanem abszolút forrás – ennek a gondolatnak a hangsúlyozása egyébként Michel Henry-nál is megjelenik. Az észlelés az az alap, amelyről minden aktus leválik, amit minden aktus előfeltételez. A világ pedig: minden gondolat és minden észlelésem természetes környezete és terepe – tehát nem tárgy, amit konstituálok, hanem horizont. Nincs belső ember, hanem az ember a világon van, és a világ az, ahol megismeri önmagát. Ezt a kiindulópontot *A látható és a láthatatlanban* még radikálisabban fejti ki. „Le kell számolni a 'magábanvaló Lét' téveszméjével!” – írja. Merleau-Ponty szerint, amit észlelünk, az maga a dolog, nem pedig a dolog reprezentációja. Igazságban vagyunk, és az evidencia az igazság tapasztalata. A világ az, amit észlelünk. Szerinte még az illúzió gyanúja is az igazság melletti érv, mert azt bizonyítja, hogy támaszkodunk valamire, amely alapján képesek vagyunk differenciálni. Nem dolgozunk a világnál apodiktikus evidenciát keresni, mert a világ nem az, amit gondolunk, hanem amit élünk. Merleau-Ponty-nál találkozunk egy olyan tudományos

10 Az erre való törekvés már Husserlnél is megjelenik munkajegyzeteiben.

objektivismust kritizáló hanggal is, amely már ismerős lehet számunkra Bergsonról. Részben ez bukkan fel a *kosmotheoros* kritikában is. Nem helyes az a világnézet, amely a világot és annak alkotóelemeit kizárólagosan mint objektívált, mérhető, analizálható tartalmat tartja számon. Hiszen mindez azt eredményezi, hogy minden és mindenki a Nagy Objektum mozzanataivá absztrahálódik (Merleau-Ponty 2006:27).

Merleau-Ponty tehát egy új alapot, az észlelést választja ahhoz a feladathoz, hogy abból egy új típusú ontológiát növelessen. Egy olyan ontológiát, amely az eddigiekhez képest sokkal szerveesebben képes vegyíteni a különböző aspektusokat, amelyek addig vagy kontradiktórius elszigeteltségben, vagy legjobb esetben dialektikus oppozícióban álltak szemben egymással. Ennek kapcsán nem osztja azt a nézetet, mely szerint tiszta és örökérvényű idealitások fejthetők fel a világból a redukció segítségével. Épp ellenkezőleg a világ és az észlelés elsődlegességét és összeszővődését hirdeti, ezáltal az idealitások válnak másodlagos, de ettől még érvényes konstrukciókká. Az ideák nem különíthetők el az őket hordozó érzékiségtől (Merleau-Ponty 2006:169), mindez szervesen egymásba fonódik. Felhívja a figyelmet az így észlelt igazság sajátos természetére is. A távolba vesző út példája ezt remekül illusztrálja: ha tekintetemmel egy távolba vesző utat szemlélek, mely kanyarogva végül a horizont mögött eltűnik, és összehasonlítom az eltűnő út érzékelhetetlen szélességét egy hozzám közelebbi ponton levő szélességével, akkor nem tudom megmagyarázni ezt a különbséget, hacsak nem hívok segítségül valamilyen tudományos mérési módszert. Pedig mindkét látvány ugyanabba a rendszerbe tagozódik, mindkettő ugyanaz az út, és itt a látszat nem jelenti azt, hogy az én és a valós között van egy fátyol. A perspektíva szűkülése nem torzulás, a közeli út nem „igazabb” – a közel, a távol és a horizont összeegyeztethetlenségükben is egy teljes rendszert alkotnak, és a teljes mezőben megvalósuló összefüggérendszerük az észlelés közvetlen igazsága.

b. Primordiális nyitottság és spontán értelemképződés

Valójában a Merleau-Ponty által végzett újragondolásoknak központi jelentőségük van a közvetlenség tényleges elérésével kapcsolatban. Hiszen az újraállított alap csak akkor lehet működőképes, ha az szerves kapcsolatban marad a ráépülő rétegekkel is. Merleau-Ponty az észlelés új alapként való

kijelölésével, és a tiszta Énnek „forrásként” való tételezésével egy rendkívül közvetlen kapcsolódást tár fel az egyén és a lét között. Azonban ez az artikulálatlan közvetlen, a „vad lét”, hogyan kapcsolódik össze eredeti módon az egyénnel, és hogyan tudunk erről beszámolni? Ugyanis ez a közvetlenség meg kell előzze a fogalmiságot, az épített nyelvet. Merleau-Ponty azt mondja, hogy a primordiális nyitottságban¹¹ az én üres, anonimitás jellemzi, objektívatlan, szinte semmi, hogy teljes egészében a létnek adja át magát. Így írja *A látható és a láthatatlanban* a negativitás¹² filozófiája kapcsán: „A valódi dolgokhoz való hozzáférést tehát csakis úgy biztosítanám, ha teljes mértékben megtisztítanám szubjektivitásról alkotott elképzeléseimet: valójában még ’szubjektivitásról’ vagy ’Egóról’ sem szabadna beszélni, a tudatban nem ’lakik’ senki. (...) Úgy tárul fel a tudat, mint ’semmi’, tiszta ’üresség’. Éppen ezáltal képes befogadni a világ telítettségét, sőt e telítettségre oly mértékben rászorul, hogy nélküle nem is tudná fenntartani saját semmiségét” (Merleau-Ponty 2006:67).

Ebben az eredendő nyitottságban, tehát abszolút közvetlenségben fonódunk egybe a világgal, és ily módon, még a fogalomalkotás szintje előtt jutunk spontán értelemegységekhez. A tudatot, mint légüres teret csordultig tölti a lét. Ez a vezérgondolat egyébként már *Az észlelés fenomenológiájában* is megjelenik, mint eredendő észlelés – *perception originnaire*, amely tematizálatlan, anonim és mentes a szubjektum/objektum distinkciótól. „Mindenesetül egyes észlelési aktus úgy jelenik meg, mint a világhoz való globális hozzátapadás háttérére előtti megjelenés (Merleau-Ponty 2012:266). Így ez a primordiális észlelés „nem-tetikus, preobjektív és tudat előtti”, maga az élet megvalósult közvetlensége. Ennek a primordiális befogadásnak egy sor jellemző területe van a szín, mérték, tér, idő, sokaság, affektivitás meghatározottságaiban. Erre a szerző számos példát hoz a hétköznapi tapasztalataiból, a fejlődéslelektan, pszichológia és pszichiátria területéről vagy a művészetből. Mégis sokan kételkednek egy ilyen homályosnak tűnő meghatározásban, hiszen azt kérdezik, hogyan is létezhetne bármilyen jelentésség a fogalomalkotás előtt? Maga

11 Ld. a témához Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája* c. művét, aki Merleau-Ponty kései ontológiáját elsősorban a primordiális nyitottságból feltároló fenomenológiai végtelen irányában tanulmányozza.

12 Ebben a részben sokat foglalkozik Sartre filozófiájával, akinek gondolatait néhány ponton Merleau-Ponty saját témájára olvassa, tovább is gondolja.

Merleau-Ponty is úgy gondolja, hogy az artikulált, fogalmilag meghatározott jelentésség már egy konstruktív idealisztikus mozzanat. Azonban az értelemképződésnek létezik egy „vad”, nem artikulált fázisa is, amely a legprimérből közvetlen befogadása észlelési horizontunknak. Ez oly módon meghatározott, hogy mindig csak már tudatosan, mintegy nyelvileg elgondolva, tehát utólagosan tudunk róla beszámolni. De ettől még létezik. Talán a gondolati telítettség eredménye, hogy a nyers értelemről történő nyelvileg meghatározott konstruálást, fogalomalkotást egyidejű befogadésként értékeljük, hiszen hagyjuk elsikkadni a háttérben meghúzódó valódi impressziókat. Merleau-Ponty így magyarázza ezt a folyamatot: „A primordiális mező minden egyes pontjából üres és meghatározott intenciók indulnak; ezeket az intenciókat végrehajtva az elemzés felemelkedik a tudomány tárgyához, az érzékeléshez mint privát fenoménhez, valamint a tiszta szubjektumhoz, aki egyiket és a másikat is tételezi. Ez a három elem csak a primordiális tapasztalat horizontján létezik” (Merleau-Ponty 2012:267).

Ezek a reflexió reflektálatlan alapjai, ez az a nehezen érzékelhető genesis, amelyben a tárgy tapasztalását egyenként ismerjük fel, és „amelyek az ő (reflexió) számára úgyszólván egy eredeti múltat alkotnak; egy olyan múltat, amely sohasem volt jelen”. A primordiális nyitottságból következő módszer a reflexió kritikai attitűdjére épülő *hiperreflexió* lenne, melyet Merleau-Ponty *A látható és a láthatatlanban* vezet be: „Egyfajta *hiperreflexió*ról kellene tán beszélnünk, amely önmagával és azokkal a változásokkal is számot tudna vetni, amelyeket az ő beavatkozása idéz elő a látványban, amely tehát nem veszítené szem elől és nem iktatná ki a nyers dolgot és a nyers észlelést, nem vágná el, létük tagadásával az észlelés és az észlelt dolog közötti szerves kapcsolatokat, ellenkezőleg, feladatul róná magára, hogy témává tegye őket (...)” (Merleau-Ponty 2006:52).

Az eredetileg különálló aspektusok egymásba folyva egy új egységet teremtenek folyamatukban, és mindez átvezet minket a kontextuális összefonódás gondolatához. Persze ezen új egységet nem úgy kell érteni, mint amelyben a részek feloldódnának, hanem pusztán mint egy új megvilágítást nyújtó elrendeződést.

c. Közvetlen összefonódás az Élettel – A kiazmus

Merleau-Ponty azzal, hogy számos előtte elszigeteltségben lévő dimenziót és aspektust szervesen

összekapcsol, egy olyan egység vagy monász struktúrát fest fel, amelyben amellet, hogy minden egyes rész megőrzi saját autonómiáját és természetét, mégis egymásba kapaszkodásuk miatt akadálytalaná válik köztük az átjárás. Első lépésként, mint láttuk, visszaadja az észlelésbe vetett bizalmunkat azzal, hogy felmutatja az észlelés abszolút összehangoltságát a világgal. „Pontosan annyiban érzékelek, amennyiben egybeesek az érzékelttel, amennyiben az érzékelt többé nem az objektív világban helyezkedik el és semmit sem jelöl számomra” (Merleau-Ponty 2012:25). Tehát az érzékelés észlelése már bennünk játszódik el – noha ezt nem analizáljuk, de ezt valójában megelőzi a tiszta érzékelés pontszerű, „sokk”-szerű átélése. A lejátszódó folyamatnak a tudatos szinten az a következménye, hogy a „dolgot” dologként ismerjük fel.

Ennek az integrációnak egy másik arca jelenik meg a látó és a látott, a tapintó és a tapintott reverzibilitásában. A reverzibilitás gondolata is már korán felbukkan az észlelő és a környezete, vagy kontextusa viszonyában. Kapcsolatuk nem egyirányú, hanem egy egymást kölcsönösen érvényesítő esemény. Az egyik a másik nélkül pusztán lehetőség maradna. A „látás kétarcú aktus” mondja Merleau-Ponty, mert minden egyes tárgy az összes többi tükré. „Egy tárgyat azért láthatok, mert a tárgyak egy rendszert, vagy egy világot alkotnak, és mindegyikük más tárgyakat birtokol saját maga körül mint rejtett nézeteinek szemléleit és állandó fennállásuknak garantálóit” (Merleau-Ponty 2012:90).

Ez a reverzibilis jellemző nem pusztán a látásnak és ekképp a térnek sajátja, hanem ugyanúgy hordozza az idő is. Miképp Husserl kidolgozza az időre a retenciók és protenciók rendszerét, úgy itt a kölcsönösen a felidézés és megelőlegezés egymásba mosódásában tárul fel az élet folyamata. Nincsenek éles kontúrok, ugyanannak a tárgynak a különböző időpillanatai egymást kölcsönösen feltételezik, a kimerevített természetellenes pillanatképek csak a szigorú objektivizáló gondolkodás termékei, de nem természetes benyomások. Ám a reverzibilitás kölcsönös oda-vissza meghatározottsága Merleau-Ponty egész ontológiáját áthatja, az érzékelésből hozott példák igazából csak találó illusztrációként szolgálnak. Ezek közül az egyik legalapvetőbb, a tudat és a test egységének felmutatása. Ezen a ponton nem pusztán arról van szó, hogy a test hozzá van nőve a tudathoz, hanem fordítva is, a tudat is össze van nőve a testtel, áthatják, áttelekésítik egymást. Nem választható le az érzékelés az affekciókról, a motorosságról és a fantáziáról sem, hiszen akkor a

saját test is csak egy objektum lenne a többi között, épp így a Másik teste is. A test a terepe azoknak a fogalom előtti prereflexív jelentésképződéseknek, melyek azért érnek el minket, mert bele vagyunk ágyazódva a világba. Ha a reflexiótól hajlandóak vagyunk elszakadni, akkor az egymást átható szférák egysége jelenik meg. A tudat testerszerű tudásokat hordoz, „én” pedig magam vagyok a testem, nem valami külső hozzám képest, a belsőhöz képest. Tudat és test egy egység, amely együtt egy további egység része, méghozzá a világba való beágyazódás folytán, mellyel egyenlényegűek vagyunk.

Ez a fajta kölcsönösség jellemzi az összes egységfelmutatást és ez testesül meg végső soron a *kiazmus* gondolatában is.

Merleau-Ponty két főművén keresztül mutatja ki azt a játékot, vagy misztériumot, ahogyan az addig többnyire elszigetelten kezelt területek (az egyénben és azon is túl) integrálódnak, keverednek egymással. Ez első lépésben az egyénben bontakozik ki a látás, a hallás, a tapintás – tehát az érzékelés, valamint a beszéd és a gondolkodás területein. „Ha mindenáron valamilyen metaforát keresünk, talán kevésbé félrevezető volna azt mondanunk, hogy az érzékelő és az érzékelt felület ugyanannak az eleven testnek a színe fonákja, vagy még inkább, hogy érző és érzékelt test ugyanannak a körpályának két különböző – egy felülről induló, és egy alulról induló, jobbról balra tartó – fázisa” (Merleau-Ponty 2006:156).

A kiazmus, tehát az egymásba fonódás, egy olyan általános alapelve, amely az egész létnek jellemzője, szemléljük azt bármilyen közletről vagy távolról. Így tehát a gondolkodáson belül is további keveredéseket találunk az érzékivel, az affektivitással, a fantáziával vagy az egyéni szociokulturális beállítódottságokkal. Ezek a részterületek sokszor észrevétlenül hatják át egymást, ám mégis jelentősen befolyásolva a másikat. Azonban ez az elvi rendeződés nem áll meg itt, tovább göngyölődik ki, bármelyik területet is vizsgáljuk. A látásban a látó és a látott kölcsönös irreverzibilis függésében, a beszédben, a Másikkal folytatott interakcióban. Általában keveredünk össze így a világgal, vagy keveredik össze a látható a láthatatlannal, vagy érzéki az idealitással. A *láthatatlan* a kései ontológia egyik alapkategóriája, melynek meghatározása nem magától értetődő, de Merleau-Ponty a láthatatlanul világba szövődő idealitást érti alatta. A Láthatatlan kinyitja a látás lehetőségét, kifeszít egy síkot, egy hátteret, ami megnyitja az utat minden további tapasztalás előtt. „Ennek a látható világnak

a láthatatlan dimenziójáról van szó, amely tartja, belülről élteti és láthatóvá teszi ezt a világot. Saját belső lehetőségeként, a létező Léteként” (Merleau-Ponty 2006:171).

Tehát a Láthatatlan a Látható horizontja, az a tartalom, amely segítségével a nyers lét megélt fakticitásba fordul át.¹³

Az egymásba fonódás ontológiai alapelve egy nem kevésbé nehezen megfogható felületen lép működésbe, ez pedig a *hús* kategóriája lesz. Merleau-Ponty nem véletlenül választja ezt a minden ízében jellegzetes gondolat és érzettársításokat hordozó kifejezést (*Chair*), noha jóllehet nem az élő húst, mint az élőlények kötőszövetét érti rajta. Testem a világ húsa – mondja. A test és a hús, amely azonban nem anyag vagy naturalisztikusan felfogott összetevő, hanem egyfajta őselem, princípium a világ szövetében. „E kétfajta létező közül mindegyik a másik ősmintája: a test a fizikai dolgok rendjéhez tartozik, a világ maga viszont egyetemes hús” (Merleau-Ponty 2006:155). És ez az egyetemes hús maga nem anyagszerű, de mégis az anyaghoz, a kiterjedéshez, a változóhoz, az élethez kötődik. „Ezt az általános Láthatóságot, a magában való Érzékelhetőnek ezt az általános természetét, az én eredendő anonimitását foglaltuk össze az imént a 'hús' szóval, amire a filozófiai hagyománynak mintha nem is volna szava” (Merleau-Ponty 2006:157).

Merleau-Ponty próbál egyértelmű lenni a tekintetben, hogy a hús se nem anyagi, se nem szellemi tételezés, még csak nem is valamilyen reprezentáció. A hús a lét és a létezők ontológiai szintjének tulajdonképpen a módusza, „általános létminőség”, „megtestesült princípium”. És nem pusztán az egzisztálást fejezi ki, hanem magában hordja annak a létműködésnek a genezisét, amelyet a szerző korábban fejtett ki – tehát azt, hogyan keletkezik a reflektálatlan nyitottságból egy öntudat, amely a világgal körülvéve találja magát, és ennek a tudatában is van. „(...) egyszóval a tényeket tényekké avató fakticitás, ami egyszersmind értelemmel ruházza fel őket, s így a részletek egy meghatározott valami köré rendeződhetnek. Hiszen a hús szavunk nem is utal másra, mint a látvány minden pillanatnyi ellentmondását és összeegyeztethetlenségét eleve egybe tartó elvi láthatóságra, a látható egyetemes kohéziójára (...)” (Merleau-Ponty 2006:158).

13 A szöveg eredetije, a kötet anyaga nem emeli ki a címszavak fogalmait Nagy Kezdbetűkkel, (a francia eredeti sem), csak kiemelt néhány esetben – ez tehát a Szerző gesztusa a fogalmi tisztántartás érdekében – *a szerk.*

A hús nemcsak hogy a felületét és terepét adja a kiazmus mozgásának, de természete folytán elemek végtelen sorát – akár egymásnak ellentmondókat is – hordozza, melyek aztán mind egy egységes látványba, atmoszférába olvadnak be. Ebből következik, hogy mivel hibás látvány nem létezhet, minden ilyen aspektus az igazság része, melynek befogadhatósága csakis a *látón* múlik. Az egymásra toluló látványok folytonosan kiegészítik vagy felülírják egymást, így ez a tartomány határtalan. Ha megértjük a hús természetét a jelentésképző genesis során, akkor eljuthatunk az intercorporeitás, majd az interszubbektivitás belátásáig. Itt Merleau-Ponty ismét előveszi egy kedvenc példáját az egymást tapintó kezekről, amellyel jól szimbolizálható a ható és az elszenvető, a látó és a látott reverzibilis, kölcsönösen egymást átlekelítő kapcsolata. A hús folyamatos önteremtődését, melynek természetét megértve belátható, hogy nem mi állítjuk elő őt, hanem ő hoz létre minket, nos ezt a megszakítatlan kört nevezi Merleau-Ponty, a *látható önmagára göngyölődésének*.

d. Néhány kritikai ellenvetés

Végezetül tegyünk egy rövid kitérőt a Merleau-Ponty-val szemben állított kritikákkal kapcsolatban. Kritikusi sokszor túl homályosnak, túl költőinek és túl kétértelműnek érzik filozófiáját. Szemére róják, hogy abszolutizálja az észlelést, melyet valóban központi helyre helyez, de azért, mert belőle bontja ki a valóság egy új értelmezését. Ám az nem állítható, hogy egyedüliként érvényes alap lenne. Annyiban az, hogy Merleau-Ponty kezdőpontjaként jelöli meg az általa megtenni szándékozott úton, azonban főképp a kései életműben egy rendkívül komplex egymásra rétegződő rendszer rajzolódik ki, amelyet korai halála miatt sajnos már nem tudott kellő részletességgel kibontani.

Descombes pikírt kötözködése (aki a „kétértelműség filozófusának” nevezi Merleau-Ponty-t), mely szerint nem egy homályos és sosem állandó, sosem befejezett kockára van szükségünk,¹⁴ hanem egy olyan kannára, ami konkrét, lehet benne bort tárolni stb. Ez egy igazán földhöz ragadt és szűklátókörű érvelés. Ha Descombes figyelmesen olvasta volna Merleau-Ponty-t, akkor tudná, hogy a fogalmi szintre jutott észlelés általában épphogy nem homályos, mert ezek a korai nyers szilánkjai a tapasztalatnak már addigra adekvát jelentéssel telítődnek.

14 Ld. Merleau-Ponty gyakori példája az egyszerű észlelés ambiguitására.

Descombes máshol: „Az észlelés abszolutizálódik: abszolút tudássá válik a számunkra. Merleau-Ponty tehát oda jut, hogy egy szegény ördöggel viseltesse el az 'abszolút szubjektum' megsemmisítő attribútumait, aki nem kíván ennyit: a szerencsétlen percipiens-szel” (Descombes 2017:71).

Ez ismét tévedés, az észlelés, csak azért mert „abszolút forrás”, még nem válik „abszolút tudássá”. Ezek olyan alapjai a fenomenológiának, amelynek értése nélkül kár is kézbe venni Merleau-Ponty művét. Az észlelés azért abszolút forrás a Mi számunkra, mert nem tudjuk megkerülni, de semmiképp sem nevezhető tudásnak. Az első egy közvetlen mozzanat, míg a második egy közvetett, egymással való azonosításuk közöséges csúsztatás.

Ennél egy valóságosabb kritikát fogalmaz Lévinas, aki valójában főképp Heideggernek és Husserlnek címzi azt, de mivel a fenomenológia alapintencióját veszi célba, ezért érdemes rá kitérnünk. Levinas a *Teljesség és a végtelen* című művében felhívja a figyelmet arra az alapbeállítódásra, hogy a fenomenológia lényege szerint: fénybe emelés általi megértés. Levinas azonban az *Ugyanaz* és a *Más* viszonyának leírása közben arra a következtetésre jut, hogy nem írható le minden fenomén, és kiváltképp a *végtelen* többlete a *feldedés* vagy a *megértés* eseményén keresztül, csak a cselekvés, a tett, az aktivitás beemelésével. „A tudat megtestesülése tehát csak akkor fogható fel, ha a megfelelően túlmenően az ideátum túlcsoordulása az ideán – azaz a végtelen ideája – mozgásba hozza a tudatot. A végtelen ideája, amely nem a végtelen megjelenítése, hordozza az aktivitást magát. Az aktivitással szembehelyezett elméleti gondolat, a tudás és a kritika ugyanazon alapszik. A végtelen ideája, mely a maga részéről nem a végtelen megjelenítése, az aktivitás és az elmélet közös forrása” (Lévinas 1999:11).

Mindebben részben igazat kell adnunk Lévinasnak, azzal a kitételrel, hogy Merleau-Pontyra ontológiája ugyan az észlelésben jelöli meg abszolút forrását, azonban itt nem zárul magára rendszere. Sőt, a közvetlenségben az észlelés és cselekvés dichotómiája is valamelyest felpuhul, hiszen e kettő is párhuzamosan folyhat át egymásba, létezhet egyszerre.

Végezetül röviden térjünk ki Claude Lefort kettős kritikájára, melynek szépen levezett cáfolatát adja Vermes Katalin *A test ethosza* című munkájában (Vermes 2006:97). Mindkét ellenvetés az interszubbektivitáshoz, a másikhoz való viszonyhoz és annak autentikus felmutatásához kapcsolódik, egyrészt az észlelés privilegizált helyzete miatt,

másrészt a hús ontológiája miatt. Lefort szerint az észlelés elsődlegességének hangsúlyozása háttérbe szorítja az ember szociokulturális befolyásoltságát, kötődéseit pl. egy gyermek esetében. Vermes ezt könyvében szöveghelekkel meggyőzően cáfolja. A hús kategóriája kapcsán Lefort amellet érvel, hogy az túlságosan is megmarad a saját test érző-érett dualizmusában, és a másikat csak a saját test projekciójaként képes kezelni. Noha Merleau-Ponty nem mélyíti ki talán eléggé az interszubsztivitás filozófiai problémáját, azonban mégis azt kell mondanom, ez a vád leginkább Husserl megoldására passzolna, ahol egy az egyben egy ilyen projektálással van dolgunk. De ne felejtjük el: 1. a hús nem fizikai összetevő, hanem egy felület, egy őselem, amely általánoson jegye a világnak és benne elválaszthatatlanul saját létezésünknek. Ha szeretnénk a kontextuális jelleget hangsúlyozni, akkor beszélhetünk akár virtuális húsról is a mesterséges intelligencia esetében, vagy egy nem fizikai tér fenomenalitása kapcsán is; 2. könnyű projekcióval vádolni egy fenomenológust, mikor az kizárólag saját fenomenalitásából kénytelen kifelé dolgozni; 3. Lefort-nak nincs igaza, hiszen ha csak a szociokulturális forrást tekintenénk mérvadónak, az sokkal inkább teret adna a sematizmusnak például az előítéletek szintjén, vagy ismeretlen viselkedésminták, szokások kapcsán. Viszont, mivel az észlelés egy sokkal alapvetőbb és adekvátabb forrásunk, lényegesen nagyobb eséllyel indulunk a másikra való nyitottság vonatkozásában akár egy másik emberről, akár egy másik állatról, akár egy virtuális intelligenciáról legyen is szó. És azt sem árt hangsúlyozni, hogy Merleau-Ponty sosem egyetlen mező hangsúlyozását hirdette, hanem a különböző szintek és területek egymást megtermékenyítő kölcsönhatását, összefonódását, így a tudat nem ér véget az észlelésnél, épp ellenkezőleg: csak ott kezdődik.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy Merleau-Ponty eléri az élet közvetlen megragadhatóságát azzal, hogy a fakticitás felé fordul, és közben egy új egységet állít fel az élet addig szembeállított aspektusai között. Mivel megszüntet minden magábanvalót és eltávolít minden fátylat, amely köztünk és a valóság között lehetne, így helyreállítja az észlelésbe vetett bizalmat. De ugyanakkor szélesre is nyitja az észlelés spektrumát azzal, hogy folyamatosan olyan dimenziókat és aspektusokat tár fel, amelyek addig észrevétlenek maradtak. Végeredményben így egy valósabb képhez jutunk arról az értelmi konstrukciót megelőző beágyazódottságról, melyhez általában már csak a fogalmi szint szűrőjén

keresztül férünk hozzá, és végeredményben közelebb kerülhetünk az őseredeti módon adódó élethez, és annak végtelen mozgásához. Gyakorlati szempontból pedig, a Merleau-Ponty által feltárt új aspektusok ezer ponton tudnak kötődni számos társadalomtudományos vagy művészeti területhez, a pszichológián, pszichiátrián, antropológián keresztül a modern képzőművészet és irodalom (valamint az őket elemző) tudományokig. És nem utolsósorban a kortárs technológiai fejlődés területeihez, melyek fiktív terekben és időkből zajlanak, valamint új alapokra helyezik pl. az észlelést, mint a kibernetika, robotika, a virtualitás vagy a mesterségesintelligencia-kutatás.

2.3. További alakváltozatok – Michel Henry, és a közvetlenségben-lét

Henry a legutóbbi fenomenológus generáció képviselője, aki 2002-ben hunyt el. Egyszerre volt rá hatással kezdetben a marxizmus, de mindvégig a keresztény teológia is, ám speciálisan test központú élet-fenomenológiáját mindvégig következetesen képviselte. Tulajdonképpen a Merleau-Ponty által lefektetett alapokból indul, de azokhoz képes egy jelentős ugrást tesz az immanencia irányába. Lévinas-szal közös vonásuk az affektivitás és az aktivitás mozzanatainak kihangsúlyozása. A közvetlenség szerepének bemutatásához kitűnő példát kínál.

a) A legszorosabb közvetlenségében azonosított élet

Henry *Az élet fenomenológiája* c. tanulmányából is jól kirajzolódik az az attitűd, hogy saját gondolatait egyben a korábbi fenomenológusok kritikájával vezesse fel, ezen összehasonlítások állandó szereplői Husserl, Heidegger és Merleau-Ponty. Művében gyakorlatilag megismétli Levinas kritikáját, mely a fenomenológia feltáró, tiszta fenomenalitást kutató természetére világít rá. Henry szerint, minthogy csak a felfedett lesz igaz ezekben az eljárásokban, így maga a feltárás már fontosabbá válik magánál a lét-nél is, így a fenomenológia megelőzi az ontológiát. Csavarva egyet Husserl elméletén, egy vélt ellentmondásra mutat rá. Egyrészt Husserl szándéka szerint vissza akar jutni a dolgokhoz, de közben a visszatérés során előálló dolgokat transzcendensnek nevezi, majd végül a világ megjelenéséről beszél, de mindez egyfajta interioritás eredményeként adódik. Henrynek alapvető kifogása az intencionális módszerrel, hogy az már csak a tudatban létrejövő

lenyomat, de nem maga a forrás. Heidegger megközelítését ott támadja, hogy a Dasein egzisztenciális ontológiája az In–der–Welt–sein-ban, a világban-benne-létben mozog. Emiatt a külsőre, a megjelenőre, az önmagán kívülre, a láthatóra fókuszál. De Henry szerint az élet ennél valami sokkal elsődlegesebb és nehezebben megfogható, „az élet nem képes felbukkanni a megjelenő világban” (Henry 2013:10) – írja. Kritikája szerint a megjelenő világban egy közömbös, tehetetlen és érdek nélküli élet tárul fel, amely ezáltal elveszti esszencialitását. „De amikor az érzékeléshez fordulunk, amely egyedül képes a valóságot közvetíteni, rejtetten bár, de az élethez is, azaz gyökeresen más megjelenési módhoz is odafordulunk” (Henry 2013:14).

Rendkívül érdekes Henry ezen elsőre paradoxnak tűnő megállapítása, miszerint a megjelenés valami lényegit negligál az életből, az érzékelés viszont az egyedüli út az élet megpillantására. Hiszen ezek elsőre hasonló értelműnek tűnő mozzanatok. De nem, ugyanis mint megannyi alkalommal a filozófiai invencióban, most is pozíciók küzdelmeként kell értelmezni ezeket a gondolatokat. Nem a tárgyszerűen kimondott, hanem a kimondás miéртje fedi fel a különbségeket. Így a megjelenített az intencionális fenomenológia elutasítása lesz, az érzékelt pedig a fogalomelőtti jelentésképződés eredménye, melyben Henry az életet pozicionálja. Így az élet nem egy létező lesz és nem is egy létmód vagy a biológiailag felfogott élet – mert ezek a stációk már mind megszüntetik az őseredeti adódását. „Az egyetlen ténylegesen létező élet a transzcendentál-fenomenológiai élet, amely a tiszta fenomenalitás eredeti módját határozza meg, azt, amit megmutatkozása tisztasága miatt a továbbiakban a kinyilatkoztatás nevével illetünk” (Henry 2013:14).

A világ megjelenésében nem tárulhat fel az élet, mert a világ az elidegenedés, az eltárgyasulás leg-erősebb szimbóluma Henry számára. A világban az élet önmagán kívülre kerülve egy közömbös állapotban tárgyiasul. Minden mozzanata elveszti saját valóságát, és látszattá minősül vissza. Hirtelen el is bizonytalanodunk a tekintetben, hogy miként jelenhet meg a közvetlen ilyen feltételek között. De a közvetlen megjelenik (vagy inkább adódik), még-hozzá annak legelementárisabb formájában. Henry az életet nem tárgyiasulásában, nem dologiságában, hanem egy abszolút közvetlenségként azonosítja, amire leginkább az önmagától megélt interiorális affektivitást hozza fel példaként, mint a szenvedés átélését. »E „tisza” szenvedés „önmagának tárul fel”, ami azt jelenti, hogy a szenvedés egyedül

számunkra engedi meg, hogy megtudjuk, mi a szenvedés, és az, ami e feltárásban feltárul – ami a szenvedés ténye –, az pontosan maga a szenvedés.« (Henry 2013:15).

Hiszen ez a világ önmagán-kívülségétől eltérően egy csak a számunkra adódó abszolút közvetlen, spontán megnyilatkozás. A megélt számára tárgyiasíthatatlan és láthatatlan, minthogy nem kívülről férünk ahhoz hozzá. És ez Henry definíciója az életre, az abszolút immanencia viszonya, mely összeköti az élt az étellel – és így számunkra a legszorosabb közvetlenségben-lét. Az abszolút élet gondolatához Henry *János Apostolt* idézi meg – az élet nem annyira van, mint inkább eljön, s megállás nélkül érzékelik. „Adott vagyok önmagamnak, de nem én vagyok az, aki önmagamnak adtam önmagammat. Csak az Igében kifejeződő abszolút Élet ön-adódásában adódom magamnak, életem is csak ebben adódik Önmagának, annak ami vagyok” (Henry 2013:20).

Az ipszeitás kapcsán vezet be Henry az Önmagaság (soi) fogalmát, melyen keresztül az Önmagát átélő élet önmaga számára kinyilatkoztatja magát – ez az Ön-kinyilatkozató élet. Az ebben megnyilvánuló abszolút közvetlenséget transzcendentálisnak nevezi, de pusztán azért, hogy hangsúlyozza ezt az interiorális pozíciót. Itt is filozófiai perspektívák játékát látjuk. Husserl transzcendentális a valós dolgok és a fenomének közötti távolságot írja le, míg Henry-é fenomén-jaimhoz képest minden másnak a távolságát. Természetesen Henry még a „fenomén” kifejezést sem fogadná el, hiszen az már tárgyiasítaná ezt az abszolút önadódást. Itt Henry emlékeztet Eckhart mester tanaira is, miszerint Isten az élet, de az élet megélése individuális, így Isten énként nemzi magát. Ezzel Henry részben a szubjektum válságának posztmodern gondolatára is reflektál. Az élet születik meg, de ez nem egyenlő a világra jövással – érvel. A dolgok azok, amik mulandó módon fel- és letűnnek a világ horizontján, de az élet nem ilyen. Az élet ezáltal megelőzi a világot, ebben transzcendentális – és ezen a ponton Henry túl is lép Merleau-Ponty gondolatvilágán.

b) Az affektivitás mint a közvetlenség hona

Mint már szóba került fentebb, az affektivitás lesz az a kulcsmozzanat, amely ezt az abszolút immanenciát hozzáférhetővé teszi az egyén számára. Nem véletlenül hozza fel Henry a szenvedés képességének példáját, szerinte ez az élő alapvető karakterére mutat rá. Az ember őszérzékenységgel bír,

erre van ítélve. Folyamatosan oscillál boldogság és szenvedés között. Minthogy az élet nem tárgyiasítható, nem képezhető meg hozzá képest távolság, így ezt önmagával teszi, így szüli önmagát újra és újra. »Amilyen mértékben „az ön-tapasztalás” az élet lényege egy önmagával sem különbséget, sem távolságot nem tartó, pathétikus ön-affekció immanenciájában, annyiban az életet önmaga tekintetében egy radikális passzivitás jelzi, az élet „önmaga elszívődése”, egyfajta „ön-megpróbáltatás”, amely erősebb bármiféle szabadságnál, jelenléte a legkisebb szenvedésben is felismerhető, képtelen megszökni önmagától, önmagához van láncolva abban a mindent megelőző, eredeti szenvedélyben, amely minden élet és élő sajátja.« (Henry 2013:25).

Michel Henry szerint a tiszta élvezet és tiszta szenvedés apriori gyökereznek az ön-megtapasztalásban, amely a teljes felfogható élet lényegét alkotja. Ezen az abszolút közvetlen önaffekción keresztül teljesedik be az élet önmagához való eljutása, amely a megtestesült létezés, tehát a testben való létezés. Henry ennél a pontnál Merleau-Ponty-t eleveníti fel, amikor a testet valójában láthatatlan húsnak nevezi, a megtestesülő életek egyfajta együtteseként.

Az élő test című előadásában (1995) is további részleteket bont ki filozófiájából a testfelfogás és az affektivitás kapcsán, de ez alkalommal a test filozófiai problematizálásának újkori történetéből indítja gondolatsorát. Az előadás-tanulmány két alapkérdése, hogy mi különböztet meg egy tehetetlen testet egy élőttől, illetve hogy egy ilyen élő test hogyan születik az életbe? Henry szerint a XVI. század végéig az empirikus testtapasztalat határozta meg a testtel kapcsolatos filozófiákat, azonban Galilei feltűnésével ez a testinterpretáció darabokra hullik, mivel általánosan elfogadottá válik egy geometrizáló gondolkodásmód. Ennek hatására a világ leírására egy intelligibilis formalizmust kezdenek el alkalmazni az objektivizáló tudományban. Ez a módszertan az érzéki minőségeket érzéki látszatokká változtatja át, melyekkel az objektív geometriai megismerés áll szemben. Galilei gondolata, hogy „A világegyetem egy nagy könyv”, Henry szerint nem más, mint a „modernitás ős-alapító aktusa” (Henry 2013:38). Henry szerint Galilei redukciót hajt végre, amikor a testet pusztán kiterjedésként értelmezi, és erre Descartes reakciója is egy ellen-redukció. De mindeközben kirekesztik a test jelentéséből az életet. Husserl kritikálja a Galilei-féle geometrizáló természettudományt, azonban Henry szerint ezt a kritikát nem lehet komolyan venni, hiszen Husserl eidetikus intenciója ugyanerről szól.

Henry kiáll amellett (hasonlóan Merleau-Ponty-hoz), hogy a geometriai idealitások megkonstruálhatóak ugyan az anyagi világból kiindulva, azonban önmagukban véve ezek nem tartoznak hozzá a világhoz, és nem is definiálják azt. A valóságos világ az érzéki világ, melyekből konstruáljuk a geometriai idealitásokat, épphogy visszautalnak ezek az idealitások az érzéki világra, és ebben nyerik el értelmüket. »Az érzéki világ, mely a tudományos világ talaját alkotja, az a közeg, amelyben az emberek élnek, és amit Husserl éppen ezért életvilágnak (Lebenswelt) hív. Ez az a világ, ahol a víz selymes, ahol kellemes megfürdeni, vagy nézni az ég kékjét, hallgatni a szél susogását» (Henry 2013:44).

Az affektivitás az, amiben az élet saját értelménél van, ha ezt elvonjuk belőle, akkor Henry példája alapján „a szerelmesek csókja pusztán molekulák ütközésévé változik”. Henry a továbbiakban a testfogalom körüljárásával folytatja, és elég gyorsan Merleau-Pontynál köt ki, aki a legközelebb áll felfogásmódjához. Ugyanakkor vele szemben is próbál kritikával élni. Merleau-Ponty egymást tapintó kezek példáját felhasználva egy eredetibb introspektív affektivitás felé törekszik, amely az eredeti testiséget mutatná meg, amely csak az alanytestet, tehát az érzékelőt tartalmazza. Számomra kevésbé meggyőző Henry ezen öndefiniálási kísérlete, hiszen Merleau-Ponty példájában az egymást tapintó kezek egyszerre jelenítik meg az érző és az érzékelt párhuzamos reverzibilis viszonyát, így a kezek nem csak tárgyszerűen tapintanak, hanem érzetszerűen adódnak is. Ezzel együtt is világos Henry fő mondanivalója, mely szerint az élet egy őssaffektivitásban tárul fel, melynek terepe a test – de nem a világban lévő test, hanem a számunkra őseredetien adódó, mely az élet maga, amint önmagát éli.

Michel Henry abszolút immanenciája ellen egy gyakori bírálat, hogy irtózik mindentől, ami tárgyszerű, elutasítja a világot. Nos, amikor arról beszél, hogy az élet láthatatlan a világban, vagy hogy a külsőben érdek nélküli létezővé válik, akkor valójában egy technikai pozíciót kíván hangsúlyozni. Egy nehezen megfogható szituációt, ami az élet mérhetetlen súlyát, mélységét és radikális szubjektivitását jelenti. Ahhoz, hogy ezt valóban immanensen, elementáris feltárulásában tudjuk elgondolni, negligálnunk kell minden távolságot képző reflexiót. Henrynél valamiképp egy személyes, mégis alany előtti élet szólal meg.

Összegezve az eredményeket, Henrynél a közvetlen aspektus egy egészen radikális megvalósulásával találkozhatunk, amelyben még a világba való

kilépés sem engedélyezett számunkra. Mi több, tilos bármilyen távolság vagy határ megképzése is az önmagát élő élet kibomlásában. Az élet esszencialitását képviselő ősaffectivitás abszolút immanenciájában találjuk meg az abszolút közvetlenséget.

3. Zárszó

Nyilvánvalóan csak foltokat mutathatunk fel a közvetlenség filozófiai problematizálásából ezen szerzőkön keresztül, azonban talán tanulságos bepillantást nyertünk ez aspektus előretöréséről. E sorok írója mindenesetre úgy gondolja, hogy végső-kig objektivizált világunkban nem árt emlékeztetni arra, hogy az élet teljesebb megértéséhez vissza kell térni egyfajta egyensúlyi állapotba közvetlen és közvetett közé, nem elvitatva egyik vagy másik aspektus nélkülözhetetlenségét sem.

Felhasznált szakirodalom

- Bruzina, Ronald 2004 *Edmund Husserl & Eugen Fink – Beginnings and Ends in Phenomenology 1928–1938*. Yale University Press, London. <https://doi.org/10.12987/yale/9780300092097.001.0001>
- Carlson, David Gray 2007 *A Commentary to Hegel's Science of Logic*. Palgrave Macmillan, New York.
- Descombes, Vincent 2017 *Az ugyanaz és a más*. L'Harmattan, Budapest.
- Frank, Manfred 1998 Szubjektivitás és interszubjektivitás. *Magyar Filozófiai Szemle*, 4–6:419–443. <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00002/9846frank.html>
- Gadamer, Hans-Georg 1984 *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Gondolat, Budapest.
- Hegel, G. W. F. 1982 *Ifjúkori írások*. Gondolat, Budapest.
- Hegel, G. W. F. 1979 *A logika tudománya I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin 1989 *Lét és idő*. Gondolat, Budapest.
- Henry, Michel 2013 *Az élő test*. Bencés Kiadó, Budapest.
- Husserl, Edmund 1998 *Az európai tudományok válsága I–II*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Husserl, Edmund 2000 *Kartezianus elmélkedések*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Husserl, Edmund 2002 *Előadások az időről*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Lévinas, Emmanuel 1999 *Teljesség és végtelen*. Jelenkor, Pécs.
- Lukács György 1978 *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest.
- Marosán Bence Péter 2017 *Kontextus és fenomén I*. L'Harmattan, Budapest.
- Merleau-Ponty, Maurice 2010 *Œuvres*. (Série Quarto) Gallimard, Paris.
- Merleau-Ponty, Maurice 2012 *Az észlelés fenomenológiája*. L'Harmattan, Budapest. <https://www.szaktars.hu/harmattan/view/az-eszleles-fenomenologiaja/>; <https://www.scribd.com/document/350092263/Merleau-Ponty-Az-Eszleles-Fenomenologiaja>
- Merleau-Ponty, Maurice 2006 *A látható és a láthatatlan*. L'Harmattan, Budapest.
- Sartre, Jean-Paul 2006 *A lét és a semmi*. L'Harmattan, Budapest.
- Smith, Arthur David 2003 *Husserl and the Cartesian Meditations*. Routledge, New York.
- Szabó Zsigmond 2005 *A keletkezés ontológiája – A végtelen fenomenológiája*. L'Harmattan, Budapest.
- Tengelyi László 2007 *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Budapest.
- Tengelyi László 1998 *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest.
- Toronyai Gábor 2001 *A késő husserli transzcendentális fenomenológia mint tudományos életfilozófia*. Magyar Filozófiai Szemle, 1–2. <http://epa.uz.ua/00100/00186/00008/7toronya.htm>
- Ullmann Tamás 2010 *A láthatatlan forma – Sematizmus és intencionalitás I*. L'Harmattan, Budapest.
- Ullmann Tamás 2011 Az intuíción problémája Bergson és Merleau-Ponty filozófiájában. In Ullmann Tamás – Jean-Louis Vieillard-Baron szerk. *Bergson aktualitása*. Gondolat, Budapest.
- Varga Péter András – Zuh Deodáth szerk. 2009 *Husserl és a logikai vizsgálódások*. L'Harmattan, Budapest.
- Vermes Katalin 2006 *A test éthosza – A test és a másik tapasztalatainak összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*. L'Harmattan, Budapest.

*Fortepan / Kovács Márton Ernő
Magyarország, Budapest XIV.
Stefánia (Vorosilov) út, Petőfi-kollégium, történezhallgatók a könyvtárban.*

MILLIÓK ÉLMÉNYE, KULTÚRA TANÍTÁSA, TUDÁSTUDOMÁNY
/Egy alkalmi válogatásból/

[DOI 10.35402/kek.2020.5.20](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.20)

Biztos lehetek abban: nem egy „üdvözlő” számba való egy ennyire vegyes, szinte a polcról vaktában lekapkodott kiadványok füzére... De abban is, hogy (ez esetben a Címzett) nem neheztel majd érte. S főképp azért nem, mert tudások tudásáról, élmények készletéről, kulturális kínálatok korszakairól, közlésről és befogadásról lesz szó, s ez volna (távolabbról nézve) életművének egyik fő iránya, sőt „hajtánya”, előrevivő célja, értékrendi normája is. Egy a több közül, melyek nyomán mintegy „csoportosítható” kutatásainak számos köre, érdeklődési témaváltozásainak meghatározható korszaka, vagy társadalmi tereptapasztalatainak egyik szegmense, és több kölcsönhatása is. A válogatás azért alkalmi, mert hasonló „kupacolásban”, tematikus füzérben vagy alkalmi „olvasótábori kis színesben” még további számos ilyen lenne elképzelhető – most és itt ezek kerültek elő, ezekre borult némi fókusz-fény a közelmúlt „olvasónaplójából”, s ez a magam nézőpontja, melyben nem én vagyok a fontos, hanem a kínálat széles spektruma, az olvasatok öröme inkább. A „készletet” próbálom „keretezni”, de nem biztosan fog menni...

Noé bárkájától, peregrináción át a szakfelsőoktatásig

Az alcím talán valamely történeti ívet tükröz, de szemléleti alapokat még inkább. Része a gyűjtés és közös/közösségi élmény, a küldetésesség, a pályakezdő évek perspektivikus esélye, de még egyszerűbben kifejezve valamely kultúra és egy mindenkori közösség kölcsönhatás-folyamata. A hivatkozásul előkapott mű (bár látszólag távol esik TTT gyűjtési tárgyköreitől) valahol a kultúra-vezérelte, polgárság-eszményt hordozó, intézményes közösséget a szakmai kommunikációval összekötő hagyománykövetés egyik lehetséges lenyomata, mely *A katedrán innen és túl* címet viseli, Schweitzer Gábor munkája.¹ Hangsúlyosan a katedra és az interakció lényeges most itt, s nem a legfőképpen jogi, de a magyar tudománytörténetben

kiválóan hangzó nevek 20. századi szakmatörténete. Ez utóbbi ugyanakkor mégis kiemelhető tematikai keret itt, mert Schweitzer legfőképp jogtörténész és kultúraelméleti normák hatás- és határtörténeteit szövi egybe ebben a kötetében. A tizenegy szakmai tanulmány elsősorban a jogi felsőoktatás földérezhető múltjában lapozgat, beleértve a jogakadémiai patriarchális világot vagy a jogásztípusok 18-20. századi jellemrajzát, a professzori életutakat és a nemzetközi szintéren elért presztízs-sorsukat, a jogtörténet tudományterületi rangjának alakulását és ezen belül is kiemelkedő szaktekintélyek karrierjeinek alakulásmódját is. De mindezek között és mellett a jogászképzés pécsi, pesti, heidelbergi, lipcsei, egri katedráinak formálódását részletezve is úgy ad személyes és szaktudományi portrét alispántól koronaügyészig, nótáriusoktól jogelméleti tanácskezelőig, egész intézménytörténetek értékadó személyiségeire épülő historiájáig, hogy az egészében is, és szinte fejezetenként is pontosan tükrözi a kötet cím sugallta tartalmat. Azt is, hogy kisvárosi jogászet, piacozó leánykák szemlélése, párbajkodex kialakítása, kávéházi biliárdozás, ügyvédbojtarzkodás és táncestélyek bővülése egyaránt belefér abba, amit „tematizál”, azaz mindennemű katedrák rangja és azokon messze túli életvilága hogyan formál egy szisztémát, hogyan alakít egy korszakot, miként hat egy társadalmi életviteli gyakorlatra, s válik utóbb nemcsak történeti tájkép részévé, hanem a tudománytörténeti érdeklődés okkal kiemelt egy-egy fejezetévé és tárgykörévé is. A jogi kultúra, ennek intézményei és korszakai, meghatározó alakjai és az álladalommal összefüggő kölcsönhatásai kézenfekvően alapozzák, egyúttal tükrözik is, másként meg folyamatosan életben is tartják a tudásátadás rangját, módszerait, példázatait, eszményeit. „A jogászképzés legfontosabb katedrán innen és katedrán túli szereplői – professzorok és hallgatók – egyaránt megjelennek a tanulmányokban. Az Olvasó talán még arra is választ kap, helytálló-e ’jogász nemzetnek’ tekinteni bennünket” – szól a kötet hátoldaláról. Nem egészen pontosan – de a címre rímelően. Pontosabb akkor lehetne, ha jogászképzés mikrovilágából földérezett élethelyzetet nem kivételes vagy „irodalmias” helyzetképpnek tekintené,

¹ *Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából*. IDRResearch – Publikon Kiadó, Pécs, 2011., 212 oldal.

hanem beleértene a Szerző kitartó oknyomozó szemléletmódját, pécsi indíttatását, szaktudományi katedrákon eltöltött évtizedeit, szakkönyveinek tematikus folyamát is. Mert ezek ugyanúgy ott vannak „a katedrán túli” világokban, a kutatásban, a történész szemléletmódban és jogási elhivatottságban, respektusban a tisztelnivalók előtt, és kritikai felhangokban a mérlegelendő szaktekintélyek dolgában. Schweitzer itt egyszerre kutató és publicista, egyetemi ember és akadémiai szereplő, történész és ítéző, társadalomkutató és szakmakulturális tereket átlátni képes gondolkodó is. Így kötete nemcsak „a jogi felsőoktatás múltját felidéző” munka, hanem életvilág-teszt, egy kortárs értékelés egy nem-kortárs világ kommunikatív szféráiról, egy lehetséges áttekintés a közlések és kölcsönhatások perszonális és intézménytörténeti milióiból, attitűdökből és normákból font keret, respektusokkal és aspektusokkal gazdagított rálátás mindarra, amely (ebben az értelemben „köznyelvi” használatba véve) nem pusztán „milliók élménye” vagy kultúrákutatói tapasztalati anyag, de a tudások tudományának egy lehetséges műfaja is.

Mint olvasó másképpen, de mint ismertető kézenfekvően választhatnám a „sematikusabb” ismeretést: tartalomjegyzék, fejezetek megidézése rövid tömondatokban, majd az egész jelentősége... De ezt nem szívesen választom. Elsősorban azért, mert amit itt Schweitzer áttekint, az lehet jogtörténet, oktatástudomány, társadalomhistória, közgondolkodás-rendszeri vázlat, életmód- vagy tudásrendszeri összefoglaló, s valóban katedrák mögötti, jogintézményi, egyetemtörténeti, szakmahistóriai összegzés is, de még inkább kitekintés a jogi kultúra érvényesülése felé, amelyet a közösségi kultúrák sokasága vesz körül. S ennyiben lényegesebb a tudástörténeti kompendium: „a jogászok” és a „kanászok, nótáriusok, prókátorok és táblabírók ábrázolása a magyar irodalomban, maga a jogászképzés és a jogász-szakma ethosza a polgári Magyarországon, Somló Bódog németországi tudástapasztalatai, a Pécsi Jogakadémia jeleseinek vagy az Egri Érseki Joglyceum professzorának, a pesti jogi fakultás 1945 utáni intézménytörténetének vázlatai nemcsak XVIII–XX. századi teljes látképet nyújtanak, hanem a jogászok társas és társadalmi presztízsen túli értékesülés- és érvényesülésmódjairól is új alapvetést nyújtanak. A kultúra egy metszete, de nem csupán strukturális impressziója, hanem a közléskultúra változása, intézményformálása, a tudásról való tudásnak tudományos spektrumba emelése ez egyszersmind.

Amúgy nem kivételes módon Schweitzer korábbi munkái és azóta közzé tett opuszai között. Mert hát a jogi felsőoktatás is túlmegy a katedrán, s túl az idők intézményesülésén is.

Oktatás és tudománykultúra, múltban, ami jelen is

Idők és intézményesülések változásai nagy, vasos, oszlopos tudománytörténeti munkákat töltenek meg. Rendszerint. Olykor azonban ki-kiderül, hogy a „nagy változások”, a korszakos átalakulások, a válságtörténetek, tudománycserék, szaktudások közötti kölcsönhatások intim szféráiban, a szabad gondolkodás „kis köreiben” gyakorta nagyobb jelentőségű változások mennek végbe, mint a korszakos irányváltások, irányítási-igazgatási tónusváltozások vagy beavatkozási és „fejlesztési” elképzelések makro-szféráiban. E mikro-szintű áthatások csak ritkán (bár jobbára a kortárs közérzet, de csak még ritkábban a csoportközi) gondolkodás megnevezhetőségét rejtik magukban: erős és önérzetes kivagyiság nélkül a helyi társadalmi világok „fákllyavivői” alig-alig hallatják hangjukat, ezt leggyakrabban csak az utókorok lesznek (esetleg) képesek fölismereni. De e fölismerések sem maradhatnak el örökké, s ilyen mögöttes cél lapulhat ama kiadványban is, melyet a Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány hozott nyilvánosság elé M. Pelesz Nelli szerkesztésében.² A *Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon* című kötet tizenöt tanulmányban tárgyalja ezt a korszakot, kicsit túlszerkesztve Tudomány/Oktatás/Kultúra fejezet-hármasba tagolva. E felosztás (mondjuk a korszak meghatározó személyisége és Szeged kiemelhető jelentősége szempontjából) korántsem érvénytelen annyiban, hogy A Szegedi Egyetem jelentősége (Bogoly József Ágoston), a közösségfelfogások és világfelfogások válsága (Bene Zoltán), a pedagógus szakma és a felsőoktatás gazdasági jelentősége (M. Pelesz Nelli), a kultuszminiszter Klebelsberg művészetpolitikájának szegedi vonatkozásai (T. Molnár Gizella) vagy nemzet- és kisebbségpolitikai hatása (Miklós Péter) egyaránt ebben a triádban foglalnak helyet, a neveléstörténész szerkesztő és a kötet mögött álló konferencia ugyancsak a címben kötetjelzett tárgyköröket tekintette hívószavaknak. Ám épp a fejezetek „nemcsak szegedi” kihatásai jelzik, mennyire tágabb ez az értelmezési tér, mennyivel rétegzettebb a tudomány és a tudásátadás

² Szeged, 2019., 305 oldal

rendszer, mennyivel több „katedrán kívüli” hatás érvényesül abban, ahogyan (akár csupán egyetlen városban vagy térségben) a tudásfolyamatok teresülnek, s minő túlzásoktól mentes következtetés mindezekről úgy szólni, mint milliókat elérő, milliókra kiható sodrásokról. Ahogyan például Nátyi Róbert jellemzi a háború után az egyetem és a csanádi püspökség Szegedre költözését, építkezéseit és kulturális beruházásait, majd az onnan elindult művészek között Vinkler László festészetére gyakorolt hatásokat (278-302. old.), vagy amiképpen Pál József értelmezi az akkoriban kialakuló „két magyar világirodalom-történet” (Szerb Antalé és Babitsé) „válságos időkben” megfogant összhatásait a lokális irodalmak és a nemzeti szűklátókörűségek egyhamar elmúló hatásával ellentétes kortörténeti kultúrával (9-21. old.), a német nemzetiségi statisztika dunántúli programját a „veszélyeztetettség” fenyegetés és tudományművelés kontextusában Orosz László írását tekintve (79-92. old.), vagy amiként a „partikularitás jól jellemezhető kereteit” (így Debrecen és Szeged tanárképzésben és ifjúsági mozgalmakban érvényre jutó hatásait) is jellemző Jancsák Csaba figyelmeztető szempontjai kínálják a húszas évek végétől Szegeden is „az egyetem mint szocializációs színtér” értelmében felfogva (141-151. old.), vagy ahogy a világteljes filozófiai rendszeralkotásra vállalkozó Böhm Károly pozitívizmustól a neokantianizmuson át „az értékfilozófiáig és a szellemtanig” ívelő rendszerében szocializálódott Málnási Bartók György fejlődésfelfogását az egyén és közösség viszonyának válságba fordulásával összefüggésbe hozó Bene Zoltán mutatja fel (22-37. old.) – mindezekben úgy van jelen a hely, a város, a térségi funkció és a korszellem, hogy az kiterjed Nagyenyedre és Kolozsvárra, Alföld-kutatásra és világirodalom-történetre egyaránt. Erőlködés nélkül és kényszeredett asszociációk nélkül, mesterként párhuzamok nélkül és a korszellem egynemű kezelése nélkül is. A szegedi egyetem „arculatát meghatározó vonások a Szent-Györgyi Albert előtti időszakból” (Bogoly József Ágoston, 93-102. old.), a „magyar Göttinga” hatásai Imre Sándor nemzetnevelési pedagógiai rendszere révén (Szűts-Novák Rita, 103-118. old.), a magyar polgári iskola helyét és szerepét befolyásoló közoktatási rendszer kiépültsége a két háború között (Fizel Natasa, 119-140. old.) mind-mind ugyancsak arról vallanak, hogy Szeged sem magában való volt, a város és egyeteme sem „partikularitásában” érvényesült, tudományágazatai sem elkülönültek voltak, szellemtörténeti és kutatásmódszertani szemléletformák sem lokális

mivoltukban vehetők súlyba, hanem kultúrák kölcsönhatásaként formálódó tudástérben, együttműködésekben, eszményekben – valamiképpen s nem mellesleg „Radnóti szegedi öröksége” jegyében a kor egészének lenyomatait újraolvasva.

A korlenyomat mint véletlen, a véletlen mint sors

Sem a szegedi vagy pedagógiai táj, sem a politikai-közjogi vagy pedagógiai-filozófiai közgondolkodás „strukturális” adottságai nem véletlenek – de nem is föltétlenül kultúrafüggően specifikusak. Működik ezekben valami... minden korhangulatot, korszakos kultúrát, egyetemes kölcsönhatásokat is átmetsző-átható sugárzás, a „korszellem” hódításának esélyeivel, no meg az ezektől eltérő habitusokkal együtt. A kultúra mint tanítás, s a kultúra tanítását kísérő beállítódások köre sokszor véletlen, máskor idők keretei adta, megint máskor bizonytalan hatáskeveredésből eredő. Ezt a tudható esetlegességet, és a korszellemben belüli szabadság választhatóságát jól jellemzi egy vallomás, mely személységével együtt is mintegy egész korszakot ír le, vagy „csupán” megszemélyesít... „Hérakleitosz azt írta: kinek-kinek jelleme sors. Léteznek velünk született tulajdonságok, a jellem azonban a kora gyermekkorban alakul ki – először a pszichológiai, majd a morális, végül pedig az intellektuális karakter jön létre. Végül a jellem a sorsunkká válik. Az emberi sors, ahogy Machiavelli mondta, nincs megírva a csillagokban...” – így vall életének a korba illeszkedő, annak ellentmondó, mégis relatív harmóniában összezsizsolódó teljességéről Heller Ágnes, kinek több vallomásos munkáját Georg Hauptfeld örökítette át ránk egy személyes találkozásból eredő interjú beszélgetés-folyamat révén (242. old.).³ Az életút feldolgozása sokaknak hosszadalmas munka, erőteljes akarás, tudatos korszellem-keresés eredménye lehet – Heller számára (úgy tűnik) az elbeszélések lehetséges elbeszélése volt ez inkább, afféle „elmúlás ellen való” emlékezés. De már erről is kételkedve szól, nemhogy koráról és világgépeiről: „Mindig, amikor emlékezünk, nyomban felejteni is kezdünk. Gyakran még azt is elfelejtjük, hogy mit felejtettünk el. Előfordul, hogy úgy emlékszünk a történetekre, ahogyan azokat már egyszer elmeséltük, nem pedig úgy, ahogyan az emlékeink között

³ Georg Hauptfeld: *A véletlen értéke. Heller Ágnes – életéről és koráról.* Noran Libro Kiadó, Budapest, 2019., 255 oldal.

megmaradtak. Ez nemcsak azért lehet, mert hazudni akarnánk, hanem mert a kérdések, amelyekkel szembe kell néznünk, magukat az emlékeket is átalakítják. Egy újabb kérdés olykor megváltoztathatja a választ, és az új történet ilyenkor a régi helyébe lép. Így aztán egy interjú nemcsak a kérdező, de a válaszoló számára is sokat jelenthet – mondja Heller (Előszó, 8. old.). S a kötet, melyben „az évszámokat, amennyire lehetett, ellenőriztük. Számos dátum ugyanakkor a személyes emlékekre támaszkodik, így aztán helyenként előfordulhatnak tévedések” – jelzi Hauptfeld (ugyanott), így mintegy a múlt élményét is a beszélgetések jelen-kontextusába helyezve, de az összehasonlító forráskritikát sem mellőzve ad teljesebb életút-képet. Egyúttal a legkevésbé sem titkolva, hogy „Az első emlékek” születési időponttal megkezdett életút-émlékszöveg (9. old.), és a néhány mai jellemvonással is számoló befejezés („...sosem fáradok el, ... sosem áll be a szám, ... mindig kíváncsian tekintek a világra...” – 242. old.) között a Heller vállalta és vallotta véletlen tudatosításáról, átéléséről, a mindenkori kortárs kultúrába kreatívan beilleszthető megfelelőeskről van szó, szinte egyetlen lendületes elbeszélésben. Heller úgy mondja: „A véletlennek köszönhetem, hogy eljutottam Lukácshoz. Véletlen volt, hogy túléltem a háborút, hogy cionista lettem, véletlen, hogy megismertem Pistát, és hogy magával vitt arra a Lukács-előadásra. Nélküle sosem kezdtem volna filozófiát tanulni, ráadásul a filozófia színvonala Magyarországon ebben az időszakban eléggé középserű volt. Csak az nem volt véletlen, hogy egyáltalán tanultam... Ebből a véletlenből aztán sorsot teremtettem magamnak. Világossá vált számomra, pontosan ez az, amit meg kell értenem. Egzisztenciális döntés volt: én magam választottam, hogy filozófus leszek. Nem Lukáccsal, hanem magával a filozófiával estem szerelembe. Az egész életemet ennek akartam szentelni, hogy megérthessem azt, amit még ma sem értek igazán!” (lásd a kötet hátoldali szövegében).

Heller Ágnes nemigen kell bemutatni, filozófiáját talán még ennél is kevésbé – s a kötet végén felsorolt magyarul megjelenő munkák, huszonhárom kötetnyi tudás és rendszerezett, visszatekintő és értelmező eljárás még azoknak is könnyít, akik nem eléggé ismernék... Ami itt most különös hangsúlyt kap (nem a lukácsi „különösség” primer értelmében), az a főbb művek sorában ez az esetlegesség-felfogás. A „belevettség” élménye és tudata, mindamellett, hogy az oeuvre olyan kulcsfogalmi, mint reneszánsz ember, igazságosság, kizökkent idő, mindennapi élet, morálfilozófia,

ösztönök-érzelmek, etikatörténet, szégyen, a szépség vagy a történelem elmélete egyképpen jelzik a filozófus gondolati életprogramját, így „Az álom filozófiájától” az „Érték és történelem” nehézségein át „A filozófia radikalizmusa” és a komikum-elmélet seregnyi teoretikus állomásán át a véletlen értékéhez vezető okfejtést már azért is a tudástudomány kísérletének és kultúrafelfogásnak kell tartanunk, mert Heller a mindenkori személyes és értelmezett, leíró és minősítő kontextusban fogalmaz a véletlenről.

Bizonytal van kulturális közeg, amelyben Hellerrel „vitatkozni” nem bántó korlátoltság, hanem dicső haditett volna. Nem vágyom erre, de az alaptónust meghatározó jelző, a véletlen körül volnának kétségeim. Maga az élettörténet egésze, az életút állomásainak, hatásoknak, kapcsolatoknak, tudáscseréknek egész irtatlan (történeti) rendszere és (perszonális) folyamata persze sok-sok kiszámíthatatlan, alkalmi, olykor valóban véletlenszerű jelenséggel volt körülvéve. Maga Heller a kötetnyi részvállomás után (talán a kevés kivétel egyikeként) a 245. oldalon szól a másként alakulás egy állomásáról...: „Nem volt véletlen, hogy 1956-ban a szovjet hadsereg porrá zúzta a magyar forradalmat, ahogyan az sem volt véletlen, hogy elvesztettem az állásomat az egyetemen, és hogy az akkori 'barátaim' közül sokan hátat fordítottak nekem. Ám ezen a ponton már tudtam, hogy ez a balszerencse végül szerencsének fog bizonyulni, hiszen ezeknek a tapasztalatoknak köszönhetően jobban megértettem az emberek működését, azonkívül erősebbé is váltam. Az embernek mélyre kell zuhannia, hogy legyen honnan felkapaszkodnia...” (245. old.). S bár a véletlenek alakulásának tekinti személyes életútja megannyi eseményét, a holokausz tragédiájától és értelmezésétől a Rákosi-rendszer és a Kádár-korszak diktatórikus rendszerében kialakult esetlegességeken és a 1968-as eseményekig, vagy a rendszerváltásban és az aktuálisan zajló kudarcokig egy sor, stabil rendszerbe illeszthető fejleményt is így kezel, viszont az ezek között zajló „sorszerű” összefüggéseket tekinti *a véletlen értékének*, ami részben filozófussá válása és egész vilásképe alapzatának is mondható, messze nem véletlenül. „Ahogy a véletlenek mindig, úgy az én életem véletlenjei is különfélék voltak. Akadtak köztük, amelyeket nem is tudtam véletlenként megélni, egyszerűen azért, mert akkor még nem ismertem ezt a fogalmat, de előfordult az is, hogy én magam kerestem a véletlent, és fel is ismertem azt. Vagy, hogy a véletlen semlegesnek bizonyult, máskor áldásként, megint máskor csapásként élttem meg. De legyen akár áldás, akár sorscsapás, a

véletlen mindig is érték marad: lehetőség és esély arra, hogy jobban megismerjük önmagunkat, és kezünkbe vegyük az életünk irányítását” (245. old.).

A véletlen „áldása” vagy „sorscapása” sem a véletlentől függött Számára, hanem a felfogásától, értelmezésétől, s attól a kulturális örökségtől, melyet dédszülei-nagyszülei-szülei örökségeként vitt tovább és gyarapított egy élethosszon át. Nem véletlenül. A kultúra tanítását a kultúra fölismerése, kezelése, közlése és közvetítése tette lehetővé Számára is, e kulturális „batyút” pedig a tudásról való tudásunk tudományának, a bölcsélet szeretetének feladata segítette cipelni – kilencven éven át. „Vajon minden egy véletlennel veszi kezdetét? Lehet mindezeket a véletleneket, beleértve a balszerencséseket, így vagy úgy szerencsévé alakítani magunkban? Vajon a véletlen mindig sorsfordulót is jelent? És vajon minden sorsforduló a véletlen műve? Már tízéves korom óta töprengök ezeken a kérdéseken, de még mindig nem találtam rájuk választ” (244. old.). A mi feladatunk eztán már könnyebb, ha ezt a tudástapasztalatot is továbbadjuk, továcipeljük, milliók élményévé tesszük akár. Így lehet a véletlenből sors, a sorsbeli véletlenekből jellem, amely a „belevettség” kényszerét a véletlen értékének fölismerésével fejezi be, teszi komplexebbé és átadhatóvá...

Átadás, tudás, avagy a milliók élménye

Közéleti viták vagy nemzedéki ellentétek, értékrendi konfliktusok és mértékrendi különbségek gazdag egyvelege ömlik ki Heller kötetéből, aki korának (és így persze korszakainak is) familiáris, közösségi, rendszerszemléleti és ellenkulturális háttereiből emeli ki saját „beszélőkéje”, részben akarnoksága, szívós másképpgondolásai apróbb konfliktusait – no meg a civakodásokat kerülő, de mindvégig vitatkozó megoldásainak egész rendszerét is. Ha lehet magának a tudásnak, a tudáskövetésnek, tudományozásának és közösségi-kulturális körképeknek gazdag tárháza, ez bizony éppen a változni már valamelyest képesnek tűnő államszocialista Magyarországon is jellegadó folyamat volt. S még ezen belül is roppant sok változata létezett a kreatív „műfajok” és innovatív befogadások határvidékén, amit számos esetben a zenei ízlés, zenei befogadás, kortárs zenét vagy népzene, modernitást vagy klasszikus változatokat követő törekvések biztosítottak – no meg ezek intézményes kutatásai is. Ha létezett (Heller bizton utal rá) a marxizmusnak esztétikai, irodalmi, zenei, képzőművészeti „besorolhatósága”

és léteztek ennek tudományos képviselői is (elég itt talán utalni Zsdanov, Sztálin, Sötér István, Mátrai László, Szerdahelyi István, Ortutay Gyula, Lukács György, Révay József, Kodály Zoltán, Hermann István, Tóth Dezső, Vitányi Iván „útmutató”, és Józsa Péter, Losonczy Ágnes, Lendvai Ernő, Zoltai Dénes, Gonda János, Erdély Miklós, Beke László, vagy mások „kérdező” vagy útkereső szerepére), ezek egyéni és politikai, szakmai és szaktudományi sikerképességei sokban eltértek egymástól. Egyebek terén a politikai korszakokon belüli művészetideológiai szemléletmódok függvényében, olykor munkahelyek, státuszok, kiváltságok és alárendeltségek sűrű ködében is. Heller visszaemlékezései (avagy „meséi”) nem kímélik ezeket a korokat és neveket, szándékokat és világképeket. De sokszor nem is lehet kímélni, hatásuk néha valóban korszakos (annyomasztó), máskor alkalmi (an szánalmas), ám csak igen ritkán serkentő maradt. Jelen voltak mindenestre mindama közéleti kultúrában, ahol tisztes rangja lehetett (a sokat és sokszor vitatott irodalmi művek, képzőművészeti stíluskorszakok mellett is) a zenei felfogásoknak, a stiláris új törekvéseknek vagy divatoknak. A zene valamiért egykönnyen kifejez stiláris hovátartozást – akár klasszikus műfajról, akár tánczenéről, szórakoztató vagy népi változatról, operáról vagy szimfonikus művekről lett legyen szó. Ám a közhiedelem vagy közgondolkodás szerint „kevesek” kedvelte modern szimfonikus zene „problematikája”, világnézeti besorolhatósága csak igen szűk köröket érintett ténylegesen, a véleményező többség egykönnyen megmaradhatott a „népi muzsika” vagy a népdal, a „könnyűzene” vagy a „komoly zene”, a „pop” uláris zenék és a „szórakoztató” műfajok valamelyik ágánál – jobbára anélkül, hogy pusztán zenei ízlése miatt direkt politikai elnyomásban is részesednie kellett volna. (Egyéb esztétikai-ideológiai elnyomatás amúgy is rendszerint adott volt, ha másképpen nem, helyi és zenei ízlés- vagy műsorpolitika, stíluskényszerek és korszakideálok színterein biztosan!).

Kicsit azonban mégis másképpen volt ez a kórus-műfajok, az egyházi zenék, a zenetudomány újabb irányzatait foglalkoztató más kísérleti tudásterületek tájékán. Az egyik ilyen nagy, kormeghatározó, és jellegében is szociológiai kutatásokra felületet kínáló térfél a „populáris zene” zenetudományi háttérvilága volt (igen kevés kortárs kutatóval). Ennek mint a nevezett korszakra jellemző ideológiai-esztétikai jelenségnek természetrajza is helyet kap Ignác Ádám kötetében, mely *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista*

Magyarországon címen jelent meg.⁴ S bár Ignác konzekvens szemlét tart a zenetudományi kutatások populáris műfajai iránt megújult érdeklődés fölött (melybe belefoglalja zene és tudomány viszonyának módszertani szempontból fontos kritikái fejlődéstörténetét és szakirodalmi aktualitásait is, 29-43. old.), emellett hangsúlyt annak ad bevezető fejezetében, miképp foglalkoznak „a népszerű zene” témakörével a sztálinizmus hatása alatti Rákosi-korszakban, majd mi és hogyan változik a Kádár-éra alatt mindebben, a pop és rock háborúságának korában, a közéleti „közérthetőségi” vitákban, „az ifjúsági probléma” forró időszakában, a zenei nyelvezetet és zenetudományi kultuskorszakokat jellemző tónusokban, az államszocializmus kulturális iparának, vagy a lopakodva teret nyelő „kapitalista fogyasztói szemlélet” bírálóinak szellemében. Ebbe kézenfekvően bele kell vennie a zenetudomány meghatározó személyiségeinek hatását (a tömegzene, a szórakoztatás, a „magas” és „alacsony” kultúra dialektikus ellenpontozásának teoretikusait, a nyugati hatások hódolóit és ellenzőit, avagy mindenmű hangoltság és eszmeiség, élvezet és értelmezés iskoláit, irányzatait, meghatározó vagy követő köreit), s így a kötet a zenetudományi kutatás témájává avatható befogadás- és értelmezés-világok komplex áttekintésévé válhatott – alighanem az első ilyen teoretikus művé, melynek efféle rangját a megelőző kutatások sem csökkentik, csak árnyalják és fényesítik. (Érdemes utalni a – talán szélsőbb pólusnak mondható – felfogások spektrumára, Molnár Antaltól Kodályon és Szabolcsi Bencén át Ujfalussy József-ig vagy Vitányi Ivánig, Pernye András-tól Gonda Jánoson át Losonczy Ágnes-ig vagy Heller Ágnes-ig bezárólagosan).

Ignác impozáns tömegű szakirodalmi forrásanyagot kezel, ölel át, tár föl (levéltárit is a könyves emlékező-elemző tematikán túl), s ehhez nem csupán a politika- vagy eszmetörténet, ideológia-kritika, társadalomtörténet anyagaihoz nyúl, hanem a zenetudomány hazai klasszikusainak és a zeneszociológia hazai kezdeteinek föltárására is roppant energiákat szán, kötete mintegy egész második felében a jazz-t, a beat-et és leágazásait is beleértve. Ehhez a szovjet befolyástól nyögdecslő negyvenes évek végétől a Kádár-korszak késői diskurzusait is magába foglaló „hidegháborús” meg „konszolidációs” zenei szaktörténetírásban éppúgy mélyen avatottként igazodik és igazít el, a zenei diskurzusok közötti közéleti, zeneesztétikai, művészetideológiai kihatások jelentős tömegével ugyancsak érdemi

merítéssel bánik, miképpen a kötet jazz- és beat-korszaki témaköreit is összhangba hozza a népzenei, „populáris zenei” szférákkal, hogy mintegy összegző blokkban a hazai és kelet-európai populáris muzsika és a zenetudomány által lassan már befogadott kutatások intézményesülésével tegyen koronát az „államszocialista Magyarországon” átlátható folyamatok szemléjére. Erről épp előszavának végén minősítő jelzőkkel gazdag „kivonatot” is ad: „A kötetet végül egy *Összefoglalás és kitekintés* zárja, amelyben a kelet-európai zenetudomány és populáris zenei kutatások nyugati recepciójáról, illetve a hidegháború időszakában kiépülő kelet–nyugati zenetudományi kapcsolatokról is szót ejtek, és annak lehetséges okait is e zárófejezetben próbálom meg feltárni, hogy az államszocializmus időszakában alkotó kutatók munkái miért váltak mára nagyrészt meghaladottá és elfeledetté”.

A mondat idézése a két utolsó jelző okán indokolt: a meghaladottság és elfeledettség talán nemcsak a „milliók zenéje” relativizálható üzenetét foglalja magába, hanem az államszocialista korszak marxista zeneelméletének vagy esztétikai normarendszerének viszonylagos vitathatóságát is ráadásul. Hogy ennek feltárása lehet-e, s mennyiben lehet az akadémiai zenetudományi kutatás „feladata” vagy érdeklődési területe, arról „a hidegháborús nyugaton történtek” fényében is fölteszi kérdéseit, de kellően merészen „az új szemléletű populáris zenei kutatások, egyre több hazai műhelyben” megjelenő, „a népszerű zene témaköréhez kapcsolódó munkák” kívánatos tónusában válaszol. Viszont a magyarországi populáris zene múltjának feldolgozásához, illetve a 20. századi magyar zenetudomány szociológiai és tudománytörténeti vizsgálatához nemcsak a politikai és ideológiai sodrások tudománytörténeti szemlézése révén közelít, hanem a zenei területek, irányzatok, normatív feltételek jelenségeit is feldolgozza, ide értve ezek populáris zenéhez (ellenoldalon a „klasszikus” zenéhez és a „népzene” fogalmához) társult értelmezéseinek egyre táguló köreit, önálló fejezetben a „szórakozás” célú műfajok, a zenei köznyelv, a jazz, a beat és az „új tömegművészet” ígéreteinek aprólékos bemutatását vállalva. Lényegében kötetén végighúzódik az államszocialista kultúrafelfogás, a köznevelési funkció, s mellettük az előadóktól nemegyszer független értelmezői/interpretálói körök érdekszférája, így a tudományterületek között lassacskán teret nyelő zenetudományi kutatások értékrendje is. „Vizsgálódásaim során a kommunista hatalomátvétel (tehát az 1940-es évek vége) és a népszerű zene akadémiai

4 Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 2020., 356 oldal

kutatásának intézményesülése (tehát az 1970-es évek eleje) közötti bő két évtized diskurzusaira és eseményeire koncentrálok, a zene esztétikai, társadalmi és politikai szerepéről folytatott közéleti vitákat sem tévesztve szem elől. Mindezt abban a reményben teszem, hogy új szempontokat nyújthatok a magyarországi populáris zene múltjának feldolgozásához, amely jelenleg erősen politika- és intézménytörténeti, illetve rockzenei fókuszú. Bízom benne, hogy munkám mindemellett a 20. századi magyar zenetudomány és zeneszociológia tudománytörténeti és -szociológiai vizsgálatát is segítheti, és annak megértéséhez is közelebb vihet, hogy a változó politikai és ideológiai körülmények között milyen megfontolások mentén különböztették meg Magyarországon a zenekultúra különböző szféráit, s mikor mely zenei jelenségeket társították a populáris zene (valamint a művészi zene és népzene) fogalmához. Az államszocialista időszak magyar populáris zenéjéről az utóbbi időkben több nagyobb lélegzetű történeti munka is készült, ám ezek elsősorban a Kádár-korszak történéseit és a téma politika-, illetve intézménytörténeti vonatkozásait tárgyalták, nem függetlenül attól, hogy a szerzők a populáris zene történetén mindenekelőtt a pop- és rockzene történetét értik” (12-13. old.).

A záró mondatrész nemcsak programadó a Szerző számára, de az értelmezés kontextusát, szövegösszefüggéseit is sejteti. A „könnyűzene” és/vagy „komolyzene” vita évtizedeken át húzódása, a „szórakoztatás” műnemi definíciója, a zenei műfajok belső háborúja sem segített ugyanakkor a zenei köznyelv fogalmi hangolásában – egyebek mellett „a jazz jelentései” vagy „a zenetudomány kísérletei a jazz integrációjára” (Maróthy, Gonda, Pernye, Losonczy értelmezései alapján, 248-277. old.) roppant izgalmas szakmai közgondolkodás-szintű felfogások irányultak, melyekbe Ignác szempontjai avatottan kalauzsolnak. A „kontroll” és „domesztikáció”, a pol-beat és a folk műfajkeveredési „kiútjai” persze segítettek az integráció fázisainak tudatosításában, de mindennek zenetudományi mérvű feldolgozása még továbbra is a szakmai kutatók adóssága maradt. Ignác ebből jócskán törleszt, s nemcsak felülmúl, kibővíti, aktualizál korszakmeghatározó kérdéseket, de az *Összefoglalás és kitekintés* fejezet (299-318. old.) alaptételeivel mintegy „visszasegíti” a zene mint beszédmód diskurzus-mezőjébe azokat a zenetudományi problematikákat is, melyek példaképpen a populáris műfajok első kutatásainak emlékeztetpolitikai rezervoárba kerülésének, a frissebb

ismeretanyaggal meginduló kortárs kutatásoknak esélyeit is új értelmezési mezőbe emelik.

A kötet lapozgatása közben ugyan felötlik a kérdés: a már bevezetőjében jelzett „popular music studies” tematika ugyan az angolszász közegben (sőt, alighanem világszerte) közelítően azonos jelentéssel van jelen a szótárakban, benyomásom szerint azonban az empirikus tapasztalat némiképp árnyalja a különbséget. A népszerű, olykor államilag futtatott zenekarok például nem a támogatottság vagy favorizáltság mértéke szerint voltak (bizonyos ízlés- vagy befogadói körökben) népszerűek, az ellenkultúrás népszerűségi indexek pedig sokszor a hivatalos „támogatottsági indexek” fölé is emelkedtek a kedvelői, rajongói, műfajpártolói közösségi körökben – nem lehet „optimalizált” tehát a nominális népszerűségi mérce. Még kevésbé, ha a kortárs zene teljes spektrumát tekintjük. Emellett a nyugati típusú népszerűség-fogalom messze nem volt párhuzamosítható a magyar hallgatóság kedvelte előadók és műfajok köreivel (v.ö. „jó ebédhez szól a nóta” megannyi körben népszerű lehetett és volt is, de egy lengyel jazz iránti rajongó élménymergezést kapott azonnal az efféle „lájkoltsági” mutatóktól. Hasonló képlet lehetne a Liversing vagy a Bajtala-hívek köreit a Benkó Dixiland és a Komjáthy-műsorok vasárnapi koktélaival összeméregetni). Egyszóval a populáris és a népszerű valamely markánsabb definíciójára lehet, szüksége volna talán némely olvasói körnek... E kritikai észrevételhez már az is segít, hogy Ignác a bevezetőben tisztázza: a zenekultúra ízlés-paradigmái és ideológiai környezete nemcsak „a kultúrának és a tudásnak a politikával olykor összetelalkozó, máskor attól függetlenedő történeti kérdései” által meghatározottak maradtak, hanem mindez „nagyban függ egy adott társadalom szerkezetétől, a tudomány e társadalomban betöltött funkcióitól, az egyes kutatót körülvevő és irányító tudományos csoportok közös tapasztalatától és élményvilágától, valamint a tudományos tekintély monopóliumáért” folytatott mindenkori küzdelem jellegétől (és annak nyerteseitől)” (v.ö. 14-15. old.). A „tudáskultúra fogalmát” a zenetudomány területére vetítő szemléletmódban pedig külön is kiemeli, hogy a fogalomtörténeti szemlézés nyomán, „ha meg akarjuk ismerni egy adott korszak tudását és gondolkodásmódját, illetve ki szeretnénk deríteni, hogy az akkor élők miként jutottak hozzá a tudáshoz és miként adták tovább azt, akkor figyelmünket elsősorban a gondolati struktúrák idő- és térbeli mozgására, vándorlására kell fordítanunk. Az egyoldalú közvetítéseket és egyéni kapcsolatokat

feltáró 'iskolák' és mester–tanítvány viszonyok tanulmányozása mellett vagy helyett az érdeklődés középpontjába így fokozatosan a hasonló gondolkodásmódot követő kutatói generációk és tudományos hálózatok kialakulása, együttélése, valamint a tudománytörténet topográfiai vonatkozásai kerülhetnek. Mint látni fogjuk, az együttélésnek, a szimultaneitásnak, az eltérő minőségek egymásba játszásának s mindenekelőtt a versengésnek különösen nagy szerep jut ebben a történetben, amelyben időről időre megjelennek ugyan kitüntetett személyek és helyszínek, de mégsem feltétlenül ezek állnak a középpontban, hanem inkább a múltból átmentett és az új földrajzi-kulturális irányokból érkező gondolkodásmódok közötti párhuzamok és feszültségek. /.../ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kulturális gyakorlat, illetve a térben és időben megvalósuló kulturális-tudományos transzferek vizsgálatával közelebb juthatunk a különböző társadalmi csoportok és közösségek gondolkodásmódjának, értékvalasztásainak megértéséhez, mint a politikatörténeti megközelítés révén” (15-16. old.).

Az idézet hosszát egyfelől a pontosítás szándéka, de másfelől meg az elemző pozíció meghatározása indokolja. Amiben könnyen egyet lehet érteni, az „a szovjetizálás és a szovjet–magyar kulturális csere történetére vonatkoztatva” érvényes állítás a „kétszen kapott dolgok pusztá átvételét, adaptációját” sematizáló felfogással szemben, ugyanis hogy „különböző forrású tudásformák és hagyományok összehétközésére” irányuló kísérletezés volt ez inkább, amit pusztán „a nagypolitika történései” révén nemigen lehet kielégítően értelmezni a „történeken alkalmasint túlmutató helyi sajátosságok” kellő mérlegelése nélkül. A könnyű egyetértés persze „az államszocialista Magyarország” tüneményeire és tudományszervezeti, művészetideológiai aspektusaira vonatkozó kritikai észrevételekre evidensen igaz lehet, de a kötetben – minden szikrázó tisztasága dacára – néha mintegy összecsúszik a kultúraelméleti vagy művelődéstörténeti tapasztalati tudás és a zeneszociológia, zenetudományi kutatás önálló pozíciójának autonómia-szempontja. Lehet, persze, a kötet alaposabb vagy többszöri olvasata más öszsképet kínál, de annyi máris bizonyos, hogy ha a „populáris zene kutatásának nemzetközi fórumain rendszerint nagy figyelmet szentelnek a fogalomtörténeti problémák feltárásának, a múltbéli kutatások rekonstrukciójának, illetve a tudományág historiográfiai kérdéseinek... /.../ valamint a populáris zene és zenetudomány sajátos viszonyának (e viszony változásainak) elemzésére”, akkor e kritikai

folyamatban Ignác köteté fontos új könyv, mely nemcsak címével, de új szemléletével és még újabb értelmezési horizontjával lehet nemsokára valóban „milliók zenéjének” újragondolására készítő tudományos produktum. A kultúra tanításában, a kultúrakutatásban, a tudástudomány újabb iskoláinak, tematikáinak és kutatási területeinek méltó fölemelésében is korszakos bizonyosság arra, hogy az esztétikai befogadás, a hozzáférés kultúrája, az élménytársadalom és a szabadidő-szociológiai kutatások egykori anyagai vagy mai interpretációi nem egymás ellen szólnak a változó idők sodrában sem, hanem egymás szimultán, egymásba játszó minőségeinek teljesebb egységeként is megjeleníthetők, megérthetők, kutathatók is. Miként a jog „katedrán inneni és túli”, az időben és térben lokálisan univerzális, a „véletlen értékét” figyelembe vevő, vagy a „milliók populáris vonzalmait” mérlegre tevő kereső szempontok összessége is éppúgy közösségi értékek, élmények összehangolt mozgására lehet képes építeni a maga változó, de belátható normarendjét...

Tánc és közönség közössége

A közvetlen átélés, a társas jelenlét, a közösség mibenléte – s olykor önmegfogalmazási minősége – is sokban függ attól, mi készíti, mi érinti meg, mi tartja fenn egy közösség létét, megmaradását, önszervező képességét és egész önképét, identitását. A személyes és én-tudatot adó minőség sokszor éppen attól nem „öregszik”, ernyed vagy hal ki, mert még fenntartják azok a normarendi, értékrendi elemek, melyek tradicionálisan fontosak voltak – és maradtak is a falusi közösségben. Egyszer – még jócskán a nyolcvanas évek közepén lehetett – egy Kalotaszeg-környékbéli filmforgatáson kitérőt kellett tennünk Kallós Zoltánnal, aki bármi áron is meg akarta nekünk mutatni egyik régi „adatközlőjét”, aki nem csupán egy volt a sok közül, de ama kevesek egyike, aki „még Bartóknak énekelt” fonográfra egykoron..., s azóta is ez házának, személyiségének, falujának, identitásának olyféle többlete, mely kiemeli a mások, a hasonlók közönségéből, s egyikévé teszi a legkiválóbbaknak, leghíresebbeknek. Mert hát így van ez rendjén egy falu közönsége számára, így marad meg a falu közönsége is életképebben, hitelesebben, önmagának is elfogadhatóbban, másoknak is ellenállóbban, kilétének büszke rangjában.

Valahogy így kap vagy nyer többletet, hírt és rangot, megtartó erőt és akár hivalkodó énképet is mindama világok többségében a sajátos, a kivételes,

a kiváló. Ami pedig a helyi közéletet érintő változások sora, abból mindig több van, mint kellene legyen, akár köztörténeti, politikai, akár gazdasági vagy népszokási váltásról, átmenetről vagy szakadékról van is szó. És hasonlóképpen van ez a paraszti kultúrában a nótafák, a neves mesélők, a mívés mesteremberek, a jó torkú énekesek, bálon főszereplő táncosok körét tekintve is. A ritkuló mezőny, az öregedő társadalmak, a hanyatló térségek különösen izgalmassá és kihívóvá teszik egy-egy ilyen „szigetyszerű” tünemény megmaradását. Eként a fazekasság, a harangöntés, a csipkeverés, a „népi mesterségek” körében elhíresült főszereplők nemcsak szakismereteik elismert, kiváló képviselői maradhatnak, de egyenesen nevet is adnak közösségüknek, rangot a településnek, presztízst annak, ami belülről még megtartja a közösséget, értéket tartósít, hagyományt ad át ezáltal – avagy hát élni segít, nem is lebecsülendő mértékben. Ámde megessik, hogy vannak térségek, akadnak nagytájak vagy tájegységek is, ahol ha volt, ma esetleg már nemigen maradt hangadó tekintély, s ha maradt még valamire büszkének lenni, vagy valaminek a tradíció jelképévé válnia, az immár elhalni tetszik, hanyatlásnak indult, előtte áll a múltó idő megpróbáltatásainak, az eltűnésnek.

Ilyen térségek „maradék” létének, aktuális helyzetének szemlélésére szánta el magát a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, melynek térségi közelsége szinte adta is az észak-alföldi tájhoz nem messzi vidékek, a Körös-mente és a szatmári-bihari-szilágysági tájegységek összehasonlító újvizsgálatát. Újra pedig annyiban, hogy a Körösök világában ismeretes Györffy István respektált kutatása, s ilyenek a bihari-szilágysági tájban Fodor Ferenc falukutatói, melyeknek a történeti néprajz számára igen változékony, de idővel már szinte az elmúlás előtti „utolsónak” mutatkozó korszakában indult kezdeményei mára klasszikusnak minősülő vizsgálódások, melyek a hosszú időtávú hagyományformák, helyi tradíciók és civilizatorikus változások dacára is megmaradtak a létmódok ismételt szemlélésére kínált készletként. A kilencvenes években indult terepkutatások már a térség jellegzetesen magyar-román együttélésre épülő jegyeit is konstatálták, s a sok tekintetben „mozdulatlannak tűnő kulturális térben” – mint azt a tanszékvezető Keményfi Róbert az alábbi kötet Előszavában megemlíti – immár olyan jeleket és jegyeket, morfológiai változásokon túli formaváltásokat is rögzíteni lehetett, amelyek valamifajta „multikulturális térben zajló” átalakulást illusztrálnak. Egyre fontosabbá

vált ezért is a jellegadó közösségek identitás-megmaradásának, gazdasági, eszközkészlet, hitvilágbeli, cserekapcsolati, szokásjogi, díszítés- vagy vi-seletnéprajzi elemeinek regisztrálása, amely mai „pillanatfelvétel” ha nem is többet, a jelen állapotot mindenképpen, a jövőnek szólóan az akut helyzet rajzolatát is kiváltképp, de a múltnak mégiscsak megőrzött intimitásait is rejtve-mutatkozva tartósította. Ilyesféle csoportközi, kulturális közösségi, reprezentációs és életviteli alkalmak egyike a bál, a táncmulatság, a táncosok egyéni képességeinek, tehetségének, tanulási folyamatainak feltárása, megnevezése és dokumentálása is.

E kanyargósan hosszú bevezető talán meghatározó szempont lehet azokhoz a munkákhoz, melyeket a Debreceni Egyetem, s azon belül is a bölcsészkar doktoriskola néprajzi szekciója elvégzett az elmúlt másfél évtizedben, s közöttük is az új eszköztárral kísérletező, új tudásterületeket a kínálati palettára felrajzolt tudásterületek egyikeként a lokális paraszti közösségeket jellemző táncfolklorisztika, táncnyelvi és társastánc-kultúra új értelmezési mezőjét formálta meg. Ebben a kultúráközi és közösségközi folklorisztikai miliőben keresett témakört és végzett hosszú terepmunkát Kavecsánszki Máté, aki PHD-kutatását a társastáncok paraszti kultúrával, „hagyományos paraszti műveltséggel” összefüggő jegyeit összeszedve készítette el értekezésének szakirodalmi és térségfeltáró tapasztalatait a történeti Biharban, s ezen belül is Köröstárkányban gyűjtötte, és összehasonlításul egy másik terepet is bevont művébe. *Tánc és közösség. A társastáncok és a paraszti táncművelés kapcsolatának elmélete bihari kutatások alapján* címen megjelent könyve⁵ egyszerre kínál alapot az összehasonlító földrajz, a néprajzhistória és a táncfolklorisztika híveinek, egyúttal arra is izgalmas példát mutat, hogyan szerve-sül egy táj, egy nép, egy szokáshagyomány kutatása, megértése és megőrzése a bálók, a muzsikások és a táncosok közösségeihez, általuk és révükön pedig a tájegység folklorisztikai karakterének formálódásához is. S ahogy az akadémikus tudás-ágazatok vidékén ma már egyre gyakoribb, még a társadalom- és bölcsészettudományok körében is inherens elvárás valamely „jó gyakorlatokat” megismerni, feltárni és alkalmazott tudásként terjeszteni, úgy lett ebben az újítási, innovatív mezőnyben is kiérdemesült szereplő Kavecsánszki Máté, aki a néprajzi érdeklődés

5 Studia Folkloristica et Ethnographica 59. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék (Sorozatszerkesztő: Bartha Elek). Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press, 2015., 192 oldal

széles mezőjébe jó hirtelen behozta a táncfolklór egy speciális ágát, módszertanát és szemléletmódját – rövidebben: a táncantropológiát. Rajta kívül talán két-három ember van a hazai szakkutatásban, aki a tánc tudomány (balett, néptánc, társastáncok, koreográfiák, színpadi tánc) műfajain túl a táncantropológia felé megtett igen határozott lépetekkel népszerűsítő szerepet vállal, s vállalkozásának nemcsak egyetemi státusz vagy akadémiai rang a velejárója, hanem maga a szemléletmód elterjedési esélye és innovatív hatása is. Kötete ennyiben is kiváló kezdeményezés, új szín, eltérő tónus, módszertani novumokkal ékes tudományos teljesítmény, melyből kiemelni csupán két kérdéskört mernék.

Az egyik első ilyen „rámutató” gesztus a hazai szakirodalomban sem eléggé ismert Christoph Wulf megidézése abba a kulturális kontextusba, amely az általános antropológiai bevezető kurzuson túli elemző, mégpedig ágazati antropológiai szempontból újat is kínáló területén a táncok szabályrendszere, szabályozottsága, kötetlensége és egész struktúrája szempontjából a társadalmi viszonyok tágabb rendjével való összefüggésekre hívja föl a figyelmet. Wulf táncantropológiája a tér és idő táncbeli diskurzusra, a tánc mint mozgásos közlésmódra, az emocionálisan kifejezett és szimbolikusan pontosított kommunikáció közösségformáló hatására, valamint a tánc mint rend és rendszer, strukturáló hatás és struktúrát formáló identifikációs függésrendszer, ezeken túl az emlékezésben, személyközi kapcsolatrendben, transzcendens és esztétikai, gyakorlati és szimbólumtartósító rutinban betöltött szerepeiről szólva kínál rendszerszerű összképet. Kavecsánszki ezt egyenesen „a tánc politikuma”, a „tánc nemzeti identitásörző szerepének” formálódása terén használja fel és mutatja ki Köröstárkány, valamint Hosszúpályi Messzelátó-Sóstó nevű üdülő-övezetében elemzett táncbefogadási és reflexivitás-színterén a helyi változatokat földolgozva (vö. 105-127, továbbá 129-148. old.). Elemi kérdés lehetne, hogy hát „politikum”-e az identitás, s mennyiben az a polgárosodás folyamata, a normák változási hatása, a test szerepének és változásban vagy értékteremtésben betöltött funkciójának értelmezése, a kollektív emlékezet és a narratív memoárok jelentősége az „egykor és most” összehasonlításban – de ez messzebbre vezető kérdéskör, melyre válaszom amúgy is igenlő. Viszont amiként nem „közvetlenül politikai” a hagyomány őrzése és változtatása, a települések közötti földrajzi tér szimbolikus értékcsereje és átalakulása, a helyi kultúra által „befogható” identitás-tér formálódása, annyiban

mégis hasonlóképpen összhataásokkal mérhető és meggyőző tapasztalattal jár a faluközösség normáinak alakulása a városi hatások, az idegenfogalom növekedése, a kulturális támogatások léte, a térségfejlesztési projektek eredményessége szempontjából „megtartó közösség” reflexiója mindeme hatásokkal ellentétes mezőkben. Ilyen az itt elemzett esetek között a köröstárkányi változások dupla fordulata is: „Az ’ösi szokással, hagyománnyal meg vótak elégedve a fiatalok’ – az idős tárkányi lakos szerint ezért nem volt igény arra, hogy a faluközösség más táncokkal is megismerkedjen. A társastáncok népszerűtlenségének, rövid ideig tartó ’divat’ jellegének számos, a paraszti polgárosulás folyamatának lassú jelentkezésével összefüggő oka lehet, de a jelenség mögött megbújik a Fekete-Körös völgyi magyar települések földrajzi okokkal is magyarázható kulturális elzártsága, amit az is igazol, hogy a II. világháború idején a férfi lakosság mobilitása eredményezi az új táncok megjelenését. Végezetül nem tekinthetünk el a település szórvány-jellegétől sem, amely helyzet a hagyományos táncincset a nemzeti identitás reprezentálásának eszközévé tette, ez pedig védelmet biztosított számára az új táncdivatokkal szemben” (127. old.). Az értelmező elbeszélés ekképpen tónusa bizony inkább az antropológusoké, vagy a hagyományos folklór és a hagyományos szociológia felől az antropológiai kutatómódszertanhoz, interpretációs példatárhoz, értelmező értelmezéshez eljutó szimbolikus megfjtések metodológiájáé. Amit ebből Kavecsánszki itt a térbeliség és az emlékezés alakzataihoz a mentális konstrukciók oldaláról közelítve mutat be – többek között narratív memoárok objektumaira, a helyi fürdőéletre visszagondolók stilizált eszköztárára fókuszált példákat megidézve –, az éppen a „tánc és közössége” helyi hátterére vonatkozik: „az egykori fürdőhöz köthető táncélet megelevenedése a település lakosainak emlékezetében szorosan összekapcsolódott magának a fürdőnek – mint a lokális társadalmi és természeti környezetbe ’épült’ kuriózumnak – a létevel. A közös történet egyes epizódjai különös módon kitüntetett jelentőséget kapnak és kiválasztódnak, majd kollektív feldolgozás-stilizálás tárgyai lesznek. Ezek az epizódok – jelen esetben a fürdőhöz kapcsolódó bálók (lásd később) – a Konyári Sóstófürdő esetében meghatározott épített objektumokkal kerülnek kapcsolatba a narratív reprezentáció során. Jan Assmann hívja fel a figyelmet arra, hogy az emlékezés alakzatai egy bizonyos térbeli hely kapcsán öltenek alakot, a mesélés aktusában pedig megkonstituálódik a visszaidézett világ. Vagyis

– esetünkben – a tánclettre való visszaemlékezés újra létrehozza, mentálisan megkonstruálja annak épített környezetét is. A kutatás szempontjából elsődlegesen a fürdő azon objektumai fontosak, amelyek összefüggésbe hozhatók a tánclettel, ugyanakkor a mentális térrajzolás egyéb egységeiről is említést kell tennem...” (135. old.).

E „mentális térrajzolás” része egyúttal az is, hogy „a történeti antropológiai tánc kutatás a táncok történetiségét és kulturális meghatározottságát az adott közösség történeti, kulturális helyzetére vonatkoztatjuk. A fentebb felsorolt területek valamennyi társadalmi réteg táncműveltségének kutatása során relevánsak, a múltban és a jelenben egyaránt. A táncantropológia – a folklóriztikával ellentétben – nem korlátozódik egyetlen társadalmi csoport kutatására, ugyanúgy vonatkoztathatóak a tradicionális paraszti táncművelésre, mint a nemesi-polgári világéra, vagy a 20. század végi popkultúrára, és így tovább. Mégis, azt kell észrevennünk, hogy ez a megközelítés alapvetően más, mint a táncfolklóriztikáé. Ahogyan korábban is többször hangsúlyoztam, a kutatások középpontjában itt nem maga a tánc, hanem az azon keresztül megnyilvánuló *Ember áll*” (149-150. old.). Vagyis a kötet bevezető fejezetcíme (*Táncfolklóriztika versus táncantropológia*) „egyfajta szembenállásra utalt a táncműveltséget vizsgáló két diszciplína között. Szembekerülésük oka, hogy az évszázados hagyományokkal és világhírral rendelkező magyar táncfolklóriztika művelői közül sokan az antropológia táncot vizsgáló szakágát pusztán divatjelenségnek tekintik, amely a paradigmaváltás és modernség jelszavaival akar olyan témákat vizsgálni a hagyományos táncműveltségen belül, amelyek a folklóriztika érdeklődési körében – ha nem is a legnagyobb hangsúllyal – évtizedek óta jelen vannak. Noha a táncfolklóriztika alapvetően a morfológiai, strukturális, funkcionális és történeti kérdések iránt érdeklődik, a kutatók néprajzi végzettsége okán többnyire a szokáskörnyezet sem maradt ki a vizsgálódásokból – jóllehet sok esetben csak mellékszálként szerepelt az elemzésekben. Az antropológia ugyanakkor az emberi test mozgulatáinak és mozgásának szemantikai jellegű vizsgálatából kiindulva sokkal komplexebben közelít a tánc kérdéséhez, amelyet mintegy eszközként használ az ember, illetve a közösség, társadalom megértéséhez. E törekvése során a táncot sajátos mentális reprezentációként, egyéni vagy közösségi performanszként értelmezi, amely az individuális vagy kollektív társadalmi valóság szemléltetésére is alkalmas. Az antropológia – sokszor éppen a

táncfolklóriztika felől érkező vádakkal ellentétben – nem kerül meg a formai-morfológiai kérdéseket, hiszen a táncok szerkezete, például szabályozott vagy kötetlen jellege szintén társadalmi viszonyokról árulkodik. Esetében azonban nem a morfológia alkotja a kutatások fő tárgyát. A táncfolklóriztika és a táncantropológia közötti feszültséget többnyire az okozza, hogy utóbbi a hagyományos táncok vizsgálatára is kiterjesztette sajátos módszertanának érvényességi körét és ezzel behatolt a magyar táncfolklóriztika által uralt terepre. Mindezt pedig akkor tette, amikor a magyar néprajztudománynak és a táncfolklóriztikának is szembesülnie kellett a belső megújulás kényszerével” (150-151. old.).

Kavacsánszki szembesíti a magyar táncfolklóriztika okkal világhírűvé vált teljesítménye mögött álló (a módszertan kialakításában top-szereplő) Martin György és Pesovár Ernő nevéhez fűződő értelmezéseket, valamint a kortárs vitaszempontokat – viszont kiemeli, hogy mindeme tradíciókötötte szemléleti alapok elavultak immár, módszertani felfrissítésükre épp elég indokot ad, hogy „a holisztikus, értelmező megközelítésre a magyar táncfolklóriztika ’belülről’ is képes, de vajon el kell-e ítélnünk azért a táncantropológiát, mert a testkultúra vagy a közösségvizsgálat irányából közelítve szintén vizsgálni szeretné a tradicionális táncműveltséget vagy annak átalakulását, felbomlását?” (152. old.) – ebben pedig a néprajzi leképezési módszertan csupán egyike a lehetőségeknek, a két szemléletet nem ütköztetni, hanem inkább összehangolni lenne ildomos.

A másik meghatározó nívója a kötetének, hogy (talán épp e harmónia-keresés jegyében) „célja volt annak hangsúlyozása, hogy a nem hagyományos (népi) mozgásrendszer használata is a tradicionális paraszti kultúra megnyilvánulása, ennek okán nem kerülhető ki az elemzése és mélyebb értelmezése. A kutatástörténeti összefoglalóban részletesen bemutattam, hogy e gondolat ugyan folyamatosan jelen volt a táncfolklóriztika művelőinél is, mégis, egy ideig érthető okok miatt vizsgálódásuk csak említés szintjén terjedt ki a társastáncokra. Nem döntő fontosságú kérdés, hogy a társastáncok lokális paraszti közösségekben való megjelenésének vizsgálata az antropológia hatására vagy a táncfolklóriztika belső minőségi megújulásának következtében kezdődik-e meg. Saját kutatásaimat azonban az átalakuló, megszűnő paraszti közösségekben lezajló kollektív mentális folyamatok megértése indukálja, amelyet a táncművelés átalakulásával kívánok szemléltetni.

Ahogy láthatuk a két diszciplína összevetésekor, e megközelítési mód sajátosan antropológiai jellegű, de a kötetben bemutatott elemzések során a tánc-folklorisztika módszertana ugyanúgy lényegi szerepet játszott, mint az antropológiáé. Tagadhatatlan, hogy Magyarországon a hagyományos paraszti táncművelés antropológiai szemléletű vizsgálata a tánc-folklorisztikából nő ki magát” (152. old.). Az átalakuló és belső változásaival egyszerre konfliktusokat, kényszereket és befogadási kísértéseket is átélő helyi közösségek ugyanis nem csupán a (kívülálló kutatók által „belülről” átéltek minősített) jelenségeket kell kezeljék – akár „hagyománykötött”, akár „modernizálódott” jelenségekről van szó –, s ez nem csupán változást vizsgáló igényel, hanem a létezési feltételek által mindennaposan is változó közösségi mentalitásoknak szintúgy helyet biztosít, melyet a néptánc-kutatói dokumentumfilm-részletek vagy a tánciskolákban tanítható „néptánc-motívumok” még nem okvetlenül vesznek figyelembe.

Kavecsánszki ilyen meglátásai újszerűséget, sőt új irányt jeleznek a zenével, társadalmi státuszokkal, életvezetési mintákkal, szabályozott vagy spontán táncalkalmak adott kínálatával mindennaposan találkozni esélyes táncantropológiai, táncnyelvi, közléstudományi és megismeréstudományi ágakban is. A mi hasznunkra, előnyünkre, épülésünkre is hatással. Hisz talán a legtöbbet akkor akadályoznánk ez új szemléleti irány, új tudásterület érvényesülését, ha tudomásul vennénk létét, de érdektelennek minősítenénk értelmező kezdeményezéseit – követve valamiképpen a „hagyományos népi kultúra” változatlan mintázatát, melyre a kulturális, szimbolikus és más ágazati antropológiai kutatások egyre több cáfolatot építenek. Ilyen tézis, ilyen cáfolat, és ilyen szintézis-igényű munka Kavecsánszki Mátéé.

Édenek, harmóniák, tánc és emberközösség

Ha a fenti kiadványok sorát mintegy folyamatszerűséget, jelenségek és értelmezések láncolatát, jelentéstartalmak és hatásegységek összességét tekintjük, szinte kihangzik két-három alaptónus, melyek azután szinte egyenként is, sorozathatásként egyszerre többet is megülnek. A szakmai-tudományos megállapítás, hogy a magyar tánc-történetírás, tánc-kutatás és az értelmező közösségi befogadókészségek még ki nem alakult rendszere igencsak kezdeti lépéseinél jár (mint azt

a Táncművészeti Egyetem meghatározó szakembere, Bolvári-Takács Gábor kimutatja), tehát ha akár csak egy lépésre is megáll a szakkutatás, akkor képtelenül lelassul, s ezt az oktatás is követi rendszerint. Másik ilyen „kísértő” kulcsfogalom a közösség és a zene, Ember és Muzsika tudásra, gondolkodásra, személyiségre, csoportélményre gyakorolt hatása, mindezeknek többféle értelmezhetősége, interpretációs korszaka, táncelméleti és testelméleti módszertanának másságossága is. Az áttekintések és „a tánc lényegének és jelentőségének” szerepéről az emberi közösségek körében talán megannyi apró forráshely, esetleg történeti vázlat áll rendelkezésre – de hiányozni látszik az a megközelítésmód, amelyet a „mi a tánc” és mi a jelentősége a környezethez való alkalmazkodás, a térérzékelés, a szenzomotoros és mozgás-intelligencia, az ökológia és a mentalitás szempontjából, hogyan függ össze a személyiség és a test kapcsolata, a tánc mint kommunikáció, a tánc mint rítus és a módosult tudatállapotok kultúrája, s mindezek megértését, megismerését hogyan lehet alkalmazni a tánc-kutatásban és tánc-oktatásban.⁶ E sokrétű kérdéskör az egyik ugyancsak bevezető, eligazító és megismerésre serkentő kötetben látott napvilágot, Bólya Anna Mária *Interdiszciplináris kitekintések a táncról* című könyvében,⁷ melynek nemcsak címe, szemléletmódja, forrásanyaga, de jószerével teljes spektruma élénken tükrözi a megismerésmódok további lehetőségeit.

A táncról való „legkorábbi” ismereteink, a tánc-történet szinte „ősforrásai” is következetesen kiemelni látszanak a tánc társadalmi funkcióinak, a szórakoztatáson túli elemi értelmének, „táncfilozófiájának” vagy episztemológiájának alaptételét a lélekvezetés, a testtudattal élés területén – vagyis tánc és társadalom tradicionális kapcsolatát a társadalmiság épülésében. S talán egyetlen társadalom-kutatónak, zenepedagógusnak, muzsikusként sem kell alaposan indokolni, milyen értelme, haszna,

6 Csapán jelzés-értékű itt, hogy éppen most jelent meg a Magyar Táncművészeti Egyetem két kiadványa is, melyek rokon témakörrel foglalkoznak: a *Tánc és Nevelés* folyóirat első évfolyamának első száma az MTE Pedagógiai és Pszichológiai Tanszékének kétnyelvű (magyar-angol) kiadványaként, továbbá ugyancsak az MTE kiadásában, Lanszki Anita szerkesztésében a *Bevezetés a táncjal kapcsolatos kutatások módszertanába*, mely 186 oldalon megannyi forrás, metodika, feltáró és oktatásra alkalmas tudás rendezett tára, valamint évtizedes kihagyásokkal újraindult a *Tánc-tudományi Tanulmányok* folyóirat is ebben az évben.

7 Magyar Táncművészeti Egyetem, Budapest, 2018., 71 oldal.

konvenciója, következménye van és lehet a bevált módszerek, az ismert eljárások közvetítésének... – ahogyan az (olykor ellenoldalon állók) modernizálók számára még kevésbé szorul magyarázatra egy új tudáságazat, metodológia, szempontrendszer értelmes használatának kísértése sem. Bólya Anna Mária a táncstudományi tanulmányokat folytatók számára készített gondolatserkentő könyvet. Alapszinten táncelméleti háttértudást kínál, ugyanakkor tánc történeti, társadalom- és testfelfogási „iskolába” is beírat bennünket. Tankönyvi hasznú, jegyzetértelmeben vett kiegészítő anyaga azonban átível mindezekre, mint egy jó koreográfia... – önálló előadásra, előadóművészi produkcióvá válik.

Első lapjain még (látszólag önkorlátozóan) a táncstudományi kutatások viszonylag rövid tudománytörténeti szempontjaival indít, a „mi a tánc?” alapkérdéssel úgy foglalkozik, mint a gondolatébresztő pedagógiai kérdések egyikével (7-12. old.). Ehhez azonban már saját vállalásának körvonalainál hangsúlyozottan fontosnak tartja kiemelni, honnan származik és mostanság már mi mindenből épül egybe a tánc interdiszciplináris bázisa.

„Mely táncokkal foglalkozó tudományok és társstudományok eredményeit találhatják meg a jegyzetben? Elsőként a bölcsélet, a *táncfilozófia* említendő, amely a közösség és egyén környezethez való alkalmazkodásáról, a mozdulat és mozgás elsődlegességéről kínál gondolatokat. A külföldi tudományos cikkekben szinte divattéma, magyarul viszont alig olvashatók az *idegtudományok* területéről az agykutatás-tánc-intelligencia harmasában mozgó kísérleti projekteredmények. Ezek elsősorban a tánc intelligenciafejlesztő hatásáról szólnak, de a tánc történelem előtti időkben betöltött lehetséges szerepéről is értekeznek. A *táncfolklorisztika* empirikus néptáncanyagra koncentrált látásmódjának köszönhetjük azokat a gyűjtött anyagokat, amelyeket több irányból vizsgálhatunk. A *táncantropológia* az ember táncon keresztüli megismerésére törekszik inkább. A *néphitkutatás*, a *vallásantropológia*, és az összehasonlító vallástudomány néphit és mozgás kapcsolatáról, a környezet és ember egymásrahatásáról, a testi tudatról és a tánc és vallás több tényezőben való hasonló voltáról adnak gondolatokat. A *táncpszichológia* egyfelől megvilágítja az egyéniség, a lelkiállapotok mozgással való szoros összefüggését, másfelől betekintést ad a test és lélek kapcsolatát vizsgáló mozgásos és tánc-pszichoterápia eredményeibe. A *tánc történet*, amely a táncművészetet kronologikusan vizsgálja, a táncfolklorisztikához hasonlóan az empirikus anyagra koncentrált

elsősorban, ezért adja a jegyzet lexikális tartalmának alapját. A *hipnóziskutatás* és az újkeletű *kognitív archeológia* tudománya a tánc archaikus múltjáról és kommunikatív szegmenseiről beszél. Ugyancsak a XXI. században alkotott tudományág a *koreomuzikológia*, amely a tánc és zene közötti kapcsolatot vizsgálja. A *kommunikációelmélet* felvette kutatásaiba a táncot is, mint mozgáskódokon alapuló kommunikációs rendszert...” (10-11. old.).

Az efféle multidiszciplinaritás nemcsak nem divatos a módszertani pragmatikusságú szaktudások új korszakában, de annál hitelesebb „belülről nézve”, ahogyan a tánc és közönsége, táncos és Ember, a tánc „lelkét” kereső személyiség néven nevezheti. Sokáig lehetne még szemlézgetni a kötet lapjairól kisugárzóan érdemes tudástárból, a sokféle megközelítés kölcsönhatásairól, a lehetséges belátások és a tudományos megértés sürgető szükségességéről ezekben a rövid (és szemelvényekben, egyéni kutatáshoz, keresgéléshez, szakirodalmi forrásanyaghoz kalauzoló, de személyes aktivitást elváró) fejezetekben. Ezt azonban most illendő módon az Olvasóra hagyjuk. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a szerzői szándék nemessége, kreatív jellege számos fejezetben, alcímekben, sugallatban és próbatételben is megjelenik. A *tánc és a környezethez való alkalmazkodás* (13-17.), A *tánc gondolkodásra, tanulásra gyakorolt pozitív hatásai*, a térérzékelés, a szenzomotoros intelligencia összefüggései a mozgással (18-21.), a *néphitkutatás* és vallástudomány cselekvés- és mozgáseméleti alkalmazásai, a néphit hatása egy balkáni (macedón) példával, és a szisztematikus kutatás táncstudományi, *vallásökológiai* tudás-tapasztalata (22-27.), a *vallásfilozófiai*, test és elme, személyiség és gyógyítás, tánc és hipnózis, a kommunikációelmélet táncutatásban alkalmazhatósága (28-39.), *zene és tánc* viszonyában a mozdulat jelentősége, ezek eredete és öröksége, a tánc és zene archaikus protonyelvként leírásának lehetősége, majd A *tánc lényege és jelentősége az emberi közösségekben* mint valamely „konstans kulturális réteg” empirikus tapasztalati anyaga (40-50.), valamint mindezek kutatása (kiemelten is Ratkó Lujza és Kavecsánszki Máté munkáiban) mind-mind arra lehetnek késztetések és alapanyagok, „hogy táncos vagy táncot kedvelő olvasó igénye és energiája szerint használhatja fel a jövőbeli kreatív alkotáshoz, egyes területek összekapcsolásához, újszerű alkotómunkához vagy akár új gondolatokat rendszerező, új együttműködések elindító, esetleg kísérletes munkát igénylő kutatási programokhoz” alkalmazhatja érdemben forráskiadványként. Ehhez a kötet

kiegészül a végére csatolt hozzászólások, forrásközlések, hálózati elérhetések, szakirodalmi jegyzék segédanyagával.

Bólya Anna Mária könyve, ha csak „jegyzetnek” indult is, példa arra, miként lehet (látszólag egészen önálló tudástartományban kiváltképp) pedagógiai eszközzé, néha céllá, máskor elemi metódussá tenni az új ismeretek integrálásának kezdeményezését. „A lehető legkülönbözőbb társtudományok gombamód szaporodó táncsal kapcsolatos kutatásai ugyanakkor a magyar nyelvű táncutatási szakirodalomban csak marginálisan jelennek meg. Az interdiszciplináris kutatások sürgető fontossága a magyar nyelvű táncutatásban már a MTA táncstudományi munkabizottság megalakításának interdiszciplináris jellegéből is látható volt. Ma minden tudományban felértékelődnek az interdiszciplináris területek. A táncstudomány számára szinte végtelen számú lehetőség kínálkozik, hogy a tánc és az ember viszonyáról néha meglepő, néha kézenfekvő adatok nyerjenek bizonyítást” (8. old.).⁸

Mint ebből is belátható: tánc, közösség és megértés egymás környezeti feltételei. A tánckulturák, a tanulási kulturák és a lehetséges tudások új harmóniákba rendezésének feltételei együttesen, kölcsönhatásban adják, serkentik a sokdimenziós értelmezést, ennek interdiszciplináris előnyeivel és nehézségeivel párhuzamosan. De legalábbis ritmikusan, koreografált harmóniában, émikusan és publikusan is... Talán így lesz ez is „milliók élménye”, így lesz a kultúra tanításának szemléletmódja és új iránya, s így, ezek kölcsönhatásaival lesz azzá, amit a fenti kötetekben a Szerzők nem ok nélkül hangsúlyoznak: kreatív és interaktív kultúratudománnyá, s kérdés és válaszadás kultúrájává, a kutatás és tudás metodikai készletévé is...

8 Mint oktatási anyag, a kötet letölthető teljes egészében innen: https://www.researchgate.net/publication/337153735_Bolya_Anna_Maria_Interdiszciplinaris_kitekintések_a_tancrol

SZERZŐINK

A.Gergely András (1952, Budapest) társadalomkutató, az ELTE TáTK, a PTE és (olykor) az SZTE oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Berta Gergely (1981, Orosháza) ELTE BTK Doktori Iskola Filozófiatudományi Osztály Fenomenológia Program.

Boga Bálint dr. (1938, Budapest) belgyógyász, geriáter, onkológus főorvos, Magyar Hospice Alapítvány, Budapest.

Csáji László Koppány (1971, Budapest) néprajzkutató, kulturális antropológus, jogász, író, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék (PhD). Kutatási területei: kultúra- és közösségkonstrukciós folyamatok, etnicitáskutatás, új vallási mozgalmak. Fontosabb tudományos publikációi hazai és nemzetközi folyóiratokban, tanulmánykötetekben jelentek meg, irodalmi munkái a Napút kiadásában. Bővebben: <http://www.naputonline.hu/2017/03/27/csaji-laszlo-koppany-onszocikk/>

Csepeli György (1946, Budapest) szociálpszichológus, szociológus, egyetemi tanár, az ELTE Társadalomtudományi Kar oktatója, bővebben: http://www.csepeli.hu/cv_eng.html

Géczy János (1954, Monostorapályi), József Attila-díjas író és képzőművész, egyetemi oktató. Bővebben saját honlapján: <https://geczijanos.eoldal.hu/>

Handó Péter (1961, Salgótarján) kulturális antropológus, író, szerkesztő, képzőművész. Versei, képvers-kísérletei, társadalomleírásai, festményei a cigány-magyar együttélés, a marginális léthelyzetek, határmezsgyék, vizuális stimulációk számos kreatív formájában látnak napvilágot.

Izsák Éva (1969, Miskolc) Dr., geográfus, szociológus, habilitált egyetemi docens, az ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet kutatója, a Regionális Tudományi Tanszék oktatója, a Földrajztudományi Központ munkatársa.

Kamarás István OJD (1941, Munkács) író, szociológus, egyetemi oktató, akadémiai doktor. Bővebben: <http://www.kamarasistvan.eoldal.hu/>

Lányi Gusztáv (1951, Kiskőrös) pszichológus, szociológus, a tudomány kandidátusa (CSc), ny. egyetemi docens.

Losonczy Ágnes (1928, Debrecen) a szociológiai tudomány doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének volt igazgatója, munkatársa, a magyar szociológia egyik legnagyobb hatású tudósa. Munkássága, életútja bővebben: <http://losonczyagnes.hu/>

Maróti Andor (1927, Budapest) CsC, az ELTE nyugalmazott egyetemi docense, a népművelés, a közművelődés és az andragógia elméletének elkötelezett hazai szakembere, aki számos nemzetközileg alkalmazott módszert adaptált és honosított meg. 15 önálló könyv, 10 egyetemi jegyzet, 55 könyvfejezet szerzője és számtalan szakkikk, tanulmány írója magyar és idegen nyelven.

Németh Krisztina (1986, Budapest) szociológus, PhD, tudományos munkatárs, KRTK RKI, egyetemi oktató, ELTE TáTK. Fő kutatási területe: a marginalizáció vidéki terekben, migráció és mobilitás.

Papp Richárd (1973, Budapest) kulturális antropológus, habilitált egyetemi docens (ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék), intézetigazgató (ELTE TáTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete).

S. Nagy Katalin (1944, Nagykanizsa), művészettörténész, szociológus, egyetemi tanár. A szociológiai tudományok doktora, a BME GTK és az ELTE Szociológia Doktori Iskola oktatója.

Szász Antónia (-) PhD – társadalomkutató, kulturális antropológus, ILIAS e-learning szakértő.

Szilágyi Erzsébet (1940, Pécs-Somogy) CsC, professor emerita, KJE, filmszociológus, film-művészetszociológus.

Turóczy Ildikó (1960, Kézdivásárhely) házi-orvosként dolgozik 2012-ig, utána Kamerunban önkéntes orvos, majd az Orvosok Határ Nélkül segélyszervezet tagja, kutató, író, publikáló. Kutatási és érdeklődési területe: orvosi antropológia /natív és holisztikus szemléletű gyógyítás, betegségekhez kapcsolódó hiedelmek, szokások, rítusok, szimbólumok, a transzcendens szerepe a natív gyógyításban/. Megjelent köteteit többnyire a pécsi Publikon vagy a sepsiszentgyörgyi T3 Kiadó jelentette meg. További munkáiból itt: <http://turoczy.eu/>

„Harmonizációs programok”

Helyszín: TIT Stúdió Egyesület Székháza,
1113 Budapest, Zsombolyai u. 6.

E-mail: info@tit.hu; **Tel.:** 344-5000; **Honlap:** www.tit.hu

A TIT Stúdió Egyesület (TIT SE) tisztelettel ajánlja honlapját és helyszínét: jöjjön el programjainkra, hívja érdeklődő ismerőseit!

Ismerje meg és ajánlja:

Gombász Szakkör, Ásványbarát Szakcsoport, Csapody Vera Növénybarát Kör....

Rátkai Márton Klub, Dunatáj Mozi....

Fedezze fel a világot!, Aranykor Jóga.....

Az előadók, közreműködők ingyenesen válogathatnak a Kultúra és Közösség folyóirat régebbi számaiból... Könyvek böngészése...

Várjuk javaslatait!

Dr. Koncz Gábor igazgató. Az épület lehetőségeinek megtekintése, rendezvényi megállapodások: Bácsfai Linda rendezvényi menedzser.

E-mail: titstudio06@gmail.com

Állandó tárlatok:

„A legnagyobb boldogságom, ha másnak tudást és örömet nyújthatok...”

Öveges József (1895–1979) emlékkiállítás

„Ásványok és ősmaradványok...”

A TIT SE Ásványbarát Szakcsoportjának kiállítása

VEDD MEG, VÉDD MEG!

A Filmvilág megjelenetéséhez továbbra is szükségünk van a filmszakma és olvasóink támogatására, mert a pályázati támogatás a költségeknek csak felét fedezi. Minden megvásárolt vagy **előfizetett példány**, minden mecénási gesztus hozzájárul az *egyetlen* magyar filmművészeti folyóirat fennmaradásához.

A szakma szolidaritása különösen fontos számunkra. A filmkultúra egységes egész: ahol nincs kritikai élet, vita és közös gondolkodás a filmekről, ott hamarosan a filmművészet is megszűnik.

Nemcsak milliomos lehet mecénás.

Aki megveszi az újságosnál a Filmvilágot – mindössze havi 490 forintért – a Filmvilág megbecsült szponzora lesz. Előfizetéssel még olcsóbb, még egyszerűbb.

És akinek többre telik, többet is segíthet:

FILMVILÁG ALAPÍTVÁNY

MKB Bank Zrt.

10300002-20340016-70073285

Utalás külföldről:

MKKB HU HB

IBAN: HU80 1030 0002 2034 0016 7007 3285

Külön köszönet azoknak a segítőkész olvasóinknak, akik évek óta minden hónapban átutalnak nekünk pár ezer forintot.

A szolidaritás nem oszt, hanem szoroz. Aki filmes, velünk tart!

